

UDRUŽENJE ZA PROUČAVANJE I PROMOVIRANJE ILIRSKOG NASLIJEĐA I DREVNIH I KLASIČNIH CIVILIZACIJA
BATHINVS

GODIŠNJAK UDRUŽENJA BATHINVS ACTA ILLYRICA

SARAJEVO, 2024.

IZDAVAČ / PUBLISHER:

*Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa
i drevnih i klasičnih civilizacija "BATHINVS"*
*The Association for the Study and Promotion of Illyrian heritage,
Ancient and Classical civilizations "BATHINVS"*
Topal Osman Paše 20, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
<http://bathinvs.com/>

ZA IZDAVAČA / FOR THE PUBLISHER: Dženan Brigić

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK / EDITOR-IN-CHIEF: Edin Veletovac

IZVRŠNI UREDNIK / EXECUTIVE EDITOR: Amra Šaćić Beća

REDAKCIJA / EDITORIAL BOARD:

Enver Imamović (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo);
Milan Lovenjak (Filozofski fakultet Univerziteta u Ljubljani / Faculty of Arts, University of Ljubljana);
Marcel Burić (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu / Faculty of Humanities and Social Sciences, University
of Zagreb); Branka Migotti (Zagreb, Hrvatska / Zagreb, Croatia); Salmedin Mesihović (Filozofski fakultet
Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo); Ivan Basić (Filozofski fakultet
Sveučilišta u Splitu / Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split); Olga Pelcer-Vujačić
(Institut za istoriju Univerziteta Crne Gore / Historical institute of the University of Montenegro);
Siniša Bilić-Dujmušić (Hrvatsko katoličko Sveučilište u Zagrebu / Catholic University of Croatia);
Drago Župarić (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo);
Bego Omerčević (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli / Faculty of Philosophy, University of Tuzla);
Ivan Radman-Livaja (Arheološki muzej u Zagrebu / Archaeological Museum in Zagreb); Marko A. Janković
(Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu / Faculty of Philosophy, University of Belgrade);
Dejan Gazivoda (Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore / Center for Conservation and Archaeology
of Montenegro); Lucijana Šešelj (Filozofski fakultet u Sveučilišta u Rijeci / Faculty of Humanities and Social
Sciences, University of Rijeka); Diana Sergeeva Dobрева (Odsjek za kulturu i civilizaciju Univerziteta u
Veroni / Department of Cultures and Civilizations, University of Verona); Uroš Matić (Univerzitet u Inzbruku
/ University of Innsbruck) Mattia Vitelli Casella (University of Bologna); Danijel Džino (Macquarie
University); Dragana Mladenović (Univerzitet u Southampton, Fakultet za humanistiku / University
of Southampton, School of Humanities) i Nada Bulić (Sveučilište u Zadru, Odjel za klasičnu filologiju /
University of Zadar, Department of Classical Philology)

SEKRETAR REDAKCIJE / SECRETARY OF THE EDITORIAL BOARD: Dženana Kurtović

RECENZENTSKI ODBOR / ADVISORY BOARD:

Adnan Busuladžić (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo),
Nadežda Gavrilović Vitas (Arheološki institut, Beograd / Institute of Archaeology, Belgrade),
Maria Mariola Glavan (Sveučilište u Zadru, Odjel za klasičnu filologiju / University of Zadar, Department
of Classical Philology), Tomislav Karlović (Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu / Faculty of Law, University
of Zagreb), Almir Marić (Fakultet humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru / Faculty
of Humanities "Džemal Bijedić" University of Mostar), Ina Miloglav (Filozofski fakultet Sveučilišta u
Zagrebu / Faculty of Philosophy, University of Zagreb), Gligor Samardžić (Filozofski fakultet Univerziteta
u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici / Faculty of Philosophy, University of Priština with
temporary seat in Kosovska Mitrovica), Vladimir P. Petrović (Balkanološki institut SANU / Institute for
Balkans Studies), Ljubica Perinić (Odsjek za arheologiju Zavoda za povijesne i društvene znanosti u Zagrebu,
Hrvatske akademija znanosti i umjetnosti / Department of Historical and Social Sciences in Zagreb, Division
of Archaeology, Croatian Academy of Sciences and Arts), Slobodanka Prtija (Filozofski fakultet Univerziteta u
Banjoj Luci / Faculty of Philosophy, University of Banja Luka)

Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i
drevnih i klasičnih civilizacija
“BATHINVS”

Acta Illyrica

Godišnjak Udruženja BATHINVS
Godina VIII/Broj 8

SARAJEVO, 2024.

SADRŽAJ / CONTENTS

PREDGOVOR / FOREWORD	7
----------------------------	---

IZVORNI NAUČNI RADOVI, IZLAGANJA SA NAUČNIH SKUPOVA / ORIGINAL RESEARCH ARTICLES AND CONFERENCE PAPERS

Drago Župarić & Seada Brkan – <i>Lektisternij: bogovi za stolom u antičkom Rimu / Lectisternium: Gods at the Table in Ancient Rome</i>	17
Amra Šaćić Beća – <i>The Daorsi, Daorson, Municipium Diluntum, and the Question of (Dis)continuity / Daorsi, Daorson, Municipium Diluntum i pitanje (dis)kontinuiteta</i>	35
Goran Popović – <i>Dva rimska nadgrobna spomenika iz istočne Bosne / Two Roman Tombstones from Eastern Bosnia</i>	61
Ajla Šabanija Softić – <i>Utjecaj rudarstva na urbani razvoj Domavije / The Impact of Mining on the Development of Domavia</i>	75
Radmila Zotović – <i>Liberov kult na području istočnog dela rimske provincije Dalmacije / The Cult of Liber in the Eastern Part of the Roman Province of Dalmatia</i>	99
Salmedin Mesihović – <i>Tragovi kraja Aqu(a)e, njene municipalne jedinice i antičkog načina života na sarajevskom području / Traces of Ending of Aqu(a)e, its Municipal Unit and the Ancient Way of Life in the Sarajevo Area</i>	113
Ago Mujkanović – <i>“Arheološka istraživanja” Tome Dragičevića u sjeveroistočnoj Bosni / “Archaeological research” by Tomo Dragičević in Northeastern Bosnia</i>	135
Zdravko Lučić – <i>Wie wurde die Provinz Bithynien verwaltet? / Kako se upravljalo rimskom provincijom Bitinijom?</i>	161

BIOGRAFIJE I PRIKAZI / BIOGRAPHIES AND REVIEWS

Adnan Kaljanac – <i>ALOJZ BENAC – Povodom 110. godišnjice rođenja</i>	175
Meldin Kešetović – <i>Prikaz knjige: Ivan Matijević, Officium consularis provinciae Dalmatiae. Vojnici u službi namjesnika rimske Dalmacije u doba principata, Književni krug Split – Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2020, 208 str.</i>	181

Elma Džigal – Prikaz knjige: Predrag Novaković, <i>The History of Archaeology in the Western Balkans</i> , Ljubljana University Press, Ljubljana, 2021, 503 str.	185
Faris Šaćić – Prikaz knjige: Vladimir D. Mihajlović, <i>Rimsko nasleđe u Srbiji: nauka, prosveta i javnost / Roman Heritage in Serbia: Academia, Education and the Public</i> , Filozofski fakultet Novi Sad, Novi Sad, 2023, str. 558.....	191
UPUTSTVA AUTORIMA.....	197
AUTHOR GUIDELINES.....	203
UPUTSTVA RECENZENTIMA.....	209
REVIEWER GUIDELINES.....	211

PREDGOVOR

Poštovani,

U Vašim rukama nalazi se osmi broj časopisa *Acta Illyrica*, Godišnjaka Udruženja "BATHINVS". Kao što je slučaj i sa svakim prethodnim brojem, sa zadovoljstvom mogu ustvrditi da je i ovaj svojim kvalitetom ispunio, prije svega, naučne parametre, a onda i tehničke karakteristike koje zahtijeva moderno izdavaštvo. Članovi Udruženja "BATHINVS" i naši brojni saradnici, uložili su veliki trud da osmi broj Godišnjaka dostigne, a mogu čak i da kažem, i prevaziđe po kvaliteti svoje prethodnike. Mnogi će reći da je to očekivano, ali zaista samo oni koji se bave ovim mukotrpnim poslom u današnjem svijetu mogu znati koliko je to težak zadatak. Upravo iz tog razloga, želim izraziti iznimnu zahvalnost na trudu i vremenu saradnicima koji su učestvovali u procesu izdavaštva osmoga broja časopisa. Zaista, bilo bi previše na ovom mjestu izdvajati sve pojedince koje su na jedan ili drugi način pružile svoj doprinos, ali treba istaknuti da pored brojnih kolega iz Bosne i Hercegovine, naša saradnja i partnerstvo se odvija sa stručnjacima i institucijama iz Hrvatske, Austrije, Australije, Italije, Velike Britanije, pa i šire. Za nas koji radimo na ovom projektu, to je najbolji dokaz koliko je naš trud prepoznat od kolega u akademskoj zajednici diljem svijeta.

Prije nego što bude riječi o sadržaju osmog broja časopisa, moram naglasiti za sve one koji drže ovaj broj časopisa u svojim rukama, da je 2024. godina jubilara za Udruženje "BATHINVS". Naime, ove godine proslavili smo desetu godišnjicu našeg postojanja, pa smo se, u skladu s tim, svojim aktivnostima potrudili obilježiti je kako to i dolikuje, radno, a zaključiti je svečano. Stoga ćemo u prvom dijelu, kao i u prethodnim brojevima, prvo predstaviti naše aktivnosti kojima smo obilježili 2024. godinu. Svečana promocija sedmog broja časopisa *Acta Illyrica* održana je 6. 2. 2024. u sali dekanata Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Promocija je organizovana u saradnji sa Centrom za historijska istraživanja (Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet), koji je bio i domaćin iste, dok su promotori bili prof. dr. Bego Omerčević (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli), prof. dr. Adnan Kaljanac (Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet) i doc. dr. Emir Šišić (Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet). Moderatorica na promociji je bila prof. dr. Amra Šaćić Beća (Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet), koja je ujedno i izvršna urednica časopisa *Acta Illyrica*. Nakon promocije, tradicionalno su dodijeljene i nagrade studentima za najbolje radove u okviru nagradnog konkursa "Prof. dr. Esad Pašalić". Nagrade je uručila akademkinja prof. dr. Adila Pašalić Kreso (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine), koja je tom prilikom održala i prigodan govor.

Udruženje “BATHINVS” povodom obilježavanja desete godišnjice svoga postojanja u saradnji sa Vijećem kongresa bošnjačkih intelektualaca 18. 5. 2024. godine organizovalo je okrugli stol i panel diskusiju na temu “Antička prošlost kao oružje u rukama modernog nacionalizma”. Događaj se održao u prostorijama Vijeća kongresa bošnjačkih intelektualaca. Učesće na ovom događaju uzeli su prof. dr. Bego Omerčević, prof. dr. Salmedin Mesihović, prof. dr. Adnan Kaljanac, prof. dr. Amra Šaćić, dr. sc. Edin Veletovac, Jesenko Hadžihasanović, MA i Fadil Hadžiabdić, MA. Okrugli stol je bio podijeljen na dva panela. Prvi panel je nosio naziv *Percepcija antičke prošlosti u nacionalnim diskursima 19. i 20. stoljeća*, a referate su izlagali sljedeći učesnici: prof. dr. Bego Omerčević – *Rim i Iliri – pitanje tolerancije*, prof. dr. Salmedin Mesihović – *Rimski koncept imperium orbis i njegova zloupotreba u moderni i postmoderni*, dr. sc. Edin Veletovac – *Ilirski pokret kao preteča hrvatskog nacionalizma* te prof. dr. Adnan Kaljanac – *Upotreba ilirskog heoroizma kao preteče NOB-e*. Drugi panel imao je naziv *Zloupotreba antičke prošlosti u savremenim politikama i nacionalističkim ideologijama u jugoistočnoj Evropi*. Referate tokom ovog panela izlagali su prema redoslijedu prof. dr. Amra Šaćić Beća – *Ilirske hipoteze u zenitu nestanka Jugoslavije*, zatim Jesenko Hadžihasanović, MA – *Arheologija, naučna komunikacija i nacionalizam* te Fadil Hadžiabdić, MA – *Pseudohistorija kao gorivo za paljenje narodnih masa, bijeg od stvarnosti u mitologizaciju prošlosti*. Na kraju svakog panela bila je upriličena diskusija sa gostima koji su bili prisutni na okruglom stolu. Sumirajući ovaj događaj, moramo naglasiti da je ovo bio prvi događaj ovakve vrste u Bosni i Hercegovini, a koji problematizira zloupotrebu antičke prošlosti u modernim politikama i nacionalističkim ideologijama.

Tradicionalni ciklus javnih predavanja, osmi po redu, održan je 9. 10. 2024. godine u saradnji sa Udruženjem “Znamen” iz Ilijaša, a glavna tema ovogodišnjeg ciklusa bila je *Batonov rat – Veliki ilirski ustanak protiv Rimskog Carstva*. Predavanje je održano u prostorijama Biznis centra Ilijaš, a predavači su bili dr. sc. Edin Veletovac sa referatom *Uzroci Batonovog rata*, dok je drugi predavač bila prof. dr. Amra Šaćić Beća sa izlaganjem *Veliki ilirski ustanak kroz prizmu historijskih izvora – hronologija događaja*. Moderatorica na ovogodišnjem ciklusu javnih predavanja bila je Dženana Kurtović, MA.

Povodom jubileja desete godišnjice osnivanja Udruženja “BATHINVS”, članovi Udruženja organizovali su svečanu akademiju, koja je za cilj imala obilježiti ovaj jubilej, kao i dodijeliti zahvalnice zaslužnim pojedincima, ustanovama i pravnim licima, koji su tokom svih ovih godina bili uz nas. Akademija se održala 20. 11. 2024. godine u Brusa bezistanu, čiji nam je prostor ljubazno ustupila JU Muzej Sarajeva. Događaj je okupio brojne prijatelje Udruženja, akademike, profesore, saradnike i

studente koji su svojim prisustvom uveličali ovaj događaj. Prisutnima su se obratili dr. sc. Edin Veletovac, predsjednik Udruženja, a nakon njega i prof. dr. Amra Šaćić Beća, članica Nadzornog odbora. Nakon prigodnih govora, pristupilo se uručivanju zahvalnica najzaslužnijim pojedincima i institucijama koji su doprinijeli radu Udruženja “BATHINVS”. Zahvalnice su dobili: Agencija Bestfin, Mirsada Murtić, Aida Hasović, Amra Mekić, Dževad Drino, Samra Čebirić Biberović, Elvira Poljak Bajramović, Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu i Centar za historijska istraživanja (CeHIS), Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, Almir Marić, Alka Domić Kunić, Feđa Milivojević, portal “Historiografija.ba”, Branka Migotti, Bego Omerčević, Adis Duhović (Agencija Perfecta), Enver Imamović, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, porodica Pašalić, JU Muzej Sarajeva. Prisutnima su se obratili članovi porodice Pašalić, Adnan Kaljanac, Enver Imamović, Husnija Kamberović, Indira Kučuk-Sorguč. Voditeljica programa bila je Selma Oruč. Svim dobitnicima zahvalnice, kao i svima koji su učestvovali u organizaciji ovog svečanog događaja od srca želim da se zahvalim i na ovom mjestu.

Kao i prethodnih godina, Udruženje “BATHINVS” je u saradnji sa članovima porodice Pašalić raspisalo javni poziv za predaju radova za nagradni fond “Prof. dr. Esad Pašalić”. Ovo je bio već šesti put od kako se dodjeljuje ova nagrada te je sada već možemo svrstati u tradicionalnu manifestaciju koju organizuje Udruženje. Glavni razlog postojanja ove nagrade je animirati studente za proučavanje antičke historije i arheologije, kao i kulturno-historijskog naslijeđa koje pripada tom razdoblju. Zainteresovani studenti da bi konkurisali na ovom pozivu trebali su uraditi prikaz jedne od dvadeset i dvije publikacije koje su se našle na listi, a u skladu sa pravilima objavljenim u tekstu na web stranici Udruženja. Nagradni fond je bio 1000 KM, koji je raspoređen na sljedeći način:

1. mjesto – 500 konvertibilnih maraka
2. mjesto – 300 konvertibilnih maraka
3. mjesto – 200 konvertibilnih maraka

Konkurs je objavljen 3. 8. 2023. godine, a pravo učešća imali su studenti II ciklusa studija historije i arheologije, te studenti III ciklusa doktorskog studija arheologije i antičke historije. Studenti II ciklusa studija mogli su se prijaviti na javni poziv pod uslovom da studiraju na jednom od univerziteta u Bosni i Hercegovini, dok su studenti III ciklusa imali pravo na prijavu i u slučaju da studiraju u inostranstvu. Javni poziv je bio objavljen na web stranici Udruženja “BATHINVS” (www.bathinvs.com). Komisiju koja je bila zadužena za valorizaciju pristiglih radova

činili su: prof. dr. sc. Bego Omerčević (predsjednik komisije; redovni profesor u penziji, dugogodišnji nositelj kolegija iz oblasti historije Starog vijeka na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli, kao i dugogodišnji dekan u istoimenoj instituciji te redovni član Redakcije časopisa *Acta Illyrica*), prof. dr. sc. Almir Marić (član; nositelj kolegija iz oblasti historije Starog vijeka na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru), doc. dr. Feđa Milivojević (član; Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci). Ovdje želimo napomenuti da je zbog sukoba interesa prikaz knjige *Rimske pomoćne kohorte na Humcu / Roman auxiliary cohorts in Humac*, umjesto prof. dr. Almira Marića koji je autor navedene publikacije, ocjenjivao prof. dr. Zijad Šehić (redovni profesor na Odsjeku za historiju Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet).

Po isteku roka za prijavu kandidata, stručna komisija je pristupila ocjenjivanju pristiglih radova, te saopštila sljedeću rang listu:

1. mjesto Meldin Kešetović (student II ciklusa Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu). Za nagradu “Prof. dr. Esad Pašalić”. Meldin Kešetović je konkurisao sa prikazom knjige “Officium consularis provinciae Dalmatiae”, autora Ivana Matijevića.
2. mjesto Elma Džigal (studentica II ciklusa Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu). Za nagradu “Prof. dr. Esad Pašalić”, Elma Džigal je konkurisala sa prikazom knjige “The History of Archaeology in the Western Balkans”, autora Predraga Novakovića.
2. mjesto Faris Šaćić (student II ciklusa Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu). Za nagradu “Prof. dr. Esad Pašalić”, Faris Šaćić je konkurisao sa prikazom knjige “Rimsko nasleđe u Srbiji: nauka, prosveta i javnost / Roman Heritage in Serbia: Academia, Education and the Public”, autora Vladimira Mihajlovića.

Osim novčanih nagrada, gore navedena tri prikaza, kao dodatni stimulans autorima, objavljena su u ovom broju Godišnjaka *Acta Illyrica*, u sekciji *Prikazi*, uz nadu da njihov pravi naučni rad tek počinje.

Napomena: Aplikanti Elma Džigal i Faris Šaćić imali su jednak broj bodova, te je stoga odlučeno da ova dva studenta podijele ukupnu nagradu za drugo i treće mjesto.

Sada je vrijeme da se vratimo na suštinu koju čini ovaj časopis, a to su naučni radovi objavljeni u njemu. Na stranicama ispred čitaoca se nalazi ukupno osam na-

učno-istraživačkih radova, te četiri rada u sekciji *Biografije i prikazi*, od kojih su tri zapravo studentski prikazi kojima su oni konkurisali na nagradni fond “Prof. dr. Esad Pašalić”, dok jedan rad predstavlja biografiju i kritički osvrt na naučno djelovanje arheologa Alojza Benca. Zaprmljeni radovi koji nisu pozitivno ocijenjeni od strane stručnih recenzenata nisu objavljeni. Urednički i redakcioni odbor kao i do sada nisu ulazili u procjenu kvalitete pristiglih radova, već su taj nezahvalni posao u potpunosti prepustili recenzentskom timu uglednih stručnjaka. Uputstva na temelju kojih je recenzentski odbor ocjenjivao i rangirao pristigle radove nalaze se na web stranici Udruženja “BATHINVS”, a također se može pronaći i kao dodatak na kraju svakog broja Godišnjaka *Acta Illyrica*. Sedam radova od ovdje osam objavljenih bave se razdobljem rimske historije. Od toga broja, njih pet obrađuje probleme sa prostora rimske provincije Dalmacije, jedan se bavi rimskom upravom u provinciji Bitiniji, dok jedan članak obrađuje tematiku iz rimske društvene, odnosno religijske historije. Posljednji rad koji spominjemo iz ove sekcije obrađuje arheološko djelovanje Tome Dragičevića u sjeveroistočnoj Bosni. Zadovoljstvo nam je istaknuti da je od osam objavljenih radova, njih čak sedam ocijenjeno kvalifikacijom kao izvorni naučni rad, dok jedan članak predstavlja izlaganje sa naučnog skupa.

Kada je u pitanju Redakcioni odbor, on je ostao nepromijenjen u odnosu na prethodni broj. Nikada nećemo moći dovoljno naglasiti ponos koji osjećamo kada se pogledaju renomirana imena koja se nalaze u Redakcionom odboru. To zaista govori da je trud koji ulažemo u ovaj naučni časopis prepoznat od strane akademske zajednice ne samo u regionu, već i mnogo šire. Osim stručnjaka iz matične Bosne i Hercegovine, zemlje iz kojih dolaze ostali članovi Redakcionog odbora su Hrvatska, Srbija, Crna Gora, Slovenija, Italija, Austrija i Australija. Redakciju ovog osmog broja časopisa čine: Enver Imamović (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo); Milan Lovenjak (Filozofski fakultet Univerziteta u Ljubljani / Faculty of Arts, University of Ljubljana); Marcel Burić (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu / Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb); Branka Migotti (Zagreb, Hrvatska / Zagreb, Croatia); Salmedin Mesihović (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo); Ivan Basić (Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu / Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split); Olga Pelcer-Vujačić (Institut za istoriju Univerziteta Crne Gore / Historical institute of the University of Montenegro); Siniša Bilić-Dujmušić (Hrvatsko katoličko Sveučilište u Zagrebu / Catholic University of Croatia); Drago Župarić (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo); Bego Omerčević (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli / Faculty of Philosophy,

University of Tuzla); Ivan Radman-Livaja (Arheološki muzej u Zagrebu / Archaeological Museum in Zagreb); Marko A. Janković (Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu / Faculty of Philosophy, University of Belgrade); Dejan Gazivoda (Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore / Center for Conservation and Archaeology of Montenegro); Lucijana Šešelj (Filozofski fakultet u Sveučilišta u Rijeci / Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Rijeka); Diana Sergeeva Dobрева (Odsjek za kulturu i civilizaciju Univerziteta u Veroni / Department of Cultures and Civilizations, University of Verona); Uroš Matić (Univerzitet u Innsbuku / University of Innsbruck), Danijel Džino (Department of History and Archaeology, Macquarie University), Mattia Vitelli Casella (Department of History and Cultures, University of Bologna), Dragana Mladenović (University of Southampton, School of Humanities, Velika Britanija) i Nada Bulić (Sveučilište u Zadru, Odjel za klasičnu filologiju, Hrvatska).

Urednički kolegij je ostao nepromijenjen u odnosu na prethodni broj i čine ga: glavni i odgovorni urednik dr. sc. Edin Veletovac, predsjednik Udruženja "BATHINVS", izvršna urednica časopisa je prof. dr. Amra Šaćić Beća sa Katedre za stari vijek, Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, sekretar Redakcije časopisa *Acta Illyrica* Dženana Kurtović, MA (sekretar Udruženja "BATHINVS").

Recenzentski odbor osmog broja časopisa *Acta Illyrica* čine: Adnan Busuladžić (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo), Nadežda Gavrilović Vitas (Arheološki institut, Beograd / Institute of Archaeology, Belgrade), Maria Mariola Glavan (Sveučilište u Zadru, Odjel za klasičnu filologiju / University of Zadar, Department of Classical Philology), Tomislav Karlović (Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu / Faculty of Law, University of Zagreb), Almir Marić (Fakultet humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru / Faculty of Humanities "Džemal Bijedić" University of Mostar), Ina Miloglav (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu / Faculty of Philosophy, University of Zagreb), Gligor Samardžić (Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici / Faculty of Philosophy, University of Priština with temporary seat in Kosovska Mitrovica), Vladimir P. Petrović (Balkanološki institut SANU / Institute for Balkans Studies), Ljubica Perinić (Odsjek za arheologiju Zavoda za povijesne i društvene znanosti u Zagrebu, Hrvatske akademija znanosti i umjetnosti / Department of Historical and Social Sciences in Zagreb, Division of Archaeology, Croatian Academy of Sciences and Arts), Slobodanka Prtija (Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci / Faculty of Philosophy, University of Banja Luka).

Koristimo se ovom prilikom da se na stručnom angažmanu zahvalimo i sljedećim kolegama: Adnanu Kaljancu (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo), Mirzi Hebibu (Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Law, University of Sarajevo), Svetozaru Boškovu (Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu / Faculty of Philosophy, University of Novi Sad) i Perici Špeharu (Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu / Faculty of Philosophy, University of Belgrade).

Godišnjak *Acta Illyrica* je indeksiran i arhiviran u američkoj bazi podataka Complementary Index – EBSCO Host, koja se smatra jednom od najpotpunijih baza kada su u pitanju stručni časopisi iz oblasti humanističkih i društvenih nauka. U navedenoj bazi je indeksirano preko 3.7 milijardi publikacija vodećih svjetskih izdavača. Na ovaj način *Acta Illyrica* je dostupna za preko 14.000 naučnih i obrazovnih institucija širom svijeta. Također, od prošlog broja, *Acta Illyrica* je indeksirana i arhivirana u jednoj od najvažnijih baza podataka za humanističke nauke, ERIH PLUS. Pored toga, *Acta Illyrica* je indeksirana i u CEEOL bazi podataka, koja je predstavlja vodeću bibliotekarsku bazu akademskih časopisa i knjiga, specijaliziranu za prostor centralne i jugoistočne Evrope. Na kraju, *Acta Illyrica* je indeksirana i u bazi podataka ROAD (Directory of Open Access scholarly Resources). Pored toga, veliko priznanje za časopis *Acta Illyrica* došlo je prošle godine kada je on uvršten u kategoriju naučnih časopisa područja 10 za antiku, klasičnu filozofiju i umjetnost. Procjena je urađena od strane Italijanske nacionalne agencije za evaluaciju univerziteta i istraživačkih instituta (Agenzia nazionale di Valutazione del Sistema Universitario e della Ricerca – ANVUR / www.anvur.it). Ovo znači da svi radovi koji su objavljeni ili će biti objavljeni u časopisu *Acta Illyrica*, u Italiji se vrednuju kao radovi prve kategorije, što je u Bosni i Hercegovini ekvivalent bazama Web of Science Master Journal List i Scopus.

Naslovnicu ovog broja časopisa krasi reljefna ploča iz Dardagana kod Zvornika na kojoj je prikazano orijentalno božanstvo Mitra. Ovim želimo da i kroz sadržaj naslovnice promoviramo prahistorijsko i antičko naslijeđe Bosne i Hercegovine, a koje je pohranjeno u muzejskim institucijama primarno Bosne i Hercegovine, a onda i šire regije. Zahvaljujemo se cijenjenim kolegama iz JU Muzej istočne Bosne u Tuzli na ustupljenim fotografijama, a posebno direktoru istoimene institucije Ljubiši Veljkoviću.

Na kraju, kao i u svakom broju, želimo da izrazimo veliku zahvalnost svim članovima Redakcije i Recenzentskog odbora, koji su izdvojili svoje dragocjeno vrijeme i posvetili ga povećanju kvalitete časopisa *Acta Illyrica*. Godišnjak *Acta Illyrica* davno je prevazišao okvire Bosne i Hercegovine i već odavno je jasno da on zapravo predstavlja

jedan međunarodni projekat, o čemu prvenstveno govori sastav Redakcionog i Recenzentskog odbora.

Kao i svaki put do sada, želimo izraziti zahvalnost za stručnu pomoć Elviri Poljak, bibliotekarki Odsjeka za historiju i Odsjeka za pedagogiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, bez čijeg doprinosa, nijedan rad ne bi imao bibliotekarsku kvalifikaciju. Pored toga, zahvalnost dugujemo i Samri Čebirić-Biberović, MA, koja se pobrinula za prijevod tekstova na engleski jezik, te dipl. Amri Mekić koja je još jednom uradila besprijekoran posao kada je tehnička priprema časopisa u pitanju, kao i vizuelni izgled naslovnice. Izražavamo zahvalnost i Aidi Hasović, MA, koja je kao i uvijek uradila odličan posao na poslovima lekture i korekture. Zahvalnost dugujemo i mr. sc. Nadini Grebović-Lendo, direktorici biblioteka Univerziteta u Sarajevu, kao i Vahidu Piraliću, bibliotekaru Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, na nesebičnoj pomoći i savjetima kojima su dodatno pomogli unaprijediti kvalitetu Godišnjaka *Acta Illyrica*. Također, zahvaljujemo se prof. dr. Begi Omerčeviću na nesebičnoj i konstantnoj podršci radu Udruženja "BATHINVS" koja traje još od njegovog osnivanja 2014. godine. Naravno, zahvaljujemo se i svim bliskim prijateljima, mentorima, saradnicima i kolegama, bez čije podrške ni ovaj broj ne bi bilo moguće publicirati.

Na kraju, zahvaljujemo se Federalnom ministarstvu za obrazovanje i nauku, Fondaciji za izdavaštvo, kao i Ministarstvu za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo koji su pomogli finansirati štampanje ovog broja časopisa.

Glavni i odgovorni urednik
Dr. sc. Edin Veletovac

**IZVORNI NAUČNI RADOVI, IZLAGANJA SA
NAUČNIH SKUPOVA / ORIGINAL RESEARCH
ARTICLES AND CONFERENCE PAPERS**

Dr. sc. DRAGO ŽUPARIĆ

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet

drago.zuparic@ff.unsa.ba

Dr. sc. SEADA BRKAN

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet

seada.brkan@ff.unsa.ba

Izvorni naučni rad / Original research article

UDK/UDC 2-5(37)

DOI: 10.54524.2490-3930.2024.17

Primljen / Received: 25. 05. 2024.

Prihvaćen / Accepted: 04. 07. 2024.

Lektisternij: bogovi za stolom u antičkom Rimu

Apstrakt: *Lektisternij* je bio obred u antičkom Rimu koji se sastojao od postavljanja stolova za bogove i ponude hrane na njima kao simbol gostoprimstva i molbe za božansku naklonost. Ovaj ritual bio je posebno značajan u teškim prilikama kao što su epidemije, ratovi ili prirodne katastrofe, kada su Rimljani tražili zaštitu i pomoć od svojih bogova. U ovom članku istražiti ćemo historijat i značenje *lektisternija*, njegovu ulogu u rimskom društvu i religiji, kao i načine na koje je ovaj običaj utjecao na kasnije kulturne i vjerske prakse, demonstrirajući njegovu ulogu u integraciji duhovnih i društvenih aspekata zajednice. Od njegovih najranijih pojava u rimskoj historiji pa sve do njegovog postepenog izumiranja, *lektisternij* predstavlja fascinantan primjer kako su se drevni ljudi integrirali s božanskim i kako su kroz ritualne prakse pokušavali utjecati na svoju stvarnost i sudbinu. Kroz historijsku analizu, rad istražuje kako je praksa *lektisternija* evoluirala i na koncu nestala s usponom kršćanstva, što je dovelo do značajnih promjena u vjerskim i društvenim normama Rima. Ovaj rad rasvjetljava duboki utjecaj *lektisternija* na rimsku kulturu, pružajući uvid u dinamiku vjerskih praksi i njihov utjecaj na društveni život i politiku u antičkom Rimu.

Ključne riječi: lektisternij, pošasti, bogovi, pomirbeni obredi, religija, antički Rim, društvena solidarnost.

Abstract: This paper on the *lectisternium* provides a detailed explanation of this ancient Roman ritual in its role as a key element in the religious and social practices of the Romans. The *lectisternium* was a ceremony in which the Romans prepared meals

for their gods on specially arranged couches, creating the illusion of a divine presence at their feast. This ritual had a profound religious and social dimension, especially during times of crisis such as epidemics and wars, when the Romans prayed to their deities for mercy and protection. The ritual also promoted unity and solidarity among citizens, who opened the doors of their homes and temporarily set aside disagreements, thus bringing a conciliatory character to the ritual. Over time, as social and religious norms changed, the *lectisternium* gradually lost its significance, and was replaced with new rituals coinciding with the introduction of Christianity. The paper thus provides insight into the importance of this ritual in the context of Roman social and religious life, highlighting its role in shaping Roman social and religious structures.

Keywords: *lectisternium*, plagues, gods, propitiatory rites, religion, ancient Rome, social solidarity

Uvod

U svome politeističkom svijetu vjerovanja, Rimljani su neprekidno smišljali načine da umilostive bogove vjerujući da su oni ti koji kažnjavaju, pa je narod, zbog svojih grijeha, često bio u situaciji trpjeti razne nevolje, ratove ili pošasti. S druge strane, bogovi su ti koji ublažavaju ili potpuno otklanjaju kazne, ali ih za to treba najprije udobrovoljiti i na način, dostojan njih, umilostiviti. Jedan od učinkovitih puteva, vjerovali su Rimljani, bio je pripremiti im gozbu, i to tako da se čini kako joj i sami bogovi prisustvuju te da se u toj prilici očituje potpuna spremnost naroda i njegovih prvaka da se svevišnjima udovolji i iskaže potpuno priznanje božje superiornosti nad poniznim ljudskim rodom. Tada bi se u Rimu pripremao lektisternij¹ – *gozba bogova*. Lektisternij je bio više od običnog religijskog rituala; bio je to čin koji je odražavao duboke društvene i duhovne vrijednosti Rimljana kao i njihovu težnju za harmonijom s božanskim silama koje su smatrali ključnim za opstanak i prosperitet svoje zajednice.

Rad istražuje kako su Rimljani koristili lektisternij kao priliku za umilostivljenje bogova u teškim vremenima poput ratova i epidemija, tražeći božansku naklonost i zaštitu. Također, analizirat će se kako je ovaj ritual služio kao platforma za društveno okupljanje i promicanje vrijednosti zajedništva i solidarnosti. Kroz lektisternij, čak i u najtežim vremenima, Rimljani su našli način za privremeno zaboravljanje društvenih podjela i nesuglasica, čime je ovaj obred dobio pomirbenu ulogu u rimskom društvu.

¹ *Lectisternium*, izvedenica od izraza *lectum sternere* = *prostirati krevet* (*lectus* = krevet/postelja; *sternere* = prostirati).

Ovaj rad također istražuje postupno izumiranje lektisternija kao religijske prakse s dolaskom kršćanstva i promjenama koje su uslijedile u rimskoj kulturi, što je rezultiralo značajnom transformacijom u vjerskim običajima i društvenim strukturama Rima.

1. Definicija i historijski počeci lektisternija u rimskoj tradiciji

Lektisternij je bila drevna ceremonija pripremanja objeda za bogove; darovi u jelu i piću posluživani su na stolu = *mensa*, pored kreveta = *lectus*, na kojemu su bili izloženi kipovi bogova ili njihova poprsja te se činilo kako zaista sami prisustvuju objedu. Figure božanstava rađene su od drveta, dok su im glave bile brončane, mermerne ili voštane. Prema izvještavanju rimskog historiografa T. Livija zaključujemo da se ovaj obred u Rimu počeo prakticirati krajem IV st. pr. Kr. Rimljani su ga upriličili 399. god. pr. Kr. nakon što ih je pogodila kuga. U prilikama pogubnim za narod i državu *duumviri*² bi imali obavezu, po nalogu Senata, konzultirati sibilinske knjige³, nakon čega bi se pristupilo rješavanju i otklanjanju nevolje prema nagovještajima proročanstva. Pošast kakva je kuga očito je zahtijevala pripremanje lektisternija da bi se bogovi umilostivili i otklonili je s rimskog naroda: *Duumviri sacris faciundis, lectisternio tunc primum in urbe Romana facto, per dies octo Apollinem Latonamque et Dianam, Herculem, Mercurium atque Neptunum tribus quam amplissime tum apparari poterat stratis lectis placauere.*⁴ (*Duumviri zaduženi za obavljanje obreda, priredivši tada prvi put u rimskome gradu lektisternij, osam dana su pokušavali umilostiviti Apolona i Latonu, Dijanu i Herkula te Merkura i Neptuna, prostrijevši tri kreveta što su, čini se, tada najviše mogli.*)

² *Duumviri sacris faciundis* – svećenički kolegij zadužen za održavanje arhiva i konzultiranje proročanskih knjiga; u početku su bila samo dvojica, poslije ih je bilo deset (*decemviri*) i na koncu 15 (*quindecimviri*). Gillmeister 2019.

³ *Sibilinske knjige* [grč. Σιβύλλεια βιβλία (*Sibyllaiea biblia*); lat. *Libri Sibyllini*] – knjige proročanstava proročice Sibile iz Cumae; prema priči koju donosi A. Gelije u *Noctes Atticae*, 1, 19 ove proročanske knjige stigle su u Rim u VI st. pr. Kr. za vrijeme kralja Tarkvinija Oholog kada je neka nepoznata starica stigla u grad i ponudila kralju devet knjiga po iznimno visokoj cijeni. Nakon što je kralj odbio ponudu, ona spaljuje tri knjige nudeći mu potom preostalih šest po istoj cijeni. Kralj ponovo odbija ponudu smatrajući da je žena ishlapjela od starosti, međutim, kada ona spali i sljedeće tri te mu ponudi preostale po jednakoj cijeni, kralj se uozbilji i pomisli kako njezina samouvjerenost nije za podcijeniti niti je bezrazložna. Tada on kupi posljednje tri knjige, pohrani ih u svetište nakon čega se one konzultiraju po nalogu Senata samo u iznimno opasnim prilikama. Za njihovo čuvanje zadužen je bio svećenički kolegij *duumviri*, kasnije *decemviri* i naposljetku *quindecimviri*. Pretpostavlja se da je starica bila sama proročica iz Cumae. Knjige su izgorjele u požaru 83. god. pr. Kr. Pogledati i u: Orlin 2002.

⁴ Liv. 5. 13; (prijevod autorā članka).

2. Primjene, karakteristike i trajanje obreda lektisternija u kontekstu rimskih ceremonija; povezanost s drugim rimskim ritualima

Rimljani su tradicionalno organizirali raskošne gozbe u čast svojih božanstava, poznate kao *epula*. Ove ceremonijalne svečanosti imale su i političku i državnu, ali i duboku religioznu dimenziju.⁵ *Epulum* se, između ostalog, priređivao za čašćenje puka⁶ ili vojske⁷, osobito nakon vojnih pobjeda, te na pogrebima.⁸ Također, bile su prilika za simbolično ugošćavanje bogova. Posebno su se isticali *epulum Iovis*, koji se dva puta godišnje pripremao u čast Jupitera, ocu bogova. Održavani su u različitim oblicima: raskošniji povodom septembarskih ida i skromniji tijekom novembarskih.⁹ Kipovi božanstava postavljeni su na *pulvinaria* (jastuke ili uzglavlja), smješteni na počasna mjesta te su im se nudila birana jela i pića, čime su formalno bili prisutni na gozbi.¹⁰ Ovaj *epulum* priređivao se za *Ludi Romani* i *Ludi Plebeii*.¹¹

Dodatno, Rimljani su pripremali i *daps*¹², bogatu gozbu koja se obično priređivala za obični puk ili u slavu bogova. Termin *dapes* koristi se gotovo isključivo u množini i često se pojavljuje u rimskoj poeziji gdje označava obilan obrok za narod, bogove ili vojsku nakon pobjede. Na primjer, Katul opisuje kako su *large multiplici constructae sunt dape mensae*¹³ (naširoko su postavljeni mnogi gozbeni stolovi) prilikom vjenčanja Peleja i Tetide. Horacije, s druge strane, koristi izraze poput *tempus erat dapibus* (*Saliaribus*), *sodales*¹⁴ (vrijeme je za salijske gozbe, drugovi) i *ornare pulvinar deorum* (ukrasiti uzglavlje bogova), što se odnosi na ceremonije nakon pobjede Oktavijanove vojske kod Akcija. Ponekad se *daps* pripremao kao svečani žrtveni objed bogovima, a zauzvrat se od njih tražila dobra žetva i zaštita stada. Tibul, hvaleći ljepotu i čistoću svoje Delije, navodi: *Illa deo sciet agricolae pro vitibus uvam, pro segete spicas, pro grege ferre dapem*.¹⁵ (*Ona će znati prinijeti gozbu bogu poljoprivredniku/poljoprivrede, grožđe za lozu, klasje za sjetvu, hranu za stado*.) Rimske ceremonije često su prethodile lektisterniju, posebnom obredu koji se provodio u

⁵ Divković 1900, 358; Marević 2000, 880.

⁶ Cic. *Vat.* 8. 31.

⁷ Caes. *B. Gall.* 7, 28; Ov. *Met.* 12. 244.

⁸ Cic. *Vat.* 7. 29.

⁹ Greswell 1854, 397.

¹⁰ Warde Fowler 1899, 218.

¹¹ Greswell 1854, 397.

¹² Divković 1900, 275; Marević 2000, 676.

¹³ Catull. 64. 304.

¹⁴ Hor. *Carm.* 1. 37; Horacije ovom pjesmom slavi trijumf Rima nakon pobjede kod Akcija. Salijci – svećenički kolegij boga Marta, u mjesecu martu za svetkovinu svoga božanstva – *Idibus Martiis*, pripremali su izuzetno raskošne gozbe, *cenae Saliarum*.

¹⁵ Tib. *Eleg.* 1. 5. 28; (prijevod autora članka).

trenucima iznimnih opasnosti za narod i državu, kada se *nije mogao znati niti njihov uzrok niti kraj pa bi se, po nalogu senata, morale konzultovati sibilinske knjige*.¹⁶ U takvim situacijama, po nalogu Senata, konzultirane su sibilinske knjige kako bi se odredio odgovarajući obred pomirenja. Rimljani su, naime, bili svjesni potrebe za sprečavanjem ili ublažavanjem gnjeva, kazne ili osвете svojih božanstava. U slučaju božanskog nezadovoljstva, koje se manifestiralo kroz vojne poraze, bolesti i druge pošasti kao znakove božanske srdžbe, organizirane su svečane ceremonije za pomirenje s božanstvima i zadobivanje njihove milosti.

Lektisternij se obično održavao na otvorenom, na ulici ili u predvorju hrama, čime je bio javno dostupan svim građanima. Tijekom obreda, koji bi trajao sedam do osam dana, građani bi držali otvorena vrata svojih domova, a predmeti opće upotrebe bili bi izneseni na javne površine. Zatvorenicima bi se privremeno skinuli okovi, a gostoljubivost se pružala i poznatima i nepoznatima. Za vrijeme trajanja lektisternija, sve nesuglasice i sporovi bili bi privremeno zaboravljeni¹⁷, što je dodatno pojačavalo pomirbeni karakter ovog obreda.

Za vrijeme lektisternija, široki prekrivači korišteni su za *zastrite* ležajeve na kojima su postavljeni kipovi bogova, po dva na svakom ležaju. Kipovi su bili opremljeni i predmetima povezanim s pojedinim božanstvima, poput vijenaca koji su se dodjeljivali tijekom trijumfa. Antropomorfni prikazi bogova postavljani su tako da su njihove lijeve ruke bile naslonjene na *pulvinaria*, jastuke, što je odražavalo rimski način objedovanja.¹⁸ Ovaj način postavljanja kipova na ležaje doveo je do toga da se sami ležajevi često nazivaju riječju *pulvinar*.

Kao što je već prethodno navedeno, T. Livije izvještava da je prvi zabilježeni lektisternij bio organiziran kao odgovor na epidemiju kuge koja je pogodila Rim, pri čemu su bila *prostrta* tri *ležaja* za tri para božanstava. Ovaj inicijalni obred odstupao je od kasnijih praksi jer božanstva nisu bila posložena isključivo u muško-ženske parove; primjerice, Merkur i Neptun smješteni su zajedno na jednom ležaju. Ceremonija je trajala osam dana, a organizaciju su nadzirali *duumviri*, koji su bili zaduženi za konzultacije sibilinskih knjiga.

Dodatno, Livije izvještava o lektisterniju organiziranom 364. godine pr. Kr. također kao odgovor na epidemiju kuge koja je ponovno pogodila Rim.¹⁹ Budući da obred nije postigao željeni učinak, od tog trenutka građani su počeli uključivati pozorišne igre u ceremoniju, u nadi da će se time dodatno umilostiviti božanstva.

¹⁶ Liv. 5. 13.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ Thurston Peck 1898, 929.

¹⁹ Liv. 7. 2. 3.

Livije bilježi da je to *bio treći lektisternij od osnivanja Rima*. Međutim, između prvog lektisternija 399. godine i ovoga iz 364. godine, dogodio se još jedan važan lektisternij 348. godine pr. Kr. Ovaj obred uslijedio je nakon što je rimski diktator Lucije Furijs Kamil postigao pobjedu nad Galima, a Rim ponovno zahvatila kuga. Livije specifično navodi da se ovaj događaj poklopio s dolaskom kartažanskih izaslanika koji su tražili prijateljstvo i savezništvo, što datira ovaj lektisternij u istu godinu: *Iste godine... U Rimu je sklopljen savez s kartažanskim izaslanicima kada su došli da traže prijateljstvo i savezništvo*²⁰, a to se dogodilo upravo 348. god. pr. Kr.

U skladu s Livijevim izvještajima, sljedeći značajni lektisternij odigrao se u godini kada je Lucije Emilije, četrnaesti *interrex*, imenovao Gaja Petelija i Lucija Papirija Mugilana za konzule, što je kronološki datirano u 326. godinu pr. Kr.²¹ Ova godina je u Livijevim zapisima također povezana s osnivanjem Aleksandrije i smrću epirskog kralja Aleksandra I, što može izazvati konfuziju jer je poznato da je Aleksandrija osnovana od strane Aleksandra Velikog između 332. i 331. godine pr. Kr., a navedeni kralj je umro 331. godine.²² Livijeva greška u datiranju ovih događaja može dovesti u pitanje vjerodostojnost njegovih kronoloških navoda, no, pouzdan podatak o godini službe spomenutih konzula (326. pr. Kr.) jasno razrješava bilo kakve nedoumice.

Tijekom zime 218/217. godine pr. Kr., u vrijeme sukoba između Kartažana i Gneja Kornelija Scipiona na području sjeverno od rijeke Hiber, u Rimu i njegovoj okolini pojavili su se zloslutni *znakovi*²³ koji su interpretirani kao upozorenja koja zahtijevaju obnovu milosti bogova. U ovom periodu, Livije bilježi da su izvršene *veće žrtve (volovi) žrtvovane onim bogovima kojima je obred posvećen*.²⁴ Dodatno, zapisano je da je u Ceri i u čast božanstva Mladosti (*Iuventuti*) u Rimu priređen lektisternij, uz devetodnevno bogočašće pod nadzorom *decemvira*.

U martu 217. godine pr. Kr., nakon izbora Gneja Servilija Gemina i Gaja Flaminija za konzule, pojavilo se novo mnoštvo zloslutnih znakova u Rimu. Rimljani su vjerovali da ti znaci zahtijevaju dodatne vjerske obrede. Tom prilikom su izvršena brojna žrtvovanja posvećena pojedinim božanstvima, uključujući Jupitera, Junonu, Minervu, kraljicu Junonu na Aventinu i Junonu Spasiteljicu u Lanuviju. U skladu s tim, naložen je lektisternij na Aventinu, a do kraja decembra još jedan u Rimu, čiju su izvedbu ovaj put morali nadzirati senatori.²⁵

²⁰ Liv. 7. 27.

²¹ Liv. 8. 23.

²² Mason 1867, 116.

²³ Liv. 21. 62.

²⁴ *Ibid.*; Puhvel 1978, 354–362.

²⁵ Liv. 22. 1.

Iste godine, nakon poraza rimske vojske u bitci kod Trazimenskog jezera u junu mjesecu, Rimljani su organizirali svečanu *gozbu bogova* koja je trajala tri dana. Cilj je bio umilostiviti šest božanskih parova: *Jupitera i Junonu, Neptuna i Minervu, Marsa i Veneru, Apolona i Dijanu, Vulkana i Vestu*, te *Merkura i Cereru*. Za konzultaciju sibilinskih knjiga i vođenje obreda zaduženi su bili decemviri, dok Livije ne opisuje detalje ceremonije kao u slučaju prvog lektisternija.

Godine 205. pr. Kr., za vrijeme konzulovanja Gaja Sulpicija Petika i Gaja Licinija Stolona²⁶, u Rimu je ponovo izbila epidemija, zbog čega je organiziran lektisternij, koji Livije pogrešno navodi kao *treći od osnutka Rima*.²⁷ Ova tvrdnja izaziva konfuziju s obzirom na prethodno dokumentirane ceremonije, tj. da je da je ovo bio treći lektisternij od osnutka Rima jer smo hronologijom organiziranja ovoga obreda upravo po njegovoj pripovijesti uočili da ih je već do tada bilo više upriličeno. Ova ceremonija, prema Liviju, nije imala očekivani učinak jer je epidemija nastavila trajati i naredne godine.

Godine 204. pr. Kr. Rimljani su priredili lektisternij u čast božice Kibele²⁸, kada je *narod donio boginji darove na Palatin te su organizovani lektisternij i igre nazvane Megalesia*.²⁹ Iako Livije ne spominje ime božice, zaključak se nameće na temelju lokacije hrama i festivala koji su održavani u njezinu čast. Naime, ovoj boginji posvećen je hram upravo na Palatinu, a festival Megalezije održavao se također u njezinu čast.³⁰

Do kraja svojih zapisa, Livije više puta spominje lektisternije, uglavnom u kontekstu prinošenja žrtava u hramovima tijekom godine, što dodatno potvrđuje njihovu važnost i redovitost u rimskoj religijskoj praksi.³¹

Iz povijesnih zapisa Valerija Maksima saznajemo da se lektisternij organizirao znatno ranije nego što to navodi Livije za 399. godinu pr. Kr. Valerije Maksim spominje obred koji se odigrao za vrijeme službe Valerija Publikole, jednog od ranih rimskih konzula, što datira u 508/507. godinu pr. Kr. Tijekom tog perioda, Rim je pogodila kuga. Valerije Maksim opisuje kako je bogati zemljoposjednik Valezije

²⁶ Liv. 7. 2.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ *Kibela*, božica zaštitnica gradova i proročica. Oslovljavana je različitim nazivima: Velika Majka, Majka božica, Majka bogova. Kult ovoga frigijskog božanstva najprije su preuzeli Grci i poistovjetili ga sa kultom svoje božice Reje, grčke majke bogova, kultom Demetre, božice plodnosti, i Geje, božice Zemlje. Rimljani su njezin kult preuzeli 204. god. pr. Kr. Njezin kult slavi se početkom proljeća kao začetkom svakoga života, a ophodi u njezinu čast završavaju se klanjem bika.

²⁹ Liv. 29. 14; Hadzsits 1930, 165–174.

³⁰ Tripolitis 2002, 33.

³¹ Liv. 36. 1; 40. 59; 42. 30.

iz sela Eretum, pogođen bolešću svoje djece, zaputio se s njima niz rijeku Tiber do Tarenta kako bi ih okrijepio svetom vodom s oltara *Ditis patris et Proserpine*. Nakon što su djeca ozdravila, Valezije je priredio noćni lektisternij i igre, a Valerije Publikola je u ime Republike žrtvovao životinje i također organizirao lektisternij i igre.

Unatoč izazovima koje je predstavljala *dugotrajna i rizična plovidba*, otac iz Valerija Maksimove pripovijesti ukrcao je svoju djecu u čamac te započeo put prema Ostiji. Po dolasku u Tarent, gdje ga je iskrcao čamdžija, otac je iz rijeke zahvatio vodu i požurio prema mjestu odakle se dizao dim, očekujući naći vatru za zagrijavanje vode. Međutim, našavši samo dim bez vatre, shvatio je to kao božanski znak. Nakon što je djecu napojio vodom zagrijanom na tom neobičnom mjestu, oni su zaspali dubokim snom i potpuno ozdravili.

Tijekom sna, pojavi se neodređeno božanstvo koje im je spužvom brisalo tijela i instruiralo ih da prinesu žrtve određenim bogovima te da organiziraju noćni lektisternij i igre. U skladu s tim božanskim uputama, Valezije je izvršio naređenje. Potaknut ovim čudom, Valerije Publikola, u ime rimske republike, na istom mjestu je žrtvovao tri crna bika i tri junice. Osim toga, organizirao je lektisternij i igre koji su trajali tri noći³², u nadi da će bolest napustiti njegov narod. Detalji samog obreda nisu opisani, ostavljajući prostor za interpretaciju simboličkih aspekata ovih rituala.

Apulej, u svom djelu *De mundo* također spominje lektisternij, ali ga ne opisuje detaljno, niti navodi konkretne godine njegovog održavanja. Umjesto toga, Apulej ističe lektisternij kao manifestaciju božanske moći i razliku između božanske neovisnosti i ljudskih obveza. Tu Apulej navodi da su bogovi ti u čiju čast se priređuju gozbe, lektisterniji, scenske igre i posvećuju određeni dani.³³

Tokom Markomanskih ratova³⁴, informacije ukazuju na sedmodnevni lektisternij koji se održao u Rimu, uz pozivanje svećenika iz raznih regija i obredno pročišćavanje/lustriranje grada³⁵. Iako detalji samog obreda nisu opisani, jasno je da je lektisternij i u ovoj novijoj eri bio sastavni dio rimskih rituala. U tom periodu, rimski car Marko Aurelije suočen s nizom teškoća, uključujući oskudicu, bijedu, veliku poplavu Tibera i kugu, obnavlja stare rimske obrede, uključujući i lektisternij.³⁶

³² Val. Max. 2. 4.

³³ Apul. *De mundo*, 35. 23.

³⁴ *Markomanski ratovi* su bili niz ratova koji su trajali od oko 166. do 180. godine nove ere. Ovi ratovi suprotstavili su Rimsko Carstvo uglavnom germanskim Markomanima i Kvadima i sarmatskim Jazigama.

³⁵ Bulić, Glavan 2019, 151–166.

³⁶ Skupina autora, *Povijest; Rimsko carstvo*, 580.

3. Božanstva i njihova uloga u obredu lektisternija

Lektisternij, obred priređivan za apeliranje na milost božanstava, u početku je bio rezerviran samo za odabrane bogove, koje su Rimljani smatrali najmoćnijima i od kojih su očekivali pomoć. Prvi zabilježeni lektisternij bio je posvećen božanstvima kao što su *Apollo*, *Latona*, *Diana*, *Herkul*, *Merkur* i *Neptun*.³⁷ Međutim, kako je vrijeme odmicalo, neka od ovih božanstava, poput Herkula i Dijane, zamijenjena su drugima, uključujući Jupitera i Junonu.

Livije u svojoj pripovijesti o *gozbi*, organiziranoj 217. godine pr. Kr. nakon poraza kod Trazimenskog jezera, spominje postavljanje šest pulvinara za šest božanskih parova: *Jupiter i Junona*, *Neptun i Minerva*, *Mars i Venera*, *Apolon i Diana*, *Vulkan i Vesta*, te *Merkur i Cerera*.³⁸ Ova organizacija sugerira hijerarhiju među božanstvima, gdje su neki združeni kao supružnici ili ljubavnici.

Enije u svojim *Analima*, koji su pisani u pjesničkoj formi, navodi ista božanstva, ali u različitom redoslijedu, vjerojatno zbog metričkih ograničenja³⁹ stiha: *Iuno*, *Vesta*, *Minerva*, *Ceres*. *Diana*, *Venus*, *Mars*, *Mercurius*, *Iovis*, *Neptunus*, *Vulcanus*, *Apollo*.⁴⁰ Veoma je moguće da je sam pjesnik osobno svjedočio ceremoniji.

M. T. Varon također spominje izložene pozlaćene slike dvanaest božanstava na rimskom forumu, sparivši ih u muško-ženske parove⁴¹, iako ne navodi specifična imena. Prema broju i načinu sparivanja, može se pretpostaviti da su ove slike predstavljale božanstva iz lektisternija.

U slične obrede će, u narednim vremenima, biti uključena i neka druga božanstva: Fortuna, Saturn, Juno Regina s Aventina i dr. (...*donum Iunoni reginae in Auentinum ferrent lectisterniumque fieret... Postremo Decembri iam mense ad aedem Saturni Romae immolatum est, lectisterniumque imperatum—et eum lectum senatores strauerunt—et conuiuium publicum, ac per urbem Saturnalia diem ac noctem clamata, populusque eum diem festum habere ac seruare in perpetuum iussus*).⁴² (...neka se prinese dar Junoni kraljici na Aventinu i neka se priredi lektisternij... Najposlije, već u mjesecu decembru žrtvovano je u Rimu, u Saturnovom hramu, naložen je lektisternij,

³⁷ Liv. 5. 13.

³⁸ Liv. 12. 10: *sex pulvinaria in conspectu fuerunt, Ioui ac Iunoni unum, alterum Neptuno ac Mineruae, tertium Marti ac Veneri, quartum Apollini ac Dianae, quintum Volcano ac Vestae, sextum Mercurio et Cereri*.

³⁹ Vahlen 1903, 11.

⁴⁰ Enn. *Ann.* 61. 62.

⁴¹ Varro. *Rust.* 1.1.4: *eos urbanos, quorum imagines ad forum auratae stant, sex mares et feminae totidem*.

⁴² Liv. 12. 1.

a taj ležaj prostrli su senatori, te javna gozba, a po gradu su dan i noć izvođene Saturnalije i naređeno je da narod taj dan usvoji kao svetkovinu i da to vječno čuva...)

Tacit u svojoj *Analima* pored Vulkana i Cerere navodi i Prozerpinu kao božanstvo kojemu su upućene molitve i pomirbeni darovi.⁴³ Kako se radi o zaštiti rimskih kuća od mogućega požara, molitve se upućuju Vulkanu kao božanstvu koje upravlja snagom vatre i štiti od nje, Cereri kao božici zaštitnici zemljoradnje; od nje se moli zaštita žita od požara jer se njime hrane rimski građani. Upućuju se molitve i Prozerpini kao Carerinoj kćeri.

U djelu *Saturnalia*, Makrobije se poziva na Kornelija Balba koji u svojoj osamnaestoj knjizi navodi da na lokaciji *Ara Maxima* nije bilo dozvoljeno organiziranje lektisternija, na mjestu gdje su se inače prinosile žrtve Herkulu, a kada se nakon toga gozba pripremala, objedovalo se sjedeći.⁴⁴ Kako Herkulu nije bilo dozvoljeno na tom mjestu piti iz izvora božice Bona Dea, možda stoga nisu druga božanstva smjela ondje “jesti” za vrijeme lektisternija.⁴⁵ *Ara Maxima* je bila prva kulna lokacija posvećena Herkulu u Rimu, poznata po godišnjim žrtvovanjima junice i bika u čast ovog božanstva. Osim žrtvovanja životinja, trgovci su svake godine na *Forum Boarium* (Volujskom trgu) prinosili desetinu svoje dobiti Herkulu, odražavajući njegovu zaštitničku ulogu u njihovim ekonomskim aktivnostima.

Herkul je bio kompleksno božanstvo u rimskom panteonu, štovano kao zaštitnik pastira, zemljoradnika, a i poistovjećivan s Marsom, bogom rata.⁴⁶ Njegove funkcije također su obuhvaćale ulogu zaštitnika carstva, zbog čega su ga Rimljani nazivali *Victor* ili *Invictus*. Kao bog igara i zaštitnik domaćih ognjišta⁴⁷, Herkul je zauzimao centralno mjesto u religijskom i društvenom životu Rimljana.

Isto tako, iz izvora poput Servija saznajemo da se u *Herkulovom bramu*, koji je bio centar njegova kulta, *nije smjelo održavati lektisternije*.⁴⁸ Ova specifična pravila reflektiraju lokalne religijske prakse i pokazuju kako su se obredi prilagođavali karakteristikama pojedinih božanstava i kultnih mjesta.

U carskom razdoblju došlo je do značajne promjene u formi tradicionalnih *gozbi bogova*, gdje su ženska božanstva počela biti smještena na stolce umjesto na ležajeve, reflektirajući položaj rimskih žena na gozbama. Ova praksa transformirala je

⁴³ Tac. *Ann.* 15. 44.

⁴⁴ Macro. *Sat.* 3. 6.

⁴⁵ Glavan 2022, 361–387.

⁴⁶ Levi 1997, 65–78.

⁴⁷ Srejović, Cermanović-Kuzmanović 1987.

⁴⁸ Serv. 8. 176.

lektisternij u *selisternij*⁴⁹, kako izvještava Tacit u svojim *Analima*. Ove promjene suvremenici su doživljavali kao prilagodbu duhu vremena, usklađujući religijsku praksu s tadašnjim društvenim normama.

Promjene su bile potaknute i novim pravilima gradnje⁵⁰ koje je nametnuo car Neron, čime je Rim estetski obogaćen, ali su zbog smanjene zaštite od sunca između kuća, povećani rizici od požara. Kao odgovor na ovu opasnost, Rimljani su se vratili drevnom običaju konzultiranja sibilinskih knjiga. Prema njihovim uputama, *prini-jele su se pomirbene žrtve i uputile molitve Vulkanu, Cereri i Prozerpini*. Pri tome su *matrone umilostivile Junonu, najprije na Kapitoliju, potom na obližnjem moru, odakle je zagrabljenom vodom poskropljen hram i kip božice; a žene koje su imale mu-žve svečano su proslavile selisternije i cjelonoćna bdijenja*.⁵¹

U sklopu ovih rituala, rimske matrone su posebno umilostivile Junonu. Prvo su izvršile ritualno prskanje hrama i kipa božice vodom zagrabljenom s obližnjeg mora na Kapitolu, a potom su žene koje su bile u braku organizirale selisternije i cjelonoćna bdijenja, što je predstavljalo ženski doprinos u očuvanju zajednice i njezine duhovne čistoće.

U rimskom društvu, običaj gozbenog *steranja kauča* za bogove, poznat kao lektisternij, postupno se prenio i na svjetovne ceremonije, gdje je služio kao izraz visokih počasti prema značajnim osobama, a ne samo prema božanstvima. Primjer takve prakse je doček Julija Cezara u Rimu nakon njegovih pobjeda u Galiji. Za njegov povratak priređene su *triclinii strati*, (*tricliniis*⁵² *stratis*⁵³ = *sa prostrtim divanima*) dok su putevi i kapije kroz koje je prolazio ukrašeni kako bi odražavali njegovu slavu: *ukrašavana sva mjesta, putevi i kapije kuda je prolazio*.⁵⁴ Upotreba glagola *sternere*, identičnog onome u izrazu *lectum sternere* za religijske gozbe,

⁴⁹ *sella, ae f.* – stolica; *sellisternium, ii, n.* = gozba božja na kojoj su kipove, osobito božica, postavljali na stolice. Taylor 1935, 122–130.

⁵⁰ Nakon zabrane cara Augusta da kuće u Rimu čija su pročelja okrenuta ka ulici prelaze visinu od 70 rimskih stopa (oko 20 m), car Neron dodatno smanjuje tu visinu. Građanima je obećao da će trijemi njihovih kuća biti sagrađeni na njegov trošak; bit će oslobođeni i troškova čišćenje dvorišta. Otpad od gradnje odvezio se do močvare u blizini Ostije; za gradnju se koristio gabijski kamen koji su zbog njegove lagane obrade građevinari rado koristili te albanski kamen, sedra, koja je bila porozna, ali otpornija na vatru nego tiburski kamen koji je od vatre pucao.

⁵¹ Tac. *Ann.* 15. 44. Prijevod Josipa Miklića.

⁵² *Triclinium, -ii, n.* = *divan blagovališta*; na njemu su pri objedu ležala trojica, četvorica, a ponekad i petorica; uz *tricilinium* uobičajeno dolazi glagol *sternere* = *sterati*, upravo kao u izrazu *lectum sternere*.

⁵³ Caes. *B. Gal.* 8. 51.

⁵⁴ *Ibid.*

pokazuje kako se formalni jezik i simbolika obreda prenosila iz religijskog u svjetovni kontekst.

Međutim, kontekst i značaj tih svečanosti razlikovali su se. Dok su lektisterniji organizirani u teškim vremenima i zahtijevali konzultacije s sibilinskim knjigama pod nadzorom *duumvira*, *decemvira* ili *quindecimvira sacris faciundis*, svečani dođeci poput Cezarovog bili su prvenstveno društveni događaji.

S dolaskom kršćanstva, rimski politeizam i povezani običaji, uključujući lektisternij, postupno su zamijenjeni novim, monoteističkim obredima. Budući da su kršćanske prakse podrazumijevale obožavanje jednog Boga, obredi poput lektisternija, koji su uključivali pripremanje gozbi za mnoštvo božanstava, postali su suvišni. Proces ukidanja tih starih obreda nije precizno dokumentiran, ali se generalno smatra da su izbljedili s proširenjem kršćanstva i opadanjem rimskih poganskih praksi tijekom kasne antike.

Zaključak

Lektisternij, specifičan obred iz antičkog Rima, imao je bitnu ulogu u oblikovanju društvenih i religijskih aspekata rimske kulture. Ovaj obred, pri kojem su se za bogove priređivali obroci, simbolizirao je težnju Rimljana da ostvare sklad s božanskim silama koje su smatrali ključnim za svoj prosperitet i sigurnost. U periodima teškoća, poput epidemija ili ratova, Rimljani su lektisternij shvaćali kao način da umilostive bogove i osiguraju njihovu naklonost, što ilustrira duboko ukorijenjeno vjerovanje u božanski utjecaj na ljudske sudbine.

Osim religijske dimenzije, lektisternij je također imao snažnu društvenu komponentu. Tijekom trajanja obreda, cijele zajednice su se okupljale, otvarale vrata svojih domova, i zajedno sudjelovale u obredu, što je promicalo osjećaj jedinstva i kolektivnog identiteta. Ovo je bilo posebno važno u rimskom društvu koje je često bilo podijeljeno klasnim i političkim razlikama. Lektisternij je pružao priliku da se privremeno zamagle socijalne granice i podstakne osjećaj zajedništva i solidarnosti među građanima.

Pomirbeni karakter lektisternija nije bio samo religijski već i socijalni. Obred je pružao priliku za javno izražavanje pokajanja i želje za obnovom društvenog reda. Zanimljivo je kako su tijekom lektisternija zatvorenici bili privremeno oslobođeni svojih okova, simbolizirajući opću ideju oprosta i novih početaka, što ukazuje na inkluzivnu prirodu ovog obreda.

S druge strane, historijski kontekst lektisternija otkriva kako su se religijski obredi prilagođavali promjenama u društvu. S dolaskom kršćanstva, koje promiče

monoteizam, prakse poput lektisternija koje su uključivale mnogoboštvo, postupno su izbljedile. Ovo ukazuje na dinamičnu prirodu religijskih praksi koje se mijenjaju kako bi odražavale nove teološke, filozofske i društvene paradigme.

Ukratko, lektisternij nije samo odražavao religijsku pobožnost Rimljana, već je bio i ogledalo društvenih vrijednosti i promjena, igrajući ključnu ulogu u oblikovanju rimskog društva kroz stoljeća.

Summary: Lectisternium: Gods at the Table in Ancient Rome

The paper titled “*Lectisternium: Gods at the Table in Ancient Rome*” explores the ancient Roman ritual of *lectisternium*, which involved setting up tables and offering food to the gods as an act of hospitality and a plea for divine favor. This ritual was crucial in times of crisis, such as epidemics and wars. The paper is structured into three sections. 1) Definition and Historical Beginnings of *Lectisternium*. The *lectisternium* was first practiced in Rome at the end of the 4th century BC, following an epidemic of the plague in 399 BC. The ritual involved placing statues of the gods on couches next to tables with food and drink, creating the illusion of their presence at a feast. 2) Applications, Characteristics, and Duration of the Ritual. The *lectisternium* was performed during times of great danger for the people and the state. The organization of this ritual was public and included all citizens. The ritual lasted seven to eight days. 3) The Gods and Their Roles in the Ritual of *Lectisternium*. The first recorded *lectisternium* was dedicated to Apollo, Latona, Diana, Hercules, Mercury, and Neptune. Later, the gods were changed to include Jupiter and Juno. This ritual gradually evolved to include other deities such as Fortuna, Saturn, and Juno Regina.

The Reconciliatory Nature of the Lectisternium. The *lectisternium* was not only a religious ritual but also a social event that promoted solidarity and unity among the Romans. During the ritual, all disputes were temporarily forgotten, highlighting the reconciliatory nature of the ceremony.

The Gradual Decline of the Lectisternium with the Advent of Christianity. With the advent of Christianity and its monotheistic rituals, the practice of the *lectisternium* gradually disappeared. New religious customs replaced the old ones, reflecting changes in the social and religious norms of Rome.

In conclusion, the paper highlights that the *lectisternium* was a significant ritual in ancient Rome, symbolizing the Romans’ desire for harmony with the divine forces. Through historical analysis, the paper depicts the evolution and decline of this practice and emphasizes its impact on the social and religious aspects of Roman culture. The ritual promoted unity and solidarity among citizens and served as a platform for public expressions of repentance and the restoration of social order. With the changes brought by new religious paradigms, the *lectisternium* lost its significance, but its role in shaping Roman society remains unquestionable.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

- Tibullus, *Elegiae* (*Albii Tibulli Aliorumque Carminum Libri Tres*, ed. F. W. Lenz; G. K. Galinsky, 1971).
- Madaurensis, *De Mundo* (*Apulée: Opusculs Philosophiques (Du Dieu de Socrate, Platon et sa Doctrine, Du Monde) et Fragments*, ed. J. Beaujeu, 1973).
- Tacitus, *Annales* (*Cornelii Taciti Annalium Ab Excessu Divi Augusti Libri*, ed. C. D. Fisher, 1906).
- Gellius. *Noctes Atticae 1–20* (*A. Gelli Noctes Atticae*. Vols. 1–2, ed. K. Marshall, 1968).
- Caesar. *De Bello Gallico* (*C. Iulii Caesaris: Commentarii Rerum Gestarum*. Vol. 1, ed. O. Seel, 1961).
- M. Terentius Varro. *Res Rusticae* (*M. Terenti Varronis Rerum Rusticarum Libri Tres*, ed. G. Goetz, 1929).
- M. Tullius Cicero. *In Vatinium* (*M. Tulli Ciceronis Orationes*. Vol. 5, ed. W. Peterson, 1911).
- Macrobius, *Saturnalia, Volume I: Books 1–2*. Edited and translated by Robert A. Kaster. Loeb Classical Library 510. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011.
- M. Servius Honoratus, *In Vergilii Aeneidos Libros* (*Servii Grammatici Qui Feruntur in Vergilii Carmina Commentarii*. Vols. 1–2, ed. G. Thilo, 1878–1884).
- P. Ovidius Naso, *Metamorphoses* (*Ovid: Metamorphoses in Two Volumes*. ed. F. J. Miller; G. P. Goold, 1977–1984).
- Q. Horatius Flaccus, *Carmina* (*Q. Horati Flacci Opera*, ed. F. Klingner, 1959).
- Q. Ennius, *Annales* (*The Annals of Q. Ennius*, ed. O. Skutsch, 1985).
- Scriptores Historiae Augustae, *Vita Marci Antonini Philosophi Iuli Capitolini* (*Scriptores Historiae Augustae*. Vol. 1, ed. E. Hohl, 1965).
- T. Livius, *Ab Urbe Condita* (Bks. 1–5: Titi Livi Ab Urbe Condita. Vol. 1, ed. R. S. Conway; C. F. Walters, 1955; Bks. 6–10, 21–25: Ibid. Vols. 2–3, ed. C. F. Walters; R. S. Conway, 1919–1950; Bks. 26–30: Ibid. Vol. 4, ed. R. S. Conway, S. K. Johnson, 1953; Bks. 31–35: Ibid. Vol. 5, ed. A. H. McDonald, 1969; Bks. 36–40: Ibid. Part 3, ed. W. Weissenborn; M. Mueller, n.d.; Bks. 41–45: Ibid. Part 4, ed. W. Weissenborn; W. Heraeus, 1908).
- V. Catullus, *Carmina* (*Catullus*, ed. G. P. Goold, 1983).
- V. Maximus, *Facta et Dicta Memorabilia* (*Valerii Maximi Factorum et Dictorum Memorabilium Libri Novem cum Iulii Paridis et Ianuarii Nepotiani Epitomis*, ed. C. Kempf, 1888).

Literatura

- Ascough 2008 - R. S. Ascough, Forms of Commensality in Greco-Roman Associations, *The Classical World*, 102(1), Classical Association of the Arthlantic States, 2008, 33–45.
- Bulić, Glavan 2019 - N. Bulić & M. M. Glavan, Lustration Rituals in Ancient Rome and Cosmogonic Myth, *Vjesnik za Arheologiju i Povijest Dalmatinsku*, 112(1), Arheološki muzej Split, 2019, 151–166.
- D’Arms 1999 - J. H. D’Arms, Performing Culture: Roman Spectacle and the Banquets of the Powerful, *Studies in the History of Art*, 56, New Heaven, 1999, 300–319.
- Divković 1900 - M. Divković, *Latinsko-hrvatski rječnik*, Naprijed, 1980.
- Donahue 2003 - J. F. Donahue, Toward a Typology of Roman Public Feasting, *The American Journal of Philology*, 124(3), The Johns Hopkins University Press, 2003, 423–441.
- Warde Fowler 1899 - W. Warde Fowler, *The Roman Festivals of the Period of the Republic: An Introduction to the Study of the Religion of the Romans*, Macmillan and Co. 1899.
- Freyburger-Galland 2009 - M.-L. Freyburger-Galland, Political and Religious Propaganda between 44 AND 27 BC., *Vergilius (1959–)*, 55, 2009, 17–30.
- Gillmeister 2019 - A. Gillmeister, *The Guardians of the sibylline books. The Viri sacris faciundis college in roman religion*. Agorà & Co. (CH), 2019, Institute for the Study of Man, 2022, 361–387.
- Greswell 1854 - E. Greswell, *Origines kalendariae italicae: nundinal calendars of ancient Italy, nundinal calendar of Romulus, calendar of Numa Pompilius, calendar of the decemvirs, irregular Roman calendar, and Julian correction. Tables of the Roman calendar, from U.C. 4 of Varro B.C. 750 to U.C. 1108 A.D. 355, Volume 3*, University Press, Retrieved June 10, 2010.
- Hadzsits 1930 - G. D. Hadzsits, The Dates of the Megalesia, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 61, 1930, John Hopkins University, 165–174.
- Leigh 2002 - M. Leigh, Ovid and the Lectisternium (Metamorphoses 8. 651–60), *The Classical Quarterly*, 52(2), Classical Association of Great Britain, 2002, 625–627.
- Levi 1997 - M. A. Levi, *Ercole e Roma*, “L’Erma” di Bretschneider, 1997.
- Marević 2000 - J. Marević, *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*, Matica hrvatska, 2000.
- Mason 1867 - Ch. P. Mason, Alexander u: William Smith. *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*. 1. Boston: Little, Brown and Company, 1867.

- Miller 2014 - J. F. Miller, Virgil's Salian Hymn to Hercules, *The Classical Journal*, 109(4), Classical Association of the Middle West and South, 2014, 439–463.
- Orlin 2002 - E. M. Orlin, *Temples, Religion, and Politics in the Roman Republic* ch. 3, Brill Academic, 2002.
- Puhvel 1978 - J. Puhvel, Victimal Hierarchies in Indo-European Animal Sacrifice, *The American Journal of Philology*, 99(3), John Hopkins, 1978, 354–362.
- Skupina autora, *Povijest; Rimsko carstvo*, knj. 4. Jutarnji list, 2007.
- Srejović, Cermanović-Kuzmanović 1987 - D. Srejović, A. Cermanović-Kuzmanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, drugo izdanje, Srpska književna zadruka, 1987.
- Taylor 1935 - L. R. Taylor, The Sellisternium and the Theatrical Pompa, *Classical Philology*, University of Chicago Press, 30(2), 1935.
- Thurston Peck 1898 - H. Thurston Peck, *Harper's Dictionary of Classical Antiquities*, Harper & Brothers, 1898.
- Tripolitis 2002 - A. Tripolitis, *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, Win. B. Eerdmans Publishing Co, 2002.
- Vahlen 1903 - J. Vahlen, *Ennianae Poesis Reliquiae*, Teubner, 1903.

Dr. sc. AMRA ŠAČIĆ BEĆA

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet

amra.sacic@ff.unsa.ba

Izvorni naučni rad / Original research article

UDK/UDC 902.2(497.6 Ošanići)

DOI: 10.54524.2490-3930.2024.35

Primljen / Received: 08. 06. 2024.

Prihvaćen / Accepted: 15. 11. 2024.

The Daorsi, Daorson, *Municipium Diluntum*, and the Question of (Dis)continuity

Abstract: New methodological principles must be observed regarding the Daorsi, Daorson (the settlement in Ošanići), and the *Municipium Diluntum*. The paper analyses the term “Daorsi” in the context of Greco-Roman authors, epigraphic monuments, and published results of archaeological research. The analysis of source materials shows the role the Dalmatae and Romans played in the establishment of the identity of the Daorsi during the Late Republic. This paper provides a critical overview on identifying the term “Daorsi” from the period of the Illyrian Kingdom with the term *civitas peregrina* of the *Daversi* in Pliny’s list of communities of the Naronia conventus. Literature shows that the name of the settlement in Ošanići, Daorson, was a construct of contemporary authors. The settlement near Ošanići, which likely became the center of the *Municipium Diluntum* under the Flavian dynasty, did not inherit the role of the ethnic center that is frequently noted in the literature. However, the example of the population of this municipium can be used to trace the existence of different identities within one microregion. The identities of the local elites and others social strata, including auxiliary and immigrants, are clearly pronounced.

Keywords: Daorsi, *civitas peregrina*, identity, *Municipium Diluntum*, Ošanići, Stolac, elites, auxiliary, onomastics, literary sources

Apstrakt: Kada je riječ o Daorsima, Daorsonu (naselju na Ošanićima) i municipiju Diluntum potrebno je sagledati nove metodološke pristupe. U radu je analiziran pojam Daorsa u kontekstu grčko-rimskih izvora, epigrafskih svjedočanstava i objavljenih rezultata arheoloških istraživanja. Kroz analizu izvorne građe prepoznata je uloga Delmata i Rimljana u formiranju identiteta Daorsa u periodu kasne republike. Urađen je kritički osvrt na izjednačavanje pojma Daorsi iz vremena Ilirskog kraljevstva

u odnosu na pojam *civitas peregrina* Daversi koju susrećemo na Plinijevom popisu zajednica iz Naronitanskog konventa. Uvidom u literaturu utvrđeno je da je naziv za naselje na Ošanićima Daorson zapravo konstrukt savremenih autora. Naselje u blizini Ošanića koje je vjerovatno za vrijeme Flavijevske dinastije postalo središte rimskog municipija *Diluntum*, nije naslijedilo ulogu etničkog središta kako se često navodi u literaturi. Međutim, na primjeru stanovništva ovog municipija može se pratiti postojanje različitih identiteta unutar jedne mikroregije. Jasno su izraženi identiteti lokalnih elita i drugih slojeva društva kojima pripadaju auksilijari i doseljenici.

Ključne riječi: Daorsi, *civitas peregrina*, identitet, *Municipium Diluntum*, Ošanići, Stolac, elite, auksilijari, onomastika, literarni izvori

In present-day Herzegovina, the existence of only one municipal unit has been confirmed – that of *Municipium Diluntum*. The possible cause of the lack of municipalization of this relatively large area is the proximity to the Roman colony of *Narona* (*Colonia Iulia Narona*), whose *ager* covered the larger portion of western and southern Herzegovina.¹ Moreover, there are indications that the southeasternmost part of Herzegovina (the middle and lower courses of the Trebišnjica River) was part of the *ager* of Epidaurus colony (*Colonia Iulia Epidaurum*).² However, it should be pointed out that there is no literary and epigraphic evidence for the link between the *agers* of Herzegovina and *Epidaurus*.

The existence of *Municipium Diluntum* has been corroborated in written and epigraphic sources. In the context of road stations, this administrative unit was mentioned in two Roman itineraries – Antonine Itinerary (*Itinerarium Antonini*) and Peutinger Table (*Tabula Peutingeriana*).³ *Diluntum* is also mentioned in AD 533 when it was assigned to the bishop of the newly established Diocese of Sarsenterum (*Dioecesis Sarsenterensis*).⁴ Scholars believe that the administrative center of this municipium was located in present-day Stolac.⁵ Stolac and its surroundings are also associated with the Daorsi and its settlement Daorson (Ošanići near Stolac).

¹ Alföldy 1965, 138; Wilkes 1969, 251; Bojanovski 1977a, 98; Zaninović 1980, 178, 179; Vučić 2005, 163; Marić 2015, 41–43.

² Bojanovski 1977b, 67; Bojanovski 1988, 76, 81; Marić 2015, 49.

³ *Itn. Ant.* 338. 4–39, 5; *Tab. Peut.* 5. 5.

⁴ *Sarsenterensis episcopus basilicas, quae in monicipiis Dellontino, Stantino, Nouense (Neuense) per Rusticiarum, Potuatico et Beuzavatico (Benzavatico) et supra constitutae sunt* (Bojanovski 1988, 100, fn. 70; Puljić, Škegro 2006, 7).

⁵ Sergejevski 1962, 111–113; Bojanovski 1973, 138; Bojanovski 1977b, 86; Atanacković-Salčić 1979, 8–10; Bojanovski 1983, 14; Bojanovski 1988, 88–102, 337; Kos, Šašel Kos 1995, 291; Busuladžić 2012, 105; Marić 2015, 70; Petrović 2015, 72, Donev 2019, 22.

However, the term *Diluntum* should be observed independently of the terms “Daorsi” and “Daorson”. In literature, these terms are often observed from a chronological and geographic perspective leading to an erroneous conclusion that *Diluntum*, at a certain historic moment, took over the role that the Iron Age settlement in Ošanići had in prehistoric times or Hellenism. *Diluntum* was a Roman municipium created for Roman administrative purposes. On the other hand, the narrative about the Daorsi and Daorson requires a more complex methodological analysis.

The Daorsi and Daorson: the perceptions of identity

When it comes to the Daorsi and Daorson (Ošanići), we should first of all point out new theoretical approaches to the study of identity. Modern methodological concepts are based on the post-structural interpretation of the past. This means that the terms such as “Daorsi” are interpreted as the products of pseudo-ethnographic taxonomy used by Greek and Roman intellectuals to explain the “Others”.⁶ Clearly the communities during the Iron Age were not a single ethnic corpus that reflects the contemporary concepts of nations and identities. The narrative regarding the settlement in Ošanići, as the capital of the Daorsi, was constructed using a contemporary understanding of ethnicity. The same logic was used to obtain the settlement name in Ošanići. However, does such archaeological and historical construct reflect the distant past?

Archaeological research has confirmed that the settlement in Ošanići was during the same period surrounded by smaller fortified settlements in Borojevićima, Donjem Bršaniku, Dragoviji, Krehinom Gracu, Prenju, Gorica kod Gruda, Doljani, Čapljini, Vidu etc.⁷ Since there is no connection between these settlements, the population likely had to defend itself from outside enemies individually. Each settlement also had to control certain resources affecting the development of their identities.⁸ Still, there certainly had to be a strong interaction between these communities. Just like when the Delmatae or the Iapodes were attacked by a superior common enemy, the inhabitants of these settlements probably established an alliance.⁹ Greco-Roman authors identified this alliance as peoples. The Romans also projected familiar social and political concepts on the communities of the Adriatic hinterland.

⁶ More on the post-structural interpretation of the past identities of the Iron Age in southeastern Adriatic in: Džino 2007; Džino 2011.

⁷ Vasilj 2020, 76; Behram 2022, 13–18.

⁸ Dimitrijević 2018, 18–20.

⁹ Džino 2007, 75–77; Šačić Beća 2020, 67–68; Šačić Beća 2023, 96–99.

When it comes to the size of these settlements, the one in Ošanići near Stolac was especially prominent. Therefore, historiography recognizes this settlement as the capital of the Daorsi.¹⁰ The discovery of a coin with the legend ΔΑΟΕΡΣΩΝ is one of the arguments to support this thesis.¹¹ We should have in mind that the discovery of this coin does not corroborate the existence of a single ethnic identity of all inhabitants of this region but an independent political identity of the Ošanići settlement inhabitants or the identity of the local elite who minted coin on the model of the Hellenic elite to strengthen its ruling position.¹² The discovery of a small number of coins of the Daorsi, typologically similar to the coins of the Labeatae from Albania and Montenegro, could possibly indicate the existence of a monetary system in the southern Adriatic.¹³ There is a possibility that these coins are evidence of political hegemony that tried to ascertain their dominance over the population of Ošanići, Scodra, and Lissus through a monetary policy.¹⁴ We cannot neglect the fact that the coins of the local ruler Ballaios were discovered in Ošanići.¹⁵ Ballaios was likely one of those hegemony. It is also likely that the Ošanići coins were modeled on the coins of king Gentius. A relatively small number of coins were discovered. Therefore, scholars believe that the coin with ΔΑΟΕΡΣΩΝ legend was minted in a short timeframe in Ošanići where coin production tools were discovered.¹⁶ Minting coins using the model of Gentius is very suggestive. We know that Titus Livius mentions the Daorsi as one of the communities that were part of Gentius's kingdom.¹⁷ We can assume that the local elites from the fortified settlement in Ošanići continued to mint coins like Gentius to consolidate their position among their fellow countrymen. In this way, the local elite looked up to Gentius but became equal to the elite from Scodra and Lissus.

As mentioned earlier, coins have helped determine that the settlement in Ošanići was named Daorson. However, that is a contemporary construct founded on the assumptions of scholars that the word "Daorson" on coins signifies the name of

¹⁰ Bojanovski 1988, 89; Zaninović 2015, 394.

¹¹ Dragičević 2016; Dragičević 2023.

¹² Džino 2007, 71.

¹³ Dragičević 2016, 114; Milivojević 2021, 55, fn. 55.

¹⁴ Džino 2007, 71.

¹⁵ More recent research carried out by the Research Center for the Antiquity of Southeastern Europe of the University of Warsaw and the Center for Conservation and Archaeology of Montenegro has confirmed that *Ballaios* ruled in the mid-3rd century BC, almost a hundred years earlier than originally thought. Moreover, years of systematic research have revealed that the political center of his rule was *Ribzon* (Risan in Montenegro) (Dyczek 2010; Dyczek 2011; Dyczek 2019; Dyczek 2020). New research has proved that the locals from Daorson were connected with hegemony from the south even before the rule of Gentius.

¹⁶ Dragičević 2016, 114.

¹⁷ Livy, 45. 26. 11–15.

the settlement.¹⁸ Cambi believes that the legend on the reverse signifies an indigenous community because it was carved in the genitive plural, not the name of the settlement.¹⁹ This thesis seems acceptable. That community was the most numerous and economically superior compared to other communities in its vicinity. It seems justifiable to assume that their Hellenic and Roman contemporaries called the inhabitants of other settlements from the area of Ošanići the Daorsi because they were the best connoisseurs of the community.

Based on archaeological finds, scholars have concluded that the Daorsi were strongly influenced by Hellenism which is primarily observed in the way they constructed their largest settlement in Ošanići.²⁰ Although there are architectural elements that can be described as a blend of indigenous and Hellenic construction, the settlement in Ošanići is nevertheless primarily of indigenous character.²¹ The Romans named these settlements *refugium*, *castellum*, or *oppidum*.²² Moreover, the appearance of objects of Hellenic origin is not an indicator of acculturation. A good geographic position close to the Neretva River meant that the trade exchange was much more intense in this part of the Adriatic hinterland than, for example, in central Bosnia. By buying and using luxurious foreign goods, the local elite wanted to display their dominance in society. Moreover, the appearance of the Greek alphabet on coins is no attestation of a high level of Hellenization. Hellenic motifs and letters are present on inscriptions of other prehistoric communities, such as the Celtic population in the south of France.²³ This alliance of indigenous communities named the Daorsi in the sources certainly did not speak Greek or dressed as the Greeks. Certain elements of the Hellenic culture in the assumed territory of the Daorsi should be primarily observed as the result of trade exchange.

The role of the Delmatae and Romans in the formation of the identity of the Daorsi

Contemporary literature generally accepts that the administrative center of *Municipium Diluntum* is located in Stolac which was the political center of the Illyrian

¹⁸ Rendić-Miočević 1965, 87; Marić 1973, 114.

¹⁹ Cambi 1992/1993, 42.

²⁰ Marić 1973, 109–137; Marić 1975, 103–111; Marić 1977, 5–99; Marić 1996, 7–38.

²¹ Marijan identified three parts of the settlement which, according to him, make one unit. He believes that two parts are an acropolis and a settlement under the acropolis made during the prehistoric phase of the construction, whereas the third part located on the plateau Banje was made during the Hellenic phase of the construction (Marijan 2011, 184).

²² Cambi 1992/1993, 38–41.

²³ Kos 1997, 176.

people Daorsi.²⁴ Along with the Delmatae, the Daorsi is a community that is mostly mentioned in the source materials regarding the communities that inhabited the region of Bosnia and Herzegovina during the Roman period.²⁵ Greco-Roman authors gave a lot of attention to their mutual relations. Polybius noted that, together with the representatives of *Issa*, the Daorsi complained to the Romans about the attacks of the Delmatae.²⁶ This suggests that these communities or alliances bordered each other. It was therefore not far for the Delmatae from their home territory (present-day western Herzegovina and southwestern Bosnia) to descend to the colonies of *Epetium* (Stobreč) and *Tragurium* (Trogir) of the Roman ally *Issa* in the Adriatic Sea or to attack the Daorsi.²⁷ Based on Polybius's text, we can assume that the Delmatae imposed a certain tax to the Daorsi in the form of cattle and crops. In the context of forming the identity of the Daorsi, this information is important as it implies that the communities were forced to establish an alliance to defend themselves from the aggressive politics of the Delmatae.

Unlike the Delmatae, the Daorsi were the allies of Rome. Livy clearly stated that the Daorsi left Gentius and sided with the Romans in the conflicts between the Roman Republic and the Illyrian Kingdom in 168/167 BC.²⁸ The Delmatae often attacked the Daorsi, the Roman allies. Scholars believe that after the Delmatae conquered

²⁴ Marić 1973, 124; Bojanovski 1988, 93; Marić 1995; Paškvalin 1998-999, 48; Šašel Kos 2005, 363; Mesihović 2011, 60; Grbić 2014, 134.

²⁵ In a different context, the Daorsi are mentioned by Hecataeus (Hecat. frg. 175 (FGrH 93-97); Polybius (Polyb. 32. 9), Titus Livius (Livy, 45. 26. 13-14), Strabo (Strabo, 7. 5. 5), Pliny the Elder (Plin. HN. 3. 143), Appian (App. Ill. 2.3), Ptolemy (Ptol. Geog. 2. 16. 5).

²⁶ ... the Senate sent a commission under C. Fannius to inquire into the state of Illyria and in particular into the conduct of the Delmatae. This happened because Issa often sent embassies to complain about their continuous attacks on their territory and the cities in league with it, Epetium and Tragurium. Similar accusations were brought by the Daorsi. As long as Pleuratus lived, the Delmatae submitted to him but when he died and Genthius succeeded to the throne, they revolted from him, making war on the tribes on their borders. They subdued the neighbouring peoples, some of whom even paid them tribute in the form of cattle and grain (Polyb. 32. 9; Translated into English by M. Šašel Kos).

²⁷ After analyzing regional relations following the dissolution of Gentius's kingdom, Milivojević made an interesting conclusion about the objective of the attacks of the Delmatae on Roman allies Daorsi and Greek colonies on the Adriatic from 158 to 157 BC. According to Milivojević, this was no ordinary robbery but a systemic political expansion beyond the borders of the home territory. The eventual success of the Delmatae would allow them to assume the role of hegemon previously held by the Illyrian kingdom (Milivojević 2021, 62). Such an interpretation of the objectives of the Delmatae seems logical because, like the Ardiaei, the Delmatae do not represent an ethnically homogenous unit and had an ambition of expanding their political influence. Cultural, military, and political circumstances were nevertheless significantly different compared to the time when the Ardiaei began to spread their influence in the eastern Adriatic and the Adriatic hinterland. Rome was a much more serious enemy than the local leaders as well as poorly organized rulers and alliances of Macedonia and Epirus with which Agron and his successors had military and political relations.

²⁸ Livy, 45. 26. 11-14.

Roman general Aulus Gabinius in 48 BC they took advantage of the weakening of Roman influence in the inland and ravaged the territory of the Daorsi. The biggest consequence of this devastation was the fact that the Delmatae set fire to their political center on the hill of Ošanići above Stolac. Although written sources do not mention it, archaeological research has corroborated that the settlement in Ošanići was destroyed and burned during this period.²⁹ Therefore, we can conclude that the Delmatae briefly extended their influence to the eastern coast of the Neretva River and the valley of the Bregava River. The Delmatae did not stay in that territory for long because Pliny the Elder mentioned the Daorsi during the Early Empire as well. Based on this, we can conclude that some local identities survived the disappearance of the settlement on Ošanići.

Who were the Daorsi and what is *civitas peregrina*?

During the Early Empire, Strabo, Pliny the Elder, and Claudius Ptolemy wrote about the Daorsi.³⁰ The data they have left are important for locating their territory, including the area that was part of the *Municipium Diluntum*. Strabo wrote that the Daorsi were one of the peoples who lived around the Neretva River.³¹ Based on the analysis of Pliny the Elder, Bojanovski concluded that the Daorsi controlled the left bank of the Neretva River, more precisely its middle and lower course, whereas the Narensi inhabited the upper course of the Neretva River.³² Such a conclusion can be made by comparing Strabo's data with the one of Claudius Ptolemy: *...the Daorsi are in Dalmatia, below which are the Melcumani and Vardaei, and below them are the Narensi and Sardiatæ*.³³ Bojanovski located the territory of the Melcumani in

²⁹ Marić 1973, 173–235; Marić 1975/1976, 5–99; Marić 1995, 43–65; Marić 1996, 7–33; Bojanovski 1988, 91; Marijan 1999, 73–91; Marijan 2000/2001, 7–29; Marijan 2011, 177–187, Šašel Kos 2005, 363, Marić 2015, 43.

³⁰ Strabo, 7. 5–5; Plin. *HN*. 3, 143; Ptol. *Geog*. 2. 16. 8.

³¹ *Next comes the Naro River and those who are settled in the regions along the river, the Daorizi (= Daorsi), the Ardiaei, and Pleraei; not far from the latter is the island of Black Corcyra, the foundation of the Cnidians, while not far from the Ardiaei the island of Pharos is situated, formerly called Paros; it is the foundation of the Parians.* (Strabo, 7.5.5 C 315 Translated into English by M. Šašel Kos). The information mentioned by Strabo originates from an earlier source. We can conclude this based on the data that the Ardiaei lived in the coastal area where they had lived before 135 BC and the campaign of Fulvius Flaccus who, due to piracy, displaced them inland, where they died out, unaccustomed to the new conditions (Strabo, 7.6.315). The conclusion that the Ardiaei died out is fairly tendentious. Pliny the Elder mentions them in the list of *civitas peregrina* in Dalmatia (Plin. *HN*. 143). A small number of decuriae could be an indicator of assimilation after resettlement. Some of the Ardiaei probably entered into an alliance with the Delmatae.

³² Bojanovski 1985, 11; Bojanovski 1988, 96–97.

³³ Ptol. *Geog*. 2. 16. 8.

the Gatačko polje karst field in eastern Herzegovina.³⁴ The *Vardaei* is an expression used by the authors of the Empire when referring to the Ardiaei.³⁵ When mentioned by Ptolemy, their territory was to the west of the Daorsi in the Trebižat River in western Herzegovina.³⁶

The text of Pliny the Elder clearly shows that during the Late Republic, i.e., Early Empire, the Daorsi were few. Their *civitas peregrina* had only 17 *decuriae*. According to Bojanovski, the number of the Daorsi in the pre-Roman period must have been higher since they were politically and culturally very important. He also believed that the Daorsi controlled smaller communities from the Neretva and Trebišnjica valleys during the pre-Roman period.³⁷ Such a conclusion is acceptable if we take into consideration that the indigenous communities were not unique ethnic units. Instead, they consisted of smaller related communities. The Romans certainly established a *civitas peregrina* for administration and tax collection that inherited the name of the alliance or the dominant community in this region. We can assume that some pre-Roman communities were part of an alliance named the Daorsi in literary sources. The Deremisti is one such example. This is corroborated by the fact that also more numerous *civitas*, the Deremisti did not appear in sources under the reign of Augustus. Namely, Pliny the Elder was the oldest and the only literary source mentioning *Civitas Deraemistarum*.³⁸ Judging by Pliny, this *civitas peregrina* was significantly more numerous than the *civitas peregrina* of the Daorsi (*Civitas Daversorum*) because it had 30 *decuriae*, i.e., 113 *decuriae* more than the Daorsi. Grbić believes that the Deremisti were created by merging several smaller communities, mentioned by Pliny, that no longer existed during the reign of Augustus.³⁹ It is likely that all of these communities comprised the alliance of the Daorsi during the pre-Roman period, which was significantly larger than the *civitas peregrina* of the Daorsi.⁴⁰

³⁴ Bojanovski 1988; 108–109; 379.

³⁵ Plin. *HN*. 143

³⁶ Mesihović 2011, 63.

³⁷ Bojanovski 1988, 94.

³⁸ Plin. *HN*. 143

³⁹ Grbić 2014, 151.

⁴⁰ A certain connection between the Daorsi and Deremisti can be observed in the example of a military diploma mentioning *Venetus* of the Daorsi to son *Ditus* (on the diploma, the name of the auxiliary is carved in the genitive case *Veneto*, as well as the name of his community *Daverso*, while the name of the father is carved in the genitive case *Diti*) whose wife *Madena* is the daughter of *Plarens*. It is clearly shown that *Madena* originates from *civitas* Deremist (source text from the diploma *Madenae Plarentis filiae uxori eius Deramist(ae)*). The diploma was issued on 13th of July 93/04 (*CIL* 16, 00038 = *CIL* 03, p 0859 (p 1966) = *CIL* 12, 00074 = *AE* 1950, +00196 = EDH 075700 = EDCS12300242 = TM 399321). This diploma speaks volumes about the existence of two separate identities in the region inhabited by the Daorsi and Deremisti. The origin of both spouses

Moreover, four boundary inscriptions discovered in eastern Herzegovina suggest the existence of a large number of smaller communities that had certain conflicts over the division of territory.⁴¹ It should be noted that territory is one of the most important components when establishing certain identities and conflicts around territory were a relic of pre-Roman times. The discovered inscriptions were carved in rocks at sites such as mountain passes or rivers.⁴² That could be the answer as to why the Daorsi were so few during the Roman period despite having a large territory and importance which is attributed to them in the sources during the Hellenistic period.

According to Pliny the Elder, the Daorsi belonged to the Naronia conventus in terms of jurisdiction. This is geographically justifiable since the closest center of one of the three conventi is at their territory. In the context of the territory of *civitas peregrina* of the Daorsi, there is no unanimous opinion. In the opinions of Marić and Bojanovski, this *civitas* was in the Neretva Valley, from Bijelo Polje (Mostar) to Slano in the south. Their territory also encompassed Popovo polje and the Bregava River Valley.⁴³ There are different opinions as well. In recent literature, the thesis that the Daorsi occupied a much smaller territory due to the small number of *decuriae* is increasingly present.⁴⁴ It seems reasonable to assume that the territory of the *civitas peregrina* of the Daorsi was much smaller and limited to the middle course of the Neretva and the valley of the Bregava. Older authors referred to the data shared by ancient authors who perceived the territory of Daorsi from the Hellenistic period, i.e. the Early Republic. The conclusions on territory based on the text of Polybius, Livy, or Strabo, are based on the Roman view of the territory of the kingdoms of

is clearly specified. On the other hand, this data shows that these two *civitates* were neighbors (Grbić 2014, 151). In support of this thesis, Marić mentions an example from Kazanci near Gacko that probably testifies to the marriages that members of Narensi and Melcumani entered into with each other (*AE* 1994, 1342 (B) = *AE* 2003, 1327 = EDH 039987; Marić 2015, 60). Moreover, Grbić noted that another military diploma from AD 152 was discovered mentioning a person from *civitas* of the Deremisti (*ex pedite Medesti Licconis f. Deremesit(ae)* (!)) (Grbić 2014, 152). Unfortunately, the full text of the diploma has not been published at the moment of writing this paper. Judging by the part of the text analyzed by Grbić, we can conclude that the population between the *ager* of *Epidauros* and *Municipium Diluntum* was not granted Roman citizenship relatively long time. We can assume that a *municipium* was established in the territory of Stolac, as well as because the local elite from *civitas peregrina* of the Daorsi intensively interacted with the southern colonies, unlike other *civitates* in Herzegovina.

⁴¹ *ILJug III*, 1739 = *AE* 2014, 01030 = EDH 034020 = EDCS-10100709 = TM 182614; *ILJug II* 647 = EDH 033908 = EDCS-10000662 = TM 182502 = lupa 23802; *ILJug II*, 648 = EDH 033909 = EDCS-10000663 = TM 182503.

⁴² Imamović 1980, 33–35.

⁴³ Marić 1973, 115; Bojanovski 1985, 11; Bojanovski 1988, 92–93; Marić 1995, 43–65.

⁴⁴ Grbić 2014, 136.

Pleuratus and Gentius. The second criterion used by ancient historiography to observe the territory of the Daorsi is their interaction with the Delmatae. As a Roman construct, the *civitas peregrina* of the Daorsi must be observed separately from the Daorsi from the time of Illyrian or Delmatian wars.

Municipium Diluntum

The existence of the *civitas peregrina* of the Daorsi was only a phase in the Roman concept of administration. The arrival of the Romans certainly influenced the identity of the local community. A settlement began to develop in the plain below the fortified prehistoric settlements in the Bregava valley, which became the administrative center of the Roman *Municipium Diluntum*. A settlement had to have a certain infrastructure and other segments of Roman culture to become a municipal center. In this process, the local population was under a strong influence of Roman culture and way of life. This influence did not necessarily come from the Romans themselves but from the indigenous population from the south, which had been in intensive interaction with Rome for a long time.

Archaeological finds, such as stamps of pottery-works *Pansiana*, *Solonas*, *Q. Clodius Ambrosianus*, *Tiberius Vetti Aviti*, imported from north Italian workshops, corroborate intense trade and the existence of the elite that could afford expensive foreign goods.⁴⁵ Some scholars connected this to the beginning of development of a Roman urban settlement in Stolac.⁴⁶ Although this thesis should not be dismissed, it is difficult to connect these findings to anything other than trade.

Epigraphic monuments are the main source of study of the administrative and territorial organization of the municipium in the inland of Dalmatia, including *Municipium Diluntum*. Three votive monuments were discovered in areas present-day Stolac (the Bregava valley), the location of the administrative center of Diluntum, dedicated by *beneficarii consularis* of the *Legio XIV Gemina* and *Legio I Italica*.⁴⁷ The *beneficarii consularis* station in Diluntum dates back to the Late Principate period.⁴⁸ The presence of *beneficarii consularis* is closely associated to municipal centers. Moreover, it can also be justified by the fact that *Diluntum* was located on

⁴⁵ Bojanovski 1978, 170.

⁴⁶ Marić 2015, 43.

⁴⁷ *CIL* 03, 08431, (B) = *CIL* 03, 12789. (B) = EDH 002463 = EDCS-31900268 = TM 181747; *CIL* 03, 08435. (B) = *CIL* 03, 12789 = EDH 052720 = EDCS-30800077 = TM 184323; *CIL* 03, 14631 = EDH 052293 = EDCS-32500128 = TM 184281.

⁴⁸ Matijević 2020, 34.

the road that went from Naronā to present-day Montenegro.⁴⁹ While analyzing *Itinerarium Antonini*, Bojanovski noted that there are 36 km from Stolac (*Diluntum*) to Vid (*Naronā*) down the Bregava River, the same as in *Itinerarium Antonini* (mpm XXV). On the other hand, the distance from Stolac (*Diluntum*) to Tasovčići (*Ad Turres*) corresponds to *mpm XIII* mentioned in *Tabula Peutingeriana*.⁵⁰

Apart from the inscriptions of *beneficarii consularis*, a fragment of a votive or honorary inscription was discovered in Stolac. It notes that the erection of the monument was approved by the decision of the Council of Decurions.⁵¹ The Council of Decurions had the role of the local senate and their decision to erect a monument is another important piece of evidence for determining the location of the municipium. Archaeological research has also corroborated that an important Roman settlement, the municipal administrative center, was developed in the territory of Stolac. The uncovered archaeological remains and objects date from the 1st to 4th century, which shows the longevity of this settlement with a lifestyle modeled on large towns of the Roman province of Dalmatia. A high level of urbanization is reflected in the fact that the remains of residential buildings, public buildings with mosaics, thermal baths with pools and a hypocaust, and channels for water supply and sewage were found.⁵² Since Stolac is located in the foothill of Ošanići hill, it is obvious that the Roman administrative center was formed in the area where a developed Epichoric center had already existed. This is not unusual since the Roman population in the *Municipium Diluntum* consisted mainly of indigenous people. Just like the indigenous population, the Romans also chose an area that provided good life conditions.

We can notice that on the monuments, the representatives of the local elites have indigenous names within their anthroponymic formula. In the inscriptions of local officials from the *Municipium Diluntum*, different indigenous onomastic forms appear in the form of personal names and cognomina (*Aplius*, *Blodus*, *Epicadus*, *Laedio*, *Plassus*, and *Tatta*).⁵³ Interestingly, the name *Plassus* appears on two monuments of the local elite, so Bojanovski concluded that these two inscriptions were

⁴⁹ *Itin. Ant.* 338. 4–339, 5.

⁵⁰ *Itin. Ant.* 338. 4–339, 5; *Tab. Peut.* 5. 5; Bojanovski 1973, 151; Bojanovski 1988, 100.

⁵¹ ---]AIRI R[---] / [---]MC OB[---] / [---]dicat[issimus(?) ---] / [---]M[---] / [---]COS[---] / [---]VN[---] / [---]l(ocus) d(atus)] d(ecreto) d(ecurionum) [(CIL 03, 13874 = EDH052721 = EDCS-31900016 = TM 184324).

⁵² Sergejevski 1962, 111–113; Atanacković-Salčić 1979, 8–28; Bojanovski 1988, 99–100.

⁵³ Katičić 1964, 39; Alföldy 1969, 166, 193, 266, 267, 305; Rendić-Miočević 1971, 159, 16; Katičić 1976, 179–180; Rendić-Miočević 1989, 651–652; Wilkes 2001, 83–87; OPEL I, 65; OPEL I, 124; OPEL II, 119; OPEL III, 16; OPEL III, 145; OPEL IV, 109.

carved by members of the same family. There is a possibility that *Plassus* or *Plasso* was a pre-Roman name of an aristocratic family or genus in the local community on whose territory the *Municipium Diluntum* was formed in the Roman period.⁵⁴ The monuments mentioning the name *Plassus* were discovered in Trebimlja village in Popovo polje (present-day Ravno municipality) and Stolac.

The monument from Trebimlja reads that *Publius Aplius Annius* erected a tombstone for his daughter *Annia* and father *Publius Aplius Plassus*.⁵⁵ The fact that deceased *Publius Aplius Plassus*, the decurion of the *Municipium Diluntum*, was mentioned on the monument is very important for the study of administrative history. This is the only epigraphic confirmation of the municipium's name. This is why certain scholars, such as Pašalić, Alföldy, and Wilkes, located the administrative center of the municipium *Diluntum* in Trebimlja in Popovo polje.⁵⁶ However, unlike Stolac, archaeological finds in this area are much scarcer. In Trebimlja, by all accounts, there was private land held by local officials from the *Municipium Diluntum*.⁵⁷ Moreover, the data from Roman itineraries exclude the possibility of locating the municipal center in Trebimlje. However, the territory of Trebimlja (present-day Ravno municipality) was probably part of the ager of the *Municipium Diluntum*. When it comes to local administration, it is also interesting that there is a possibility that this decurion did not have Roman citizenship, because apart from the *praenomen* *Publius*, there are no Roman onomastic elements with his anthroponymic formula. With the help of *Lex Irnitana*, we know that a person had to have Roman citizenship to become a member of the council of decurions.⁵⁸ Although the date of creation of the monument cannot be specified, judging by the onomastic it is likely that it was produced in the 1st century. Such dating supports the thesis that *Diluntum* became a municipium during the Flavian dynasty (AD 69 to 96).

Different identities of the population of the *municipium Diluntum*

The tombstone of the *aedile* and *quatrovir jure dicundo* from Naronia of *Titus Flavius Laedio* and his family can be taken as possible proof that *Diluntum* received

⁵⁴ Bojanovski 1977b, 86.

⁵⁵ *D(is) M(anibus) s(acrum) / P(ublio) Aplio Plas-/so patri pientis-/simo dec(urioni) m(unicipii) Dil(unti) s(ive) et A[nniae fil(iae)] infelicissi-/mae def(unctae) an(norum) VIII / P(ublius) Aplius Anni-/us v(ivus) sibi et / suis fecit* (AE 1980, 0677 = AE 1939, 0300. (B) = ILJug III 1740 = EDH 005674 = EDCS-10100710 = lupa 30609).

⁵⁶ Pašalić 1960, 63; Alföldy 1965, 144; Wilkes 1969, 291.

⁵⁷ Bojanovski 1977b, 86; Atanacković-Salčić 1979, 28–36; Bojanovski 1988, 100.

⁵⁸ *Lex Irnitana*, 21. 40–45.

municipal status during the reign of Vespasian or his sons.⁵⁹ The fact that Titus Flavius Laedio was an *aedile* and a member of the four-member court council (*quartum vir iure dicundo*) in the Roman colony of Narona is important for the study of administrative history. He was one of the highest-ranking officials of that important town in the province of Dalmatia.⁶⁰ His position surpassed that of the local aristocracy, which was at the head of the municipium of Diluntum at the end of the 1st and the beginning of the 2nd century. All family members on the cippus of Titus Flavius Laedio, discovered in Stolac, have Flavian nomen but their cognomen is indigenous. This indicates that they were the first generation of Roman citizens.⁶¹ Namely, research of Rendić-Miočević shows that after obtaining Roman citizenship, the local population kept their pre-Roman name as a cognomen.⁶² A patronymic appears within the anthroponymic formula, which is also typical of the first-generation Roman citizens. According to this, it is justified to count *Diluntum* among the Flavian municipalities.

Obtaining municipal rank does not automatically mean obtaining Roman citizenship for all the peregrini that inhabited that territory. Epigraphic inscriptions show that the population gradually obtained citizenship, both in *Diluntum* and in other municipia in the inland of Dalmatia. In the first phase, when *Diluntum* became a *municipium*, citizenship was first obtained by the local, pre-Roman aristocracy, which is clearly visible from the inscriptions. It is certainly in line with the Flavian provincial policy. Such an approach certainly influenced the formation of a certain identity.

Also, part of the indigenous population obtained citizenship thanks to military service. In *Bingium* in Germania Superior, a stela was discovered belonging to Annus Pravai, the son of *Daverzeus*, i.e., the Daorsi.⁶³ The monument is dated to the 1st century.⁶⁴ *Annus Pravai* was an infantryman in *Cohors IV*

⁵⁹ *T(ito) Flavio Blodi f(ilio) / Plaso patri / pientissimo an(norum) L / et Flaviae Tattae matri s(an(norum) XXXX bene meritae / et T(ito) Flavio Epicado fratri / an(norum) XII et T(ito) Flavio Laedioni / [---] aed(ili) IIIIvir(o) i(ure) d(icundo) Naronae / [---] Laedio f(ilius)vivos(!) sibi et s(uis) f(icit)* (ILJug I, 00117 = EDH 032932 = EDCS-10000220 = TM 182263 = lupa 30284).

⁶⁰ Sergejevski 1948, 168; Langhammer 1973, 62.

⁶¹ The term Romanization should be understood as *terminus technicus*.

⁶² Rendić-Miočević 1989, 651–652.

⁶³ *Annaius Pravai f(ilius) Daverzus / mil(es) ex coh(orte) IIII Delmatarum / ann(or)um XXXVI stipend(iorum) XV / h(ic) s(itus) e(st) h(eres) p(osuit)* (CIL 13, 07507 = EDH 075611 = EDCS-11001618 = lupa 32598).

⁶⁴ Literature offers different dates for this monument. Domić Kunić dated the monument to AD 74, while Grbić dated it to the second half of the 1st century (Domić Kunić 1988, 87; Grbić 2014, 139). On the other hand, based on data about the *Bingium* auxiliary camp, German scholars date the creation of this monument to the period between AD 30 to 50 (Lehner 1918, 266–267, Nr. 661; Boppert 2005, 89–93, Nr. 49).

Delmatarum. Interestingly, in his ethnonym *Daverzeus*, the letter Z was carved with a central horizontal line, which could indicate that this grapheme represents a sign that does not exist in the Latin language.⁶⁵ In this case, it is important that a person who has been away from his homeland for many years still strongly emphasizes their identity even through the lexicon. This means that belonging to a *civitas* is an important part of the identity of not only the elite because auxiliary *Annaius Daverzus* did not belong to the elite. Since he did not have Roman citizenship, he used the name of his indigenous community as a cognomen. The need to emphasize identity is stronger among people who live outside their home territory. This auxiliary certainly belonged to the community that was called as such in the period before the Romans constructed the *civitas peregrina* in this area.

The same example can be found on the military diploma that was found in Solin (*Salona*). We learn from the text of the diploma that *Venetus Daversus* (the Daorsi), the son of *Ditius*, was discharged from the *Cohors III Alpinorum* in AD 93/94 after serving the full military service.⁶⁶ Some scholars have interpreted the fact that this soldier received citizenship in AD 93 or 94 as proof that *Diluntum* could not have received municipal rank before AD 93, because this inscription confirms the *civitas peregrina* of the Daorsi still existed under Domitian.⁶⁷ However, we should have in mind that *Venetus Ditius* was recruited during the reign of Nero when *Cohors II Alpinorum* was stationed in Dalmatia and when there was certainly no *Municipium Diluntum*.⁶⁸ Therefore, the granting of Roman citizenship to soldiers, in this case, should not be tied to the date when *Diluntum* became a *municipium*. If municipalization was conditioned by the fact that all the free citizens had Roman citizenship, then municipia on the territory of today's Bosnia and Herzegovina did not exist before AD 212, i.e., the Edict of Caracalla.

When we compare inscriptions mentioning the local elite with inscriptions mentioning people from the lower strata of society serving in the Roman army, we can see a different understanding of identity in the period of the Early Empire. Among the elites, identity is manifested through the preservation of their pre-Roman name in their *cognomina* without emphasizing any ethnonym. The elites had Roman citizenship or had already adopted the *tria nomina* principle as the decurion *Publius Aplius Plassus*. Also, the elites lived among the population of the same or similar

⁶⁵ Grbić 2014, 139.

⁶⁶ *CIL* 16, 00038 = *CIL* 03, p. 0859 (p 1966) = *CIL* 12, 00074 = *AE* 1950, +00196 = EDH 075700 = EDCS-12300242 = TM 399321, Bojanovski 1988, 101; Domić Kunić 1988, 94.

⁶⁷ Bojanovski 1988, 101.

⁶⁸ Domić Kunić 1988, 94.

ethnic origin, so they did not have to emphasize which community they came from. On the other hand, for young men recruited into the Roman army, an important part of their identity is the name of the community they came from. They were more exposed to Roman influence because they were part of the official Roman military system. Undoubtedly, that system was designed to support different identities. The auxiliary system is based on the fact that the members of the auxiliary units do not have Roman citizenship. On the other hand, the elites tied their identity to their origin, which gave them the right to govern a certain *municipium*. The formation of municipalities represented an opportunity for the elites to continue to rule. The municipal administration became an important factor in the formation of their identity because, through the functions of *decurion* and *duoviri*, they were again separated from the rest of the community. Therefore, we could conclude that, for the local elites, the creation of the *Municipium Diluntum* represented continuity that enabled them to maintain their position in society. For the rest of the population, the formation of the *municipium Diluntum* gradually influenced the adoption of a new way of life. It was certainly a long-term process that had to result in some new identity. We will hardly ever know what was the identity of the inhabitants of a *municipium* in the interior of the province. However, we must stop looking at the Roman *Diluntum* as the successor of the settlement from Ošanići. These are two entirely different concepts of identity.

The indigenous population must have been affected by the immigration of foreigners and veterans. Due to the relative proximity of Narona, the area of the Bregava and Neretva valleys was interesting to foreigners for economic reasons. A tombstone mentioning the Italic family *Caesidius* was discovered in Stolac.⁶⁹ It is assumed that this family relocated from Italy to Salona, and then in the 3rd century came to the territory of the *Municipium Diluntum*.⁷⁰ The appearance of cursive writing on the monument and the lack of the *praenomen* indicates a later date. Except the onomastics, which indicate an Italic origin, we cannot find anything else from the text of the monument. It is unlikely that the immigration of this family was an isolated example. Since the monument was not discovered *in situ*, it is difficult to conclude whether these were foreigners who had a villa on the territory of the *municipium Diluntum* or whether these were merchants and craftsmen who lived in the urban part which was the center of the municipal administration. An inscription was also discovered,

⁶⁹ *D(is) M(anibus) s(acrum) / Caesidio / Quadratianus / patri pientis-/simo qui vixit / annos LXXX / Tertianus et / Quadratianus / filii fecer(u)nt* (Atanacković-Salčić 1979,14; EDH 056530 = TM 184996).

⁷⁰ Samardžić 2022, 164.

testifying to the immigration of veterans.⁷¹ There was certainly an intense interaction between the local population and foreigners, which must have resulted in a new habitus.

In contrast to the fortified settlement on Ošanići, which primarily had an indigenous character, the urban center of *Municipium Diluntum* had an infrastructure typical of Roman settlements, as remains characteristic of Mediterranean urban culture were discovered. This especially refers to the remains of water supply, villas with mosaics, thermal baths, with hypocausts.⁷² Even the remains of Roman medical equipment were found, which is another legacy of Roman civilization.⁷³ Based on the finds of epigraphic monuments, we can assume that either a temple of Jupiter or a sanctuary existed in the municipal center.⁷⁴ The discovery of previously mentioned inscriptions of *beneficiarii consularis* indicate such a conclusion.⁷⁵ *Diluntum* appears as a road station on two Roman itineraries. *Tabula Peutingeriana* recorded that the *Diluntum* station was located on the road that went from Narona (Vid near Metkovići) via *Ad Turres* (Tasovčići near Čapljina). After *Diluntum*, that road went towards *Pardua* (Gradac near Ljubinja) and *Ad Zizio* (Ukšići) (*Narona - XXII - Ad Turres - XIII - Dilunto - XIII - Pardua - XVI - Ad Zizio*).⁷⁶ *Itinerarium Antonini* also mentioned *Diluntum* as a road station on the road *Salona – Dirahium*.⁷⁷ The position of *Diluntum* on an important road must have intensively contributed to a stronger interaction with the coast and the adoption of certain aspects of the Roman-Mediterranean way of life. Later, this Roman road will be an important link with the Christian centers in the south.⁷⁸ This will lead to the gradual formation of a new, Christian identity that will be very pronounced in Late Antiquity. The new religion-based identity will perceive the earlier identities as completely wrong.

⁷¹ *D(is) M(anibus) s(acrum) / C(aio) Fresio / Valentino / veter(ano) ex s|(centurione) / coh(ortis) II mil(iariae) / [Dalm(atarum) ---] / [----- (AE 1934, 0205 = ILJug III, 1907 = EDH 027064 = EDCS-10100853 = TM 182127).*

⁷² Atanacković-Salčić 1979, 14–17; Busuladžić 2011, 64; Marić 2015, 46.

⁷³ Busuladžić 2015.

⁷⁴ *ILJug III, 1910 = EDH 034229 = EDCS-10100856 = TM 182822; CIL 03, 12776 = CIL 03, 12776 add. p. 2256 = EDH052292 = EDCS-31400228 = TM 184280 = lupa 23728; CIL 03, 14631 = EDH 052293 = EDCS-32500128 = TM 184281 = lupa 23302.*

⁷⁵ Glavaš 2016, 28.

⁷⁶ *Tab. Peut.* 5. 5; Samardžić 2015, 348.

⁷⁷ *Itin. Ant.* 338, 4–339, 5.

⁷⁸ *Diluntum* (*Dillunto*) is mentioned in the acts of the Second Salona Church Council from AD 533 as one of the municipia which, by decision of the archbishop Honorius Junior, fell under the jurisdiction of Diocese of Sarsenterum (*Ecclesia Sarsenterensis*) (Puljić, Škegro 2006, 7; Veletovac 2017, 133).

Sažetak: Daorsi, Daorson, *Municipium Diluntum* i pitanje (dis)kontinuiteta

Postojanje municipija *Diluntum* čije se administrativno središte locira u današnjem Stocu je potvrđeno u pisanim i epigrafskim izvorima. Stolac i njegova okolina se također povezuju sa zajednicom Daorsa i njihovim naseljem Daorson (Ošanići kod Stoca). Međutim, pojam *Diluntum* treba posmatrati neovisno od pojmova Daorsi i Daorson. Često se u literaturi ovi pojmovi posmatraju iz hronološke i geografske perspektive. To dovodi do pogrešnog zaključka da je *Diluntum* u jednom historijskom momentu preuzeo ulogu koju je željeznodobno naselje na Ošanicima imalo u vrijeme prahistorije odnosno helenizma. Kada je riječ o Daorsima, o njima ne možemo govoriti kao o jedinstvenom etničkom korpusu reflektirajući savremene koncepte nacije i identiteta na željeznodobne zajednice. Vodeći se savremenim shvaćanjima o etnicitetu konstruisan je i narativ o naselju na Ošanicima kao glavnom gradu Daorsa. Arheološka istraživanja su potvrdila da je naselje na Ošanicima (Daorson) bilo u istom vremenskom periodu okruženo utvrđenim manjim naseljima u Borojevićima, Donjem Brštaniku, Dragoviji, Krehinom Gracu, Prenju, Gorici kod Gruda, Doljanima, Čapljini, Vidu itd. Svaka od tih zajednica je imala svoj identitet. Vjerovatno su u situacijama kada su napadani od nekog superiornijeg, zajedničkog neprijatelja stanovnici ovih naselja formirali savez. Taj savez grčko-rimski pisci prepoznaju kao narod jer projicira poznate društveno-političke koncepte na zajednice iz jadranskog zaleđa. Danas je uglavnom prihvaćeno da se naselje na Ošanicima zvalo Daorson. Međutim, to je savremeni konstrukt utemeljen na pretpostavkama naučnika da riječ Daorson na kovanicama označava ime naselja. Čini se opravdanim pretpostaviti da su njihovi helenski i rimski savremenici stanovnike drugih naselja iz okoline Ošanića nazivali Daorsima jer su najbolje poznavali tu zajednicu. Može se pretpostaviti da su domaće elite iz utvrđenog naselja u Ošanicima kovale novac po uzoru na Gencija kako bi učvrstile svoj položaj kod svojih sunarodnjaka. Na taj način lokalne elite su se ugledale na Gencija, ali su i postale ravnopravne elitama iz Skodre i Lissosa. Naselje na Ošanicima su uništili Delmati nakon što su pobijedili 48. god. p.n.e. Cezarevog vojskovođu Aula Gabinija. Prisustvo jakog saveza kao što je bio Delmatski u velikoj mjeri je utjecalo na jačanje identiteta zajednica koje su formirale Daorški savez. Iz teksta Plinija Starijeg jasno se vidi da su Daorsi u kasnorepublikansko odnosno ranocarsko doba bili malobrojni, odnosno da je njihova peregrinska *civitas* imala samo 17 dekurija. Rimljani su zasigurno iz svojih administrativnih i poreznih potreba formirali peregrinsku *civitas* koja je baštinila ime saveza ili dominantne zajednice u toj regiji. Može se pretpostaviti da su neke zajednice

kao naprimjer Deremisti u predrimskom periodu bile dio saveza koje literarna vrela nazivaju Daorsima, a Rimljani su ih izdvojili formirajući tako zasebnu peregrinsku *civitas*. Četiri međašna natpisa otkrivena na prostoru istočne Hercegovine pokazatelji su postojanja velikog broja manjih zajednica koje su imale određene sukobe oko podjele teritorija. Postojanje peregrinske *civitas* Daorsa samo je bila faza u rimskom konceptu uprave. Kada kompariramo natpise na kojima se spominju domaće elite sa natpisima na kojima imamo spominjanje ljudi iz nižih slojeva društva koji služe u rimskoj vojsci vidimo različito poimanje identiteta u periodu ranog carstva. Kod elite identitet se očituje kroz čuvanje svog predrimskog imena u svom *cognomina* bez isticanja bilo kakvog etnonima. Elite imaju rimsko građanstvo ili su već usvojili princip *tria nomina* kao što vidimo na primjeru dekuriona Publija Aplija Plasa (*Publius Aplius Plassus*). Također, elite žive među stanovništvom istog ili sličnog etničkog porijekla pa ne moraju naglašavati iz koje zajednice dolaze. S druge strane, za mladiće koji su novačeni u rimsku vojsku važan dio identiteta je ime zajednice iz koje potječu. Oni su više izloženi rimskom utjecaju jer su dio zvaničnog rimskog vojnog sistema. Međutim, taj sistem je tako osmišljen da podržava različite identitete. Auksilijarni sistem se temelji na tome da pripadnici auksilijarnih jedinica nemaju rimsko građanstvo. Elite pak svoj identitet vežu za svoje porijeklo koje im daje za pravo da upravljaju municipijem. Formiranje municipija za elite predstavlja priliku da nastave kontinuitet vladanja. Municipalna uprava postaje važan činilac u formiranju njihovog identiteta jer kroz funkcije dekuriona i duovira oni se ponovo odvajaju od ostatka zajednice. Zato bi se moglo zaključiti kako nastanak municipija *Diluntum* za lokalne elite predstavlja kontinuitet koji im omogućava da održe svoj položaj u društvu. Za ostatak stanovništva formiranje *municipium Diluntum* je postepeno utjecalo na usvajanje novog načina života. Svakako to je bio dugotrajan proces koji je morao rezultirati nekim novim identitetom. Kakav je identitet stanovnika jednog municipija u unutrašnjosti provincije teško je da ćemo ikada saznati. Međutim, ono što jeste važno je to da prestanemo posmatrati rimski *Diluntum* kao nasljednika naselja sa Ošanića. Zaključak je da su to potpuno dva različita identitetska koncepta.

BIBLIOGRAPHY

Abbreviations

AE	<i>L'Année Epigraphique</i> published in <i>Revue Archéologique</i> and separately (1888–).
CIL 03	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum III</i> (ed. Th. Mommsen), Berlin 1873: Supplementa 1889–1902.
CIL 16	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum XVI, Diplomata militaria, Band 16</i> (eds. Nesselhauf, Herbert). Berlin, 1936.
EHD	Epigraphische Datenbank Heidelberg (Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften). http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de .
EDSC	Epigraphik Datenbank Clauss/Slaby (Frankfurt). http://db.edcs.eu/epigr/epi_de.php .
FGrH	Fragmente der griechischen Historiker (ed. F. Jacoby), 1923 –
ILJug	<i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL e MCMLX repertae et editae sunt</i> (ed. A. et J. Šašel), Situla 5, Ljubljana 1963 (št. 1–451); <i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX e MCMLXX repertae et editae sunt</i> (ed. A. et J. Šašel), Situla 19, Ljubljana 1978 (št. 452–1222); <i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt</i> (ed. A. et J. Šašel), Situla 25, Ljubljana 1986 (št. 1223–3128).
LCL	Loeb Classical Library (Harvard University Press)
lupa	UBI ERAT LUPA – Roman Stone Monuments (Friederike und Ortolf Harl, Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern). http://lupa.at .
OPEL I	<i>Onomasticon provinciarum Europae Latinarum</i> , Vol. I: Aba-Bysanus, (ed. Lőrincz B. et al.), Budapest, 1994.
OPEL II	<i>Onomasticon provinciarum Europae Latinarum</i> , Vol. II: Cabalicius – Ixus, Ex materia ab (ed. Lőrincz B. et al.), Wien, 1999.
OPEL III	<i>Onomasticon provinciarum Europae Latinarum</i> , Vol. III: Labareus-Pythea (ed. Lőrincz B. et al.), Wien, 2000.
OPEL IV	<i>Onomasticon provinciarum Europae Latinarum</i> , Vol. IV: Quadratia – Zures (ed. ed. Lőrincz B. et al.), Wien, 2002.
TM	<i>Trismegistos</i> : An Interdisciplinary Portal of the Ancient World

Primary Sources

- Appian, *Appian and Illyricum*, (ed. M. Š. Kos) Situla 43, 52–81. Ljubljana, 2005.
- Itinerarium Antonini, *Itineraria Romana I*, 2nd, (ed. O. Cuntz), Stuttgart 1990.
- *Lex Irnitana* (ed. González), in: *The Lex Irnitana: A New Copy of the Flavian Municipal Law*, *The Journal of Roman Studies* 76, 147–243, Cambridge 1986.
- Livy, *History of Rome (Complete)*, (ed. N. Burton), Chicago (Illin.), 2012.
- Ptolemej Klaudije, *Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters*, (ed. J. L. Berggren), New Jersey, 2010.
- Plinius Secundus (C.), *Naturalis historia, Libri III/IV*, (ed. G. Winkler – R. König), München – Zürich, 1988.
- Ptolemej Klaudije, *Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters*, (ed. J. L. Berggren), New Jersey, 2010.
- Strabo, *The Geography of Strabo*, (ed. H. L. Jones), LCL, Cambridge (Mass.), 1954.
- Tabula Peutingeriana in: *Monumenta cartographica Jugoslaviae, I antičke karte*, Posebna izdanja knj. 17, (ed. G. A. Škrivanić), Beograd, 1974.

Works Cited

- Alföldy 1965 – G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. Mit einem Beitrag von András Mócsy*. Akademiai Kiado, 1965.
- Alföldy 1969 – G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Winter, 1969.
- Atanacković-Salčić 1979 – V. Atanacković-Salčić, Antički Diluntum u svetlu novih arheoloških istraživanja (Stolac i Trebinje), *Tribunia* 5, Zavičajni muzej Trebinje, 1979, 7–40.
- Behram 2022 – Đ. Behram, *Daorsi: Statsutvikling i Vest-Balkan fra jernalder til romersk tid*, University of Bergen: MSc thesis, 2022.
- Bojanovski 1973 – I. Bojanovski, Rimska cesta Narona – Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta, *Godišnjak X*, Centar za balkanološka ispitivanja 8, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1973, 137–189.
- Bojanovski 1977a – I. Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Godišnjak XV*, Centar za balkanološka ispitivanja 13, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1977, 83–153.
- Bojanovski 1977b – I. Bojanovski, Rimski natpisi iz doline Trebišnjice, *Tribunia* 3, Zavičajni muzej Trebinje, 1977, 67–98.

- Bojanovski 1978 – I. Bojanovski, Stanje i problemi antičkih istraživanja u Hercegovini, *Tribunia* 4, Zavičajni muzej Trebinje, 1978, 161–188,
- Bojanovski 1983 – I. Bojanovski, Trebinje — rimsko Asamo (Asamum) s kratkim osvrtom na ager kolonije Epidaura (Problem ubikacije putne stanice Asamo) (Tab. peut.), *Tribunia* 7, Zavičajni muzej Trebinje, 1983, 7–35.
- Bojanovski 1985 – I. Bojanovski, Ilirska plemena u istočnoj Hercegovini i njihov smještaj, *Tribunia* 9, Zavičajni muzej Trebinje, 1985, 7–24.
- Bojanovski 1988 – I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela, LXII, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja 6, 1988.
- Boppert 2005 – W. Boppert, *Römische Steindenkmäler aus dem Landkreis Mainz-Bingen*, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2005.
- Busuladžić 2011 – A. Busuladžić, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini – Roman Villas in Bosnia and Herzegovina*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 2011.
- Busuladžić 2015 – A. Busuladžić, Rimski medicinski, veterinarski i farmaceutski instrumenti, kozmetička i ženska lična oprema iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, *Godišnjak* 44, Centar za balkanološka ispitivanja Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2015, 169–231.
- Cambi 1992/1993, Arheološki pogled na probleme istraživanja, konzervacije, rekonstrukcije i prezentacije ilirskog naselja na Ošanićima, *Radovi. Razdio povijesnih znanosti* 32, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru, 37–60.
- Dimitrijević 2018 – M. Dimitrijević, Socioeconomic relations and identities in the Southeastern Adriatic Iron Age, *Godišnjak* 47, Centar za balkanološka ispitivanja Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2018, 7–26.
- Domić Kunić 1988 – A. Domić Kunić, Augzilizari ilirskoga i panonskog porijekla u natpisima i diplomama (od Augusta do Karakale), *Arheološki radovi i rasprave* 11, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 83–114.
- Donev 2019 – D. Donev, *The Busy Periphery: Urban Systems of the Balkan and Danube Provinces (2nd – 3rd c. AD)*, Archaeopress, 2019.
- Dyczek 2010 – P. Dyczek, Preliminary remarks on the archaeological context of the discovery of the “great hoard” of 4656 coins of King Ballaios in Risan (Rhizon/Risinium), *Novensia* 21, Antiquity of Southeastern Europe Research Centre at the University of Warsaw, 2010, 45–50.
- Dyczek 2011 – P. Dyczek, From the history of ancient Rhizon/Risinium: Why did Illyrian king Agron and queen Teuta come to a bad end and who was Ballaios?, *Classica Orientalia, Essays Presented to Wiktor Daszewski on his 75th Birthday*, Polish Centre of Mediterranean Archaeology, 2011, 157–174.

- Dyczek 2019 – P. Dyczek, Illyrian King Ballaios, King Agron and Queen Teuta from ancient Rhizon, in Novotná, M. Jobst, W. Kuzmová, K. Varsik, V. Hrnčiarik, E. (eds.), *Ancient communities and their elites from the bronze age to late antiquity: (Central Europe, Mediterranean, Black Sea): proceedings of the international conference: dedicated to the 25th anniversary of the re-established Trnava University in Trnava and the 20th anniversary of [the] Department of Classical Archaeology: Trnava, 6th - 8th October 2017*, Trnavská univerzita v Trnave, 2019, 195–266.
- Dyczek 2020 – P. Dyczek, Rhizon – capital of the Illyrian kingdom – some remarks, in Jakubiak, K; Lajtar, A. (eds.), *Ex Oriente Lux, Studies in Honour of Jolanta Młynarczyk*, Warsaw University Press, 2020, 423–433.
- Dragičević 2016 – I. Dragičević, Daorski novac i prilog poznavanju optjecaja novca na daorskom području = Daorsi coins and a contribution to the understanding of the circulation of coinage in Daorsi Territory, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 109, Arheološki muzej u Splitu, 2016, 107–128.
- Dragičević 2023 – I. Dragičević, Novi nalazi daorskog novca s područja Hercegovine i Crne Gore, *Glasnik Zemaljskog muzeja, N. S. Arheologija* 55, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 2023, 111–115.
- Džino 2007 – D. Džino, Daorsi i “Daorsi”: O metanarativima i paralelnim narativima prošlosti, *Život - Časopis za književnost i kulturu* 55, 2007, 63–74.
- Džino 2011 – D. Džino, Indigene zajednice zapadnog i središnjeg Balkanskog poluotoka i 21. stoljeće: metodološki problemi, *Godišnjak* 38, Centar za balkanološka ispitivanja 40, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2011, 197–206.
- Grbić 2014 – D. Grbić, *Plemenske zajednice u Iliriku – predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I–III vek)* (Племенске заједнице у Илирику: предурбане административне структуре у римским провинцијима између Јадрана и Дунава (I–III век), Balkanološki institut srpske akademije nauka i umetnosti, 2014.
- Glavaš 2016 – I. Glavaš, *Konzularni beneficijariji u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske, 2016.
- Imamović 1980 – E. Imamović, Međašni natpisi na području rimske provincije Dalmacije, *Prilozi* 17, Institut za istoriju, 1980, 27–57.
- Katičić 1964 – R. Katičić, Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija = Die neuesten Forschungen über die einheimische Sprachschicht in den illyrischen Provinzen, in Benac A. (ed.) *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, održan 15. i 16. maja 1964*, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, 1964, 9–58.
- Katičić 1976 – R. Katičić, *Ancient Languages of the Balkans*, De Gruyter Mouton, 1976.

- Kos 1997 – P. Kos, *Leksikon antične numizmatike: s poudarkom na prostoru jugovzhodnih Alp in Balkana*, Narodni muzej Slovenije, 1997.
- Kos, Šašel Kos 1995 – P. Kos, M. Šašel Kos, Map 20 Pannonia – Dalmatia, in: *Barrington atlas of the Greek and Roman world*, in Richard Talbert J. A. (ed.), Barrington atlas of the Greek and Roman world, Princeton University, 286–309.
- Langhammer 1973 – W. Langhammer, *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus municipales und der Decuriones in der Übergangsphase der Städte von sich selbst verwaltenden Gemeinden zu Vollzugsorganen des spätantiken Zwangsstaates (2. bis 4. Jahrhundert der römischen Kaiserzeit)*, Steiner, 1973.
- Lehner 1918 – H. Lehner, *Die antiken Steindenkmäler des Provinzialmuseums in Bonn*, Provinzialmuseum, 1918.
- Marić 1973 – Z. Marić, Daorsi. Ime, teritorija i etnička pripadnost plemena Daorsi, *Godišnjak* 10, Centar za balkanološka ispitivanja 8, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1973, 109–137.
- Marić 1975 – Z. Marić, Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja na području Daorsa, in Benac A. (ed.), *Međunarodni kolokvij: Utvrđena ilirska naselja, Mostar, 24–26. okt. 1974*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1975, 103–111.
- Marić 1975/1976 – Z. Marić, Arheološko istraživanje Akropole ilirskog grada Daorsa na Gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, N. S. Arheologija* 30–31, 1975/1976, 5–99.
- Marić 1995 – Z. Marić, Rezultati istraživanja utvrđenog ilirskog grada kod Ošanića blizu Stoca (1890–1978), *Hercegovina* 1/9, 1995, Sveučilište u Mostaru, 43–65.
- Marić 1996 – Z. Marić, Rezultati istraživanja utvrđenog ilirskog grada kod Ošanića blizu Stoca (1890–1978), *Hercegovina* 2/10, Sveučilište u Mostaru, 1996, 7–33.
- Marić 2015 – A. Marić, *Antičko društvo na prostoru današnje Hercegovine*, Filozofski fakultet u Sarajevu: Unpublished doctoral dissertation, 2015.
- Marijan 1999 – B. Marijan, Naseobinski obrambeni sustavi helenističkog doba u stoljećkom kraju, in Puljić, I. Raguž, P. (eds.), *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata* (Humski zbornik 4), 1999, 73–91.
- Marijan 2001/2002 – B. Marijan, Gradina u Ošanićima u Stocu (naseobinski okviru i problemi arheoloških istraživanja), *Hercegovina* 6–7 (14–15), Sveučilište u Mostaru, 2001/2002, 7–29.
- Marijan 2011 – B. Marijan, Gradina u Ošanićima – transformacija prapovijesnoga gradinskog u urbano naselje, *Histria antiqua* 20, Institut društvenih znanosti IVO PILAR, 2011, 177–187.
- Matijević 2010 – I. Matijević, *Officium consularis provinciae Dalmatiae. Vojnici u službi namjesnika rimske Dalmacije u doba principata*, Književni krug Split, 2020.

- Mesihović 2011 – S. Mesihović, Plinijevske peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine = The Plinian peregrine civitates in the territory of present-day Bosnia-Herzegovina, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 104, 2011, 55–78.
- Milivojević 2021 – F. Milivojević, *Cezarov Ilirik*, Hrvatski institut za povijest, Filozofski fakultet u Rijeci, 2021.
- Pašalić 1960 – E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1960.
- Paškvalin 1998/1999 – V. Paškvalin, Područje Mostara u antičkom i kasnoantičkom dobu do dolaska Hrvata, *Hercegovina* 4–5 (12–13), 1998/1999, 47–83.
- Petrović 2015 – V. Petrović, *Rimska naselja i komunikacije od Jadrana do Dunava (I – IV vek)* (Римска насеља и комуникације од Јадрана до Дунава (I – IV век), Balkanološki institut srpske akademije nauka i umetnosti, 2015.
- Puljić, Škegro 2006 – I. Puljić, A. Škegro, Sarsenterska biskupija, *Povijesni prilozi* 30, Hrvatski institut za povijest, 7–50.
- Rendić-Miočević 1965 – D. Rendić-Miočević, Prolegomena ilirskoj numografiji, *Godišnjak Naučnog društva Bosne Hercegovine* 3, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1965, 77–93.
- Rendić-Miočević 1971 – D. Rendić-Miočević, Ilirske onomastičke studije, *Živa antika* 21, 1971, 159–174.
- Rendić-Miočević 1989 – D. Rendić-Miočević, *Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, in Iliri i antički svijet: ilirološke studije: povijest, arheologija, umjetnost, numizmatika, onomastik*, Književni krug Split, 1989, 623–675.
- Samardžić 2015 – G. Samardžić, *Istočna Hercegovina u rimsko doba* (Источна Херцеговина у римско доба), Filozofski fakultet Kosovska Mitrovica, 2015.
- Samardžić 2022 – G. Samardžić, Bilješke o antičkom stanovništvu sa područja “Dilunto” – nekoliko primjera sa juga provincije Dalmacije (Билешке о античком становништву са подручја Dilunto (Неколико примјера са југа провинције Далмације), *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini* 52, 2022, 159–169.
- Sergejevski 1948 – D. Sergejevski, Nove akvizicije odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja, *Glasnik Zemaljskog muzeja, N. S. Arheologija* 3, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1948, 167–188.
- Sergejevski 1962 – D. Sergejevski, Rimska cesta od Narone – Leusinium, *Glasnik Zemaljskog muzeja, N. S. Arheologija* 17, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1962, 111–115.
- Šačić Beća 2020 – A. Šačić Beća, Reviewing the question of Delminium, *Godišnjak* 49, Centar za balkanološka ispitivanja Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2020, 67–86.

- Šačić Beća 2022 – A. Šačić Beća, *Sjeverna Bosna u okvirima rimske Panonije = Northern Bosnia within the Bounds of Roman Pannonia*, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija “BATHINVS”, 2022.
- Šašel Kos 2005 – M. Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, Narodni muzej Slovenije, 2005.
- Vasilj 2020 – S. Vasilj, *Dolina rijeke Neretve u osvit antike*, Sveučilište u Zagrebu Fakultet hrvatskih studija: Unpublished doctoral dissertation, 2020.
- Veletovac 2017 – E. Veletovac, *Provincija Dalmacija u doba ostrogotske prevlasti i vladavine Justinijana: (493. – 565. god.)*, Filozofski fakultet u Sarajevu: Unpublished doctoral dissertation, 2017.
- Vučić 2005 – J. Vučić, *Ecclesia Naronitana / Prostor i granice*, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 98, Arheološki muzej Split, 2005, 159–170.
- Wilkes 1965 - J. J. Wilkes, *Dalmatia*, Routledge & K. Paul, 1969.
- Zaninović 1980 – M. Zaninović, *Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike*, in. Rapanić, Ž. (ed.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka: znanstveni skup Metković 4 – 7. X 1977*, Hrvatsko arheološko društvo, 173–180.
- Zaninović 2015 – M. Zaninović, *Ilirski ratovi*, Školska knjiga, 2015.

GORAN POPOVIĆ, MA

Doktorand / PhD student

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy

gopopovic@gmail.com

Izvorni naučni rad / Original research article

UDK/UDC 904:726.8(497.6 Raševo)

904:726.8(497.6 Konjević Polje)

DOI: 10.54524.2490-3930.2024.61

Primljen / Received: 11. 06. 2024.

Prihvaćen / Accepted: 28. 11. 2024.

Dva rimska nadgrobna spomenika iz istočne Bosne

Apstrakt: Ovaj rad istražuje rimske nadgrobne spomenike na teritoriji Bosne i Hercegovine, s posebnim osvrtom na nadgrobne spomenike iz Raševa i Konjević Polja. Istraživanje analizira dva spomenika, pravougaonu stelu iz Raševa i fragment stele sa trostrukom lučnom nišom iz Konjević Polja. Na steli iz Raševa, u gornjoj niši, prikazane su dve osobe. Natpisno polje oštećeno je usled delovanja prirodnih sila, ali je, ipak, moguće rekonstruisati poslednja dva reda natpisa. Nastanak nadgrobnog spomenika može se datirati u III vek. Nasuprot tome, stela iz Konjević Polja je samo fragmentarno sačuvana. U gornjoj niši prikazane su dve ženske i jedna muška osoba. Sve osobe jasno imaju naglašenu desnu ruku. Obe stele predstavljaju vredan izvor za proučavanje antičke prošlosti u regionu oskudnom pisanim i materijalnim izvorima.

Ključne reči: rimska stela, epigrafski spomenici, nadgrobni spomenici, Konjević Polje, Raševo, Domavia, rimska provincija Dalmacija, provincijalna rimska umetnost

Abstract: This paper investigates Roman funerary monuments in Bosnia and Herzegovina, with a particular focus on the tombstones from Raševo and Konjević Polje. The study analyzes two monuments: a rectangular stele from Raševo and a fragmentary stele with a triple-arched niche from Konjević Polje. On the Raševo stele, two figures are depicted in the upper niche. Although the inscription field has been damaged by natural elements, the last two lines of the inscription are partially reconstructable. This funerary monument is dated to the 3rd century. In contrast, the stele from Konjević Polje is preserved only in fragments. The upper niche depicts two female and one male figure, with each figure distinctly displaying an emphasized right hand. Both stelai represent valuable sources for studying ancient history in a region scarce in written and material sources.

Keywords: Roman stele, epigraphic monumets, funerary tombstones, Konjević polje, Raševo, Domavia, Roman province Dalmatia, provincial Roman art

Istraživanje i publikovanje rimskih epigrafskih spomenika na tlu Bosne i Hercegovine započelo je u drugoj polovini XIX veka. U tome su se posebno isticali Ćiro Truhelka, Frano Bulić i Karl Patsch.¹ Proces sakupljanja i objavljivanja rimskih natpisa nastavljen je i u Kraljevini Jugoslaviji, kao i nakon završetka Drugog svetskog rata. U tome su prednjačili Dimitrije Sergejevski i Ivo Bojanovski.² U prvim decenijama XXI veka više epigrafskih spomenika objavili su Ante Škegro, Amra Šaćić Beća i Salmedin Mesihović.³

Rimski epigrafski spomenici, mada često oštećeni zbog izloženosti vremenskim uticajima, još uvek se mogu pronaći na površini zemlje na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Oni predstavljaju značajan izvor, posebno u predelima gde nemamo puno podataka o antičkom dobu. Primere takvih spomenika možemo pronaći na planini Raševo, u opštini Milići i Konjević Polju, u opštini Bratunac (Karta 1). Mada pripadaju različitim lokalnim upravama rastojanje između njih iznosi samo oko 4 kilometra.

Na lokalitetu Mramorje u selu Raševo, na istoimenoj planini, nalazi se rimski nadgrobni spomenik u obliku stele, nepoznat ranijoj istoriografiji. Lokalitet je smešten na manjem uzvišenju sa koga se pruža pogled na dolinu reke Jadar i selo Konjević Polje.⁴ Dolinom Jadra prolazila je rimska putna komunikacija koja je povezivala Sirmijum sa Sarajevskim poljem, o kojoj pored ostataka ceste svedoče i otkriveni miljokazi.⁵ Jedan krak ove ceste se odvajao u Konjević polju i vodio do Domavije.

¹ Truhelka 1889a, 188–191; Truhelka 1889b, 306–308; Bulić 1891, 387–390; Patsch 1893, 700–707; Patsch 1894a, 711–719; Patsch 1894b, 765–769; Patsch 1895, 231–235; Patsch 1899, 69–124; Patsch 1904, 33–59; Patsch 1906, 151–181; Patsch 1910, 177–208.

² Sergejevski 1931, 19–24; Sergejevski 1932, 35–56; Sergejevski 1934a, 11–42; Sergejevski 1934b, 5–27; Sergejevski 1938, 95–131; Sergejevski 1940, 133–160; Sergejevski 1951, 301–310; Sergejevski 1965, 7–15; Bojanovski 1965, 101–110; Bojanovski 1967, 41–53; Bojanovski 1970, 5–18; Bojanovski 1977, 67–98; Bojanovski 1978, 115–126; Bojanovski 1982, 15–40.

³ Škegro 1997, 85–116; Škegro 1999, 27–37; Škegro 2003, 135–164; Škegro et al. 2008, 259–288; Šaćić 2014, 155–166; Bujak et al. 2014, 149–153; Popović et al. 2017, 184–202; Mesihović, Kaljanac 2012, 245–250; Silajdžić, Mesihović 2014, 121–126; Mesihović, Kapetanović 2022, 139–156.

⁴ Za njega sam saznao od planinara Miodraga Mijatovića iz sela Drinjača, u blizini Zvornika. Prvi put sam posetio ovaj lokalitet u novembru 2020. godine. Vremenski uslovi nisu dozvolili da izvršim detaljniju analizu spomenika. Gotovo četiri godine kasnije, 2. oktobra 2024. godine, ponovo u pratnji pomenutog planinara posetio sam selo Raševo. Miodragu Mijatoviću dugujem veliku zahvalnost za pomoći i doprinos tokom rada na ovom istraživanju.

⁵ Za više o rimskom putu videti: Ballif 1893, 38–40; Bojanovski 1981, 165–175; Popović 2019, 201–211.

Karta 1. Položaj Raševa i Konjević Polja na karti BiH (obradio G. Popović)

Rimska stela je visine 160 cm i dužine 62 cm, dok širina iznosi oko 25 cm (Sl. 1). Sastoji se od reljefnog prikaza dva pokojnika i pravougaonog natpisnog polja.⁶ Nadgrobni spomenik se nalazi u približno vodoravnom položaju. Gornji deo spomenika obuhvatilo je jedno stablo drveta koje je, u međuvremenu, posečeno. Delovanje prirodnih sila, pre svih kiše i snega, dovelo je do toga da je ne samo reljefna predstava pokojnika, već ceo spomenik veoma oštećen. Prema klasifikaciji Veljka Paškvalina ova stela bi pripadala tipu F pravougaoni stela sa nezasvođenim nišama.⁷ Na osnovu kategorizacije Edise Lozić ovaj spomenik bi pripadao tipu stela A1b, čiji se nastanak datira u III vek.⁸

U gornjem delu spomenika prikazane su dve osobe. Visina niše iznosi 55 cm, a dužina 45 cm. Oštećenja stele su izuzetno velika tako da nije moguće sa sigurnošću odrediti pol pokojnika. Izduženo lice i kratka kosa moglo bi da sugerise da je na levoj strani prikazana muška osoba (Sl. 3). Između niše i natpisnog polja nalazi se prazan prostor za koji osnovano možemo pretpostaviti da je bio ukrašen reljefom.

⁶ Zahvaljujem se dr. Amri Šaćić Beća na stručnim sugestijama i pomoći u čitanju fragmentarnog natpisa, čime je značajno doprinela razumevanju ovog rada.

⁷ Paškvalin 2012, 158.

⁸ Lozić 2021, 49.

Natpisno polje je visine 60 cm i dužine 45 cm. Natpis se nalazi unutar profilisanog okvira. Gornji deo teksta je izgubljen, ali se dva poslednja reda, koja su bila prekrivena zemljom delimično mogu rekonstruisati (Sl. 2).

Slika 1. Rimska stela iz Raševa (snimio: G. Popović)

Slika 2. Donji deo natpisnog polja (snimio: G. Popović)

Rekonstrukcija natpisa:

[D(is) M[anibus]?]

[-----]

[-----]

[-----]

[-----]

sibi e[t]

s[uis] v[ivus]/ [fecit]

Prevod: *Bogovima Manima ... za sebe i svoje za života.*

U neposrednoj blizini rimskog nadgrobnog spomenika nalaze se ostaci objekta kružnog oblika. S obzirom na to da se nalazi na dominantnom vrhu sa koga se mogla nadgledati rimska putna komunikacija u dolini Jadra možemo pretpostaviti da je u pitanju fortifikacijski objekat.

Na lokalitetu Mramorje smještena je i manja nekropola srednjovekovnih nadgrobničkih spomenika, po kojoj je lokalitet i dobio ime. Od dvanaest stećaka jedanaest je u obliku stele, dok je samo jedan oblika sarkofaga.⁹ Od reljefnih ukrasa samo jedna stela sadrži dve spirale.¹⁰

Slika 3. Reljefni prikaz pokojnika na spomeniku iz Raševa (snimio: G. Popović)

Druga stela nalazi se u Konjević Polju, u blizini džamije, na parceli čiji je vlasnik Edhem Selima Mumina.¹¹ U pitanju je ulomak stele koja se ne nalazi *in situ*.¹² Pripada

⁹ Veoma je moguće da se na ovom mestu nalazi i više stećaka, ali zbog gustog rastinja nije bilo moguće pregledati ceo lokalitet.

¹⁰ Za više o srednjovekovnim nadgrobničkim spomenicima u obliku stele videti: Popović 2020, 105–120.

¹¹ Informacije o postojanju rimskog nadgrobnog spomenika u Konjević Polju dobio sam od Željka Božića, na čemu mu se od srca zahvaljujem.

¹² Informacije o steli dobijene od lokalnog stanovništva su kontradiktorne. Jedni su tvrdili da je oduvek bila na mestu gde se sada nalazi, a drugi da je prenesena da služi kao međa između dve njive. Prema izjavi Alije Mumina, stelu je jedan njegov komšija ugradio u štalu, ali se njen krov ubrzo zapalio. Nakon toga stela je vraćena na mesto na kome se prethodno nalazila. S obzirom na to da se

tipu pravougaone dvospratne arhitektonske stele sa trostrukom lučnom nišom. Sačuvan je samo gornji deo spomenika i samo mali deo natpisnog polja. Visina ulomka stele iznosi 86 cm, dužina 80 cm, a širina 17 cm (Sl. 4). Niša sa reljefnom predstavom visine je 48 cm i dužine 66 cm. Između reljefne predstave i natpisnog polja nalazi se srednja niša visine 16 cm. Sa obe strane reljefnog prikaza nalazi se stilizovana predstava tri stuba (Sl. 5).

Na steli su prikazane dve ženske i jedna muška osoba. Sve tri osobe predstavljene su sa otkrivenom desnom rukom, savijenom u laktu. Ruka muškarca je znatno većih dimenzija i dužine u odnosu na ruke dve ženske osobe. Reljefni prikaz osobe u sredini, sa manjom glavom i rukom, odaje utisak da se radi o mladoj ženskoj osobi.

Klasifikacija stela prema obliku koje su uradili, najpre Paškvalin, a zatim i Lozić ne poznaje trostrukom polukružnu nišu tako da se ovaj spomenik ne može svrstati ni u jednu kategoriju. Međutim, stele sa više lučnih niša nisu nepoznanica u istočnoj Bosni. Dve stele sa dvostrukom lučnom nišom pronađene su u selu Tegari i Gradini u selu Sase, gde se nalazila antička Domavija.¹³

Slika 4. Stela iz Konjević Polja (snimio: G. Popović)

nalazi na sredini strme padine na čijem vrhu se nalaze bunari koji snabdevaju vodom selo, mišljenja sam da je rimski spomenik mogao biti pronađen prilikom gradnje tih bunara, ili prilikom kopanja šahte koja se nalazi u neposrednoj blizini spomenika. Zbog strmog terena male su mogućnosti da je prenesen iz ravnice.

¹³ Paškvalin 2012, 126; 169–170.

Slika 5. Reljefni prikaz na steli iz Konjević Polja (snimio: G. Popović)

Zaključak

Mada oštećeni usled dugotrajne izloženosti prirodnim elementima, rimski nadgrobni spomenici iz Raševa i Konjević Polja, i dalje pružaju vredne informacije, posebno što se nalaze u oblasti oskudnoj arheološkim i istorijskim podacima. Na planini Raševu nalazi se pravougaona stela sa nezasvođenim nišama. Na njoj su prikazane dve osobe, najverovatnije bračni par. Datacija spomenika na osnovu forme, ali i formule koja se pojavljuje na dnu natpisnog polja dozvoljava nam da nastanak spomenika datiramo u II ili III vek.¹⁴ Ostaje nepoznanica da li se stela nalazi *in situ*. S obzirom na to da je smeštena na istoj lokaciji kao i srednjovekovna nekropola, postoji mogućnost da je donesena sa nekog drugog, obližnjeg mesta i postavljena na srednjovekovni grob.

U Konjević Polju nalazi se ulomak stele sa trostrukom lučnom nišom, koje su veoma retke u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije. Na spomeniku je prikazana porodica, otac i majka na krajevima, a kćerka u sredini. Stela je pretrpela značajna oštećenja tako da se, izuzev glava na njoj, mogu videti jedino reljefne predstave ruku.

¹⁴ Nastanak epigrafski spomenika koji sadrže *V(ivus) F(ecit)* u kombinaciji sa *sebi et suis* tipična je za period ranog principata (Alföldy 1969, 29); Paškvalin pojavu ovih spomenika vezuje za II i III vek (Paškvalin 2012, 30).

Za razliku od planine Raševo o kojoj nemamo ranijih nalaza iz antičkog perioda to nije slučaj sa Konjević Poljem. Prema Bojanovskom, ovde se nalazilo rimsko naselje na šta ukazuju temelji zgrada i rimske opeke.¹⁵ Prilikom rekonstrukcije puta 1968. godine u Konjević Polju pronađen je rimski sarkofag, dok je u obližnjoj Novoj Kasabi evidentiran ulomak nadgrobnog spomenika.¹⁶ U Konjević Polju nalazila se i značajna raskrsnica rimskih puteva. Od rimske putne komunikacije Sirmijum – Sarajevsko polje na ovom mestu se odvajao jedan putni pravac koji je vodio do Domavije i Skelana (*Municipium Malvesiatium?*).¹⁷ Stela u Konjević Polju može se dovesti u vezu sa rimskim naseljem koje se tu nalazilo i nekropolom, koja je verovatno bila u neposrednoj blizini rimske ceste. S druge strane, nadgrobni spomenik na planini Raševo ne može se povezati sa postojanjem naselja u njegovoj blizini. Po mom mišljenju, tokom srednjeg veka stela je donesena sa nekog obližnjeg lokaliteta da služi kao nadgrobni spomenik. Na to ukazuje postojanje srednjovekovne nekropole koja se nalazi na istom lokalitetu kao i rimski spomenik.

¹⁵ Bojanovski 1981, 147.

¹⁶ Bojanovski 2001, 164–212.

¹⁷ Truhelka 1891, 239–245; Bojanovski 1981, 177–180.

Summary: Two Roman Tombstones from Eastern Bosnia

The Roman funerary monuments discovered in the villages of Raševo and Konjević Polje represent a valuable source for studying ancient society in a region lacking historical records, with material sources being extremely rare. The monument in Raševo consists of a rectangular stele featuring two figures in the upper niche, while the inscription field, though damaged by prolonged exposure to natural elements, allows for a partial reconstruction of the text. The inscription on the stele reads:

[D(is) M[anibus]?]

[-----]

[-----]

[-----]

[-----].

sibi e[t]

s[uis] v[ivus]/ [fecit]

Based on its formal characteristics and inscription formula, this monument is dated to the 3rd century. The monument from Konjević Polje, preserved only in fragments, represents a rare example of a stele with a triple-arched niche found within the interior of the Roman province of Dalmatia. In the upper niche, three figures—two female and one male—are depicted, each with an emphasized, raised right arm bent at the elbow. This stele portrays a family, with the father and mother on either side and their daughter in the center. Given the daughter's notably smaller head and arm relative to the parents, it can be inferred that she passed away at a young age. Despite the damage, this monument retains clear artistic and social elements, crucial for understanding local Roman iconography and customs.

The site of Raševo is located on an elevated position overlooking the Jadar River valley and a Roman road that connected Sirmium with the Sarajevo plain. Near the stele are the remains of a circular structure, likely used for monitoring and securing the Roman road. In Konjević Polje, according to the research of Ivo Bojanovski, a Roman settlement was located. This settlement held strategic importance as it lay along major Roman routes connecting Sirmium with Domavia and Municipium Malvesiatium.

BIBLIOGRAFIJA

Literatura

- Alföldy 1969 – G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Carl Winter, 1969.
- Ballif 1893 – Ph. Ballif, *Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina*, Bosnis-ch-Hercegovinischen Landesmuseum, 1893.
- Bojanovski 1965 – I. Bojanovski, Arheološki pabirci sa područja antičke Domavije (Ager Coloniae Metalli Domaviani). *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 6, Muzej Istočne Bosne, 101–110.
- Bojanovski 1967 – I. Bojanovski, Rimski kameni spomenici iz Rogatice. Antički urbani centar u Rogatici, *Naše starine* 11, Zavod za zaštitu spomenika kulture S.R. Bosne i Hercegovine, 41–53.
- Bojanovski 1970 – I. Bojanovski, Nova epigrafska potvrda Delminiuma sa Duvanjskog polja, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, N. S. 25, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 5–18.
- Bojanovski 1977 – I. Bojanovski, Rimski natpisi iz doline Trebišnjice, *Tribunia* 3, Muzej Hercegovine, 67–98.
- Bojanovski 1978 – I. Bojanovski, Dva rimska vojnička natpisa iz okolice Ljubuškog (Novi natpis veterana leg. XV Apolinaris), *Tribunia* 4, Muzej Hercegovine, 115–126.
- Bojanovski 1981 – I. Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine), III – Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni. *Godišnjak* 19, Centar za balkanološka ispitivanja 17, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 125–199.
- Bojanovski 1982 – I. Bojanovski, Noviji rimski epigrafski nalazi s Glamočkog polja. Epigraphica Salviatica recentiora, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, N. S. 36, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 15–20.
- Bojanovski 2001 – I. Bojanovski, Rimski grobni nalaz iz Konjević-polja u istočnoj Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 48/49, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 164–212.
- Bulić 1891 – F. Bulić, Rimski nadpisi u Srebrenici, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 3 (4), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 387–390.
- Bujak et al. 2014 – E. Bujak, S. Mesihović, A. Šaćić, Epigrafski spomenik iz Donje Šibenice kod Jajca, *Godišnjak* 43, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 149–153.

- Lozić 2021 – E. Lozić, *Funerary Monuments in the Interior of the Roman Province Dalmatia*, E-Monographiae Instituti Archaeologici Sloveniae 11, ZRC SAZU, Institut za arheologiju, 2021.
- Mesihović, Kaljanac 2012 – S. Mesihović, A. Kaljanac, Novootkriveni antički epigrafski spomenik iz Ljusine kod Bosanske Krupe, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, N. S. 53, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 245–250.
- Mesihović, Kapetanović 2022 – S. Mesihović, M. Kapetanović, Novopronađeni epigrafski spomenik princepsa Mezeja u Jajcu, *Acta Illyrica* 6, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija Bathinvs, 139–156.
- Patsch 1893 – K. Patsch, Rimski natpisi iz doline Lašve, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 5 (4), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 700–707.
- Patsch 1894a – K. Patsch, Rimske starine iz Goražda, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 6 (1), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 53–56.
- Patsch 1894b – K. Patsch, Dva rimska natpisa iz Pecke, Brdo kod Jajca, Šaridi kod Jajca, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 6 (4), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 765–769.
- Patsch 1895 – K. Patsch, Ruševina u selu Doljanima i rimski natpisi ondje nađeni, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 7 (2), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 231–235.
- Patsch 1899 – K. Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja, Dolina gornje Cetine u rimsko doba, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 11 (2), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 69–124.
- Patsch 1904 – K. Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja o povijesti rimske pokrajine Dalmacije, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 16 (1), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 33–59.
- Patsch 1906 – K. Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 18 (2), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 151–181.
- Patsch 1910 – K. Patsch, Prilozi našoj rimskoj povijesti, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 22 (1), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 177–208.
- Paškvalin 2012 – V. Paškvalin, *Antički Sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, Djela LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja 9, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2012.
- Popović et al. 2017 – G. Popović, E. Veletovac, A. Šaćić, Recently discovered Basilica from Late Antiquity and a Tombstone Stela from Mramorak near Osmaci, *Godišnjak* 46, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 184–202.

- Popović 2019 – G. Popović, Milestones from the Roman Road Drinjača – Sarajevsko polje, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini* 49/3, Filozofski fakultet, 201–211.
- Popović 2020 – G. Popović, Mapiranje srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika na području opštine Osmaci, *Godišnjak* 49, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 105–120.
- Sergejevski 1931 – D. Sergejevski, Rimski spomenici iz Livna i Prekaje, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 43, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 19–24.
- Sergejevski 1932 – D. Sergejevski, Spatantike Denkmaler aus Zenica, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 44, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 35–56.
- Sergejevski 1934a – D. Sergejevski, Rimska groblja na Drini, Bratunac, Domavija, Tegare, Župa, Velika Gostilja, Klašnik, Štitarevo Donje, Stari Brod, Fočanski srez, Kunovo, Gornji Čestina, Vrbica, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 46, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 11–42.
- Sergejevski 1934b – D. Sergejevski, Rimski natpisi iz Bosne, *Spomenik Srpske Kraljevske Akademije* 78, Srpska kraljevska akademija, 5–27.
- Sergejevski 1938 – D. Sergejevski, I. Rimski spomenici iz Bosne. II. Rimski natpisi iz Bosne, *Spomenik Srpske Kraljevske Akademije* 88, Srpska kraljevska akademija, 95–131.
- Sergejevski 1940 – D. Sergejevski, Rimski natpisi iz Bosne, Uzičkog kraja i Sandžaka, *Spomenik Srpske Kraljevske Akademije* 93, Srpska kraljevska akademija, 133–160.
- Sergejevski 1951 – D. Sergejevski, Novi i revidirani rimski natpisi, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, N. S. 6, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 301–310.
- Sergejevski 1965 – D. Sergejevski, Žrtvenik Dolihena i Kasija, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, N. S. 20, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 7–15.
- Silajdžić, Mesihović 2014 – T. Silajdžić, S. Mesihović, Votivna ara Jupitera Kapitolinskog, *Godišnjak* 43, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 121–126.
- Šaćić 2014 – A. Šaćić, Četiri do sada neobjavljena epigrafska spomenika, *Godišnjak* 43, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 155–166.
- Škegro 1997 – A. Škegro, Inscriptiones latinae et graecae Bosniae et Hercegovinae, *Opuscula archaeologica* 21, Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 85–16.

- Škegro 1999 – A. Škegro, Tri rimska natpisa iz zapadne Hercegovine, *Radovi: Razdio povijesnih znanosti* 25, Filozofski fakultet Zadar, 27–37.
- Škegro 2003 – A. Škegro, Rimski spomenici iz Bosne i Hercegovine, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* 36, Arheološki muzej u Zagrebu, 135–164.
- Škegro et al. 2008 – A. Škegro, M. Šimić, M. Marić, Epigraphica nova Pelvensia, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 41, Arheološki muzej u Zagrebu, 259–288.
- Truhelka 1890a – Č. Truhelka, Rimski natpisi u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 2 (2), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 188–191.
- Truhelka 1890b – Č. Truhelka, Dva rimska natpisa iz Bosne, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 2 (3), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 306–308.
- Truhelka 1891 – Č. Truhelka, Rimska cesta u kotaru srebreničkom, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 3 (3) Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 239–245.

AJLA ŠABANIJA SOFTIĆ, MA

Heritage Museum – Visoko

JU Zavičajni muzej – Visoko

ajlasabanijasoftic@gmail.com

Izvorni naučni rad / Original research article

UDK/UDC 622.342:711.4(497.6 Domavija)“652”

DOI: 10.54524.2490-3930.2024.75

Primljen / Received: 20. 06. 2024.

Prihvaćen / Accepted: 02. 09. 2024.

Utjecaj rudarstva na urbani razvoj Domavije

Apstrakt: Rudarstvo kao grana privrede je oduvijek predstavljalo jako važan faktor za razvoj zemlje, i vrlo često je utjecalo na njenu sudbinu. U radu je predstavljen utjecaj koje je rudarstvo imalo na razvoj područja Domavije, te na koji način je unaprijedilo ili promijenilo način života tadašnjih stanovnika i sudbinu same Domavije. Domavija je u antičkom periodu predstavljala sjedište objedinjenog rudarskog distrikta Panonije i Dalmacije koje se nalazilo na području tadašnje *Argentariae* (današnja šira regija Srebrenice). Zbog bogatih nalazišta rude srebra tokom rimskog perioda bila je predmet interesovanja Rimljana, a zatim i njihovog osvajanja. Bogata eksploatacija rude srebra je dovodi do statusa municipija, a potom i do najvećeg ranga municipaliteta, kolonije, te na vrhuncu postaje administrativno-pravno središte za sve rudnike provincija Dalmacije i Panonije. Epigrafski spomenici predstavljaju osnovu za razumijevanje razvoja različitih događaja koji su pratili ovo područje, te je u najvećoj mjeri uz pomoć ovih izvora obrađen razvoj Domavije. Napredak, koji je Domavija doživjela zahvaljujući rudarstvu, vidljiv je u svim segmentima, prvobitno u arhitektonskim ostacima poput kurije (gradske vijećnice), tribunala (sudnice), termi (kupatila), te postojanja gradske tržnice (*macellum*) i talionice, čime je, uz pomoć arheoloških istraživanja, dokazano da je Domavija imala razvijenu urbanu kulturu poput drugih velikih gradskih centara rimske imperije. Pored toga, razvoj Domavije je rezultirao i brojnim naseljavanjem ljudi različitog etničkog porijekla koji su dolazili tu kao trgovci, zanatlije ili rudari, a to je posljedično donosilo i bogatu, raznoliku religijsku kulturu.

Ključne riječi: rudarstvo, metalurgija, Domavija, *colonia metalla Domavia*, administrativno-pravno središte, rudnici srebra, Dalmacija, sjedište prokuratora panonsko-dalmatinskih rudnika

Abstract: Mining as a branch of the economy has always represented a very important factor for the development of the country, and very often influenced its fate. The paper presents the impact that mining had on the development of the Domavia area, and how it improved or changed the way of life of the then inhabitants and the fate of Domavia itself. In the ancient period, Domavia was the headquarters of the Roman mining district located near today's Srebrenica, and due to the rich deposits of silver ore during the Roman period, it was the object of interest of the Romans and then their conquest. The rich exploitation of silver ore leads it to the status of municipality, and then to the highest rank of municipality, colony, and at its peak it becomes the administrative-legal center for all the mines of the provinces of Dalmatia and Pannonia. Epigraphic monuments represent the basis for understanding the development of various events that followed Tilio's area, and the development of Domavia was processed to the greatest extent with the help of this source. The progress that Domavia experienced thanks to mining is visible in all segments, primarily in architectural remains such as the curia (city hall), tribunal (courtroom), thermal baths, and the existence of the city market (*macellum*) and smelter, which, with the help of archaeological research, has been proven that Domavia had a developed urban culture like other large city centers of the Roman Empire. In addition, the development of Domavia resulted in numerous settlements of people of different ethnic origins who came there as traders, artisans or miners, and this consequently brought a rich, diverse religious culture.

Keywords: mining, metallurgy, *Domavia*, *colonia metalla Domavia*, administrative-legal center, silver mines, Dalmatia, headquarters of the procurator of Pannonian-Dalmatian mines

Rudarstvo je tokom historije predstavljalo značajan vid privrede, jer se uz pomoć njega odvijala najvećim dijelom robno novčana trgovina, kovanje novca, te odvijao razvoj i napredak određenih područja. Stoga, istraživanje antičkog rudarstva ima izrazito značajno mjesto u istraživanju antičke ekonomije. Naši prostori su bili bogati i poznati po rudnom bogatstvu, te se eksploatacija vršila od prahistorijskog doba i prije dolaska Rimljana, a samim njihovim dolaskom se unaprijedila i intenzivirala. Sve se to odrazilo i uticalo i na razvoj i sudbinu ovog područja. Proučavanjem rudarstva, njegove uloge i značaja, upoznajemo privredne prilike spomenutog prostora, topografiju i putne komunikacije zastupljene na području Bosne i Hercegovine, ali i ostalih područja bogatih rudom.

Vremenom se uočava sve veća uloga koju je rudarstvo odigralo na razvoj kompletnog područja, te značaj i evolucija rudnika i rudničkih i metalurških područja. Ali i dalje, usljed nedovoljne istraženosti i posvećenosti ovoj tematici, nedostaje sistematizacija koja bi zaokružila njenu cjelokupnu sliku. Područje rimske provincije

Dalmacije predstavljalo je značajan privredni resurs za Rimsko Carstvo, jedan od primarnih razloga koji je rimsku imperiju i motivirao na osvajanje ovih prostora. Dolaskom na ovo područje, Rimljani su pokrenuli i unaprijedili eksploataciju rude. O brzini razvitka i značaja koji je imala Domavija kao rudnosno područje govori upravo naziv *colonia metalla Domavia*. Naziv *colonia* predstavlja najveći rang municipaliteta, najviši status koji je neki grad mogao dobiti u rimskoj državi, dok *metalla* ukazuje na rudarski karakter ovog područja.

Naučni interes za rudarska područja Bosne i Hercegovine počinje sa prvim istraživanjima, na kojima se zapažaju mnogi zanimljivi ostaci, pomoću kojih će se kasnije dobiti potpuna slika života, naselja, administracije i uprave na tim područjima. Jasniju sliku te ogroman doprinos u tome pružili su epigrafski spomenici, koji pružaju uvid u hronološki razvoj ovih područja. Do otkrića Domavije dolazi krajem 19. stoljeća, sasvim slučajno, u sklopu austrougarskog projekta geološkog izučavanja Bosne i njenih rudokopa. Tom prilikom, uz otkriće rudnih žila, otkriveni su i ostaci, ruševine rimskog rudarskog grada. Prva istraživanja povjerena su Ludvigu Pogatschnigu, rudarskom stručnjaku, koji sa istraživanjem počinje 1881. godine.¹ Pogatschnig bilježi mnoštvo značajnih otkrića bitnih za rudarsku aktivnost i historiju rudarstva, ali i 1883. uočava prve ostatke ovog grada, koji izranjaju iz nanosa vijekova i otkriva brojne znamenitosti koji govore mnogo više o životu tamošnjeg stanovništva. Jedan od prvih pronađenih nalaza bio je spomenik od izuzetnog značaja. U pitanju je počasna baza posvećena Luciju Domiciju Erotu, rimskom vitezu, upravitelju panonskih i dalmatinskih rudnika.² Spomenik otkriva da je u ovom gradu bila smještena uprava svih panonskih i dalmatinskih rudnika.³ Krajem 1884. godine pronalazi se i nadgrobni natpis Katilije Trifine (*Catilia Tryphena*)⁴, te daljnjim iskopavanjem ukazali su se i ostaci građevine za koju se poslije ustanovilo da je predstavljala gradsku vijećnicu, *curiu*. Detaljnijim prekopavanjem vijećnice Pogatschnik pronalazi i spomenike posvećene caru Aleksandru Severu i njegovoj majci Juliji Mameji⁵, uzidane u stepenice koje su vodile u podzemne prostorije. Ovi spomenici otkrivaju po prvi put ime samog municipija, dakle *Domav...* što je bilo

¹ Pogatschnig 1890, 125–188.

² *L(ucio) Domitio / {I} Eroti vi-/ro ex eques-/tribus tur^s-/mis egregio / procuratori / metallorum / [P]annon(iorum) / [et] Delmat(orum). Mi⁻⁵/[r]ae integritatis / [e]t bonit[a]tis / M(arcus) Aur(elius) Ru[s]ticus / v(ir) e(gregius) ducen(arius) amico / praestan[tissimo]* (CIL 03, 08361. (B) = CIL 03, 12721. (B) = EDCS-31400631 = EHD057727)

³ Radimsky 1891, 5–6.

⁴ *D(is) M(anibus) / Catilia / Tryphena / vix(it) ann(os) L⁵ / Marcus Ca/tilius Ma/ximus fil(ius) / et Iulius / Atticus mar(itus) / b(ene) m(erenti) pos(uerunt)* (CIL 03, 08362 = CIL 03, 12722 = EDCS-31400632 = EHD055792)

⁵ CIL 03, 8360 = CIL 03, 12720b = EDCS – 31400630 = EHD 061443.

skraćeno od *Domavia ili Domaviae*.⁶ Tokom 1890. godine istraživanje Domavije se fokusira prvenstveno na otkrivanje tlocrta samog grada i ustanovljavanju njegove površine, a zatim detaljnije istraživanje pojedinih građevina. Izvještajem istraživanja ove godine pružena je i karta na kojoj se uočavaju razni elementi te se time dolazi do zaključka da je zapravo prostor Domavije imao mnogo veću površinu nego što se to u početku i smatralo.⁷ Daljim istraživanjima otkrivene su i terme i brojni značajni epigrafski spomenici pronađeni u njima.⁸ Nakon smrti L. Pogatschniga, istraživanjima se bavi Eduard Vorliček, koji fokus iskopavanja stavlja na otkrivanju termi i sudnice, te gornjeg dijela grada.⁹ Rezultate ovih istraživanja objavljuje V. Radimsky u *Glasniku Zemaljskog muzeja*, gdje spominje i pronađene epigrafske spomenike, ali se ne bavi njihovom detaljnom analizom. On u člancima navodi stanje spomenika, te čitanje natpisa. Nakon istraživanja arheoloških građevinskih ostataka u samom centru Domavije, istraživanja su vršena i na nekropolama pronađenim u blizini Domavije, od strane Milice Baum i Dragoslava Srejića, koji rezultate svojih istraživanja objavljuju u *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*.¹⁰

Proučavanjem rudarstva u antičkoj Dalmaciji i Panoniji, a među njima i proučavanjem rudarstva u mikroregiji Domavije, bavilo se više naučnika.¹¹ Njihovi radovi su najčešće bili fokusirani na rudarsku topografiju, a manje na sam razvitak rudarstva te metalurgije, te se bogatije informacije o razvitku metalurgije teško mogu pronaći. Sačuvano je jako malo materijalnih ostataka vezanih za rudarstvo, a izvori pružaju oskudne podatke o tome. Također, rudarska okna su korištena i nakon antičkog perioda, pa su zatirala tragove prethodnih rudarskih radova, te se ni na taj

⁶ Radimsky 1891, 5–6.

⁷ Radimsky 1892, 1–24.

⁸ *[[Im[p(eratore) Caes(are) M(arco) Aure]]-/[[[li]o [Antonino Aug(usto) III]]] / [[et] Com[azonte co(n)s(ulibus)]]] / Val(erius) Super v(ir) e(gregius) pr[o(curator) argentari] -s/arum balneo p[ublico a]-/quam sufficiente[m ind]/ux[it] (AE 1893, 0130 = CIL 03, 12734 = EDCS – 31400196 = EHD 055846); [[Imp(eratore) Caes(are) L(ucio)] D[o]m[iti]o [Au]re[li]ano [A]u[g(usto)]]] / II et Capitolino co(n)s(ulibus) / Aur(elius) Verecundus v(ir) e(gregius) pro(curator) / argentariarum balneum ⁵/ vetustate conlapsum / ad pristinam faciem re -/formare curavit (AE 1893, 0131. (B) = CIL 03, 12736 = EDCS-29900018 = EHD 055847)*

⁹ Radimsky 1894, 1–48.

¹⁰ Baum, Srejić 1959, 23–55; Baum, Srejić 1960, 3–31.

¹¹ E. Pašalić je jedan od prvih domaćih naučnika koji je dao doprinos izučavanju rudarstva, baveći se privredom antičkog perioda, detaljnije obradivši rimsku upravu i nadzor rudnika, uslove i položaj rudara i sl. Pored njega, značajan doprinos je dao i Ivo Bojanovski, posebno u polju epigrafskih spomenika kao izvora za proučavanje rudarstva. U skorijem periodu ovom tematikom bave se Enver Imamović, Slobodan Dušanić, Mirjana Sanader, Ante Škegro, dok se od naučnika koji ne pripadaju našem govornom području ističe Alfred Hirt, koji obrađuje čak i bosanskohercegovačke, tj. panonsko-dalmatinske rudnike, pored ostalih rudnika rimskog svijeta. Naučnici sa prostora Bosne i Hercegovine koji se posebno ističu u ovom polju su Amra Šaćić Beća i Salmedin Mesihović.

način nije moglo doći do vjerodostojnijih i značajnijih podataka. Značajan podatak vezan za rudarstvo i organizaciju rudarske uprave pružaju epigrafski spomenici, tako da su oni izrazito značajni u proučavanju rudarstva. Pored njih, podatke o rudarstvu pružaju i materijalni ostaci poput alata kojima su se koristili rudari.

Nakon što su iskorištena rudna bogatstva iz ostalih dijelova Carstva i nakon što je osvojen današnji prostor Bosne i Hercegovine te provincije Dalmacije, prešlo se na eksploataciju rudnih bogatstava na tom području. Prvenstveno su iskorištena zlatna rudišta, skoncentrisana u srednjobosanskom rudonosnom području sa centrom na planini Vranici.¹² Nakon osvajanja Dacije, eksploatacija zlata se prebacuje na to područje, iskorištavajući bogate rudnike zlata u Karpatima. Tada Rimljani iskorištavaju sposobnosti Ilira te ih naseljavaju u okolna područja novoosvojenih rudnika gdje služe kao rudari.¹³ Skretanjem fokusa sa zlatnih rudnika u Dalmaciji, u centar eksploatacije tada dolaze rudnici srebra i željeza. Rudnici srebra se razvijaju u području oko Srebrenice, nazivanom još i *Argentaria*, upravo po rudi srebra, dok se rudnici željeza razvijaju oko Ljubije, na Sani i Japri u zapadnoj Bosni. Interes za rude ovih područja se povećavao sa vremenom, kako su rudnici u ostalim dijelovima Carstva bivali sve iscrpljeniji, a potrebe Carstva sve više rastle, zbog osvajačkih pohoda, ali i carskog fiska za metalima. Zbog ovoga je poraslo značenje srebrenih rudišta, pa je područje Srebrenice, odnosno Domavije, koje je bilo bogatom srebrom upravo dobilo na značaju, te doseglo prvo rang municipija¹⁴, a zatim i kolonije¹⁵. Urbanom razvoju Domavije posebno je doprinijelo to što je postala centrom rudarske uprave za sve rudnike Panonije i Dalmacije.¹⁶ Rudarstvo se u ovim dijelovima toliko razvijalo i dobilo na važnosti, da su, prema nekim autorima, rudnici u našoj zemlji bili bolje i savremenije opremljeni od istovremenih rudnika u Britaniji i Hispaniji.¹⁷ Generalno, može se zaključiti da su Rimljani imali veliki udio u proširenju rudarstva na prostoru Dalmacije, odnosno današnje Bosne i Hercegovine. Tokom rimskog perioda na prostoru Bosne i Hercegovine ističu se tri oblasti rudonosnih nalazišta: srednjobosanska, zapadnobosanska i istočnobosanska. Svaka od njih je bila poznata po određenoj rudi koja se iskopavala na tom prostoru. Na teritoriji srednje Bosne

¹² Bojanovski 1982, 90.

¹³ Patsch 1897, 665–673.

¹⁴ *CIL* 03, 12741 = EDCS – 31400200 = EHD 055795; *CIL* 03, 8363b = *CIL* 03, 8363 + p. 2328, 117 = *CIL* 03, 12733 = EDCS-31300271 = EHD 047989; *CIL* 03, 8360 = *CIL* 03, 12720b = EDCS – 31400630 = EHD 061443.

¹⁵ *CIL* 03, 12728 = EDCS – 31400192 = EHD 055815; *CIL* 03, 12729 = EDCS – 31400193 = EHD 055822.

¹⁶ *CIL* 03, 08361. (B) = *CIL* 03, 12721. (B) = EDCS-31400631 = EHD057727; *CIL* 03, 06575 = *CIL* 03, 07127.

¹⁷ Davies 1938, 405–418.

bila je zastupljena eksploatacija zlata, na prostoru zapadne Bosne eksploatacija željeza, dok je na prostoru istočne Bosne bilo zastupljeno srebro.

Područje istočne Bosne je najbolji primjer razvoja kroz rudarstvo, te je na osnovu otkrića zasigurno da je igralo veliku ulogu u životu ovog dijela Rimskog Carstva. Intenzivna eksploatacija rude na prostoru istočne Bosne započela je, prema epigrafskim izvorima, za vrijeme vladavine careva Trajana i Hadrijana (98–138).¹⁸ Najznačajnije područje istočnog rudarskog distrikta provincije Dalmacije bila je upravo Domavija, koja je bila u sastavu *Argentaria*.¹⁹ Smatra se da je ager Domavije zauzimao područje današnje Srebrenice i Bratunca, i moguće predjele općina Milici i Vlasenica, na bosanskoj strani, te rudonosne oblasti oko Krupnja i Valjeva, u današnjoj Srbiji. Prema tome, ager Domavije graničio je sa agerom Sirmija.²⁰ Bitno je naglasiti da je i Domavija bila jedina kolonija na istoku Dalmacije, dok su brojne kolonije Dalmacije skoncentrisane na obali Jadrana.

Pored arheoloških ostataka pronađenih u urbanom dijelu Domavije, i u okolnim područjima pronađeni su nalazi koji upućuju na tragove naseljenosti.²¹ Sa interesovanjem za ovaj prostor i njegova rudna bogatstva, počinje i infrastrukturni razvoj, kada počinju sa izgradnjom brojnih građevina, sa arhitektonskim razvojem grada, te izgrađuju terme, sudnicu, gradsku vijećnicu i brojne druge građevine. Pored toga, dolazi i do razvoja na polju rudarstva i trgovine, pa stručna lica počinju pristizati u ove krajeve, a pored njih i veliki broj stranaca. Među njima su i trgovci, zanatlije, ali i radnici u rudnicima, odnosno stručno osoblje i fizički radnici, tj. rudari. Sve ovo utiče na izgradnju Domavije u konačnici, te ona za kratko vrijeme prelazi iz malog rudarskog naselja u značajno privredno i administrativno središte šireg regiona.

Veličinu i značaj Domavije, te količine eksploatacije rude srebra, pokazuje upravo titula rudarskog centra, koju je Domavija imala. Prvenstveno se izdvaja spomenik na kojem se ukazuje na ime Domavije, te je tu predstavljena kao *col(onia) m(etalli) D(omaviani)*²², a *metalli* ukazuje na rudarski karakter Domavije. Međutim, spomenik koji je podignut u čast Aleksandra Severa i njegove majke Julije Mameje omogućava pot-

¹⁸ Škegro 1999, 110.

¹⁹ Naziv za područje oko današnje Srebrenice, poznato po rudi srebra, od čega i dolazi naziv *Argentaria*.

²⁰ Imamović 2023, 74.

²¹ Neki od tih lokaliteta su Tegare, Fakovići, Mramorje i dr. Više o ovome pogledati u Imamović 2023.

²² *Imp(eratori) C(aesari) / G(aio) Vibio / Traebo -/niano(!)⁵ / Gallo P(io) / F(elici) Inv(icto) Aug(usto) / ordo dec(urionum) / col(oniae) m(etallae) D(omaviana) (CIL 03, 12728 = EDCS – 31400192 = EHD 055815);*

Imp(eratori) C(aesari) / G(aio) Vibio / Traebon(iano)(!) / Veldum(niano)⁵ / Volusi- / ano P(io) F(elici) / Inv(ictis) Aug(ustis) / ord(o) dec(urionum) / col(oniae) m(etallae) D(omaviana) (CIL 03, 12729 = EDCS – 31400193 = EHD 055822)

punu rekonstrukciju imena municipija Domavija.²³ Intenzivna rudarska eksploatacija je dovela i do stjecanja novog ranga, kada prelazi iz statusa *vicusa* u *municipij*. To se dešava najkasnije za vrijeme vladavine Septimija Severa (193–211), a na spomeniku posvećenom caru Makrinu se taj municipalitet potvrđuje natpisom *r(es) p(ublica) Dom...*²⁴ Ostvarivši status municipija, Domavija je morala formirati gradsko vijeće i narodnu skupštinu, koji su od tada preuzeli ulogu lokalne administracije, te su poznati i spomenici koji su podignuti od strane vijeća dekuriona.²⁵ Municipalni sistem je u suštini služio za sakupljanje poreza i državnih prihoda, te to najbolje objašnjava tadašnju carsku politiku, pa promjena statusa Domavije u suštini znači povećanje obaveza lokalne zajednice, prvenstveno u slučaju poreza, mada je, naravno, sa sobom donijela i ugled. Posljedično se odvijalo i još veće naseljavanje i priliv stanovništva, koji su sa razvojem bili potrebni u ovom području. To su bili rudarski stručnjaci, radna snaga – rudari, carinici, čuvari reda te ostali čija se struka vezala za rudarstvo. Njihovim dolaskom na područje Domavije, politika poreza se mijenja, pa se osobama koje nisu bile direktno povezane sa proizvodnjom metala, a privremeno su nastanjivale područje Domavije, počinje naplaćivati porez.²⁶

Razvoj Domavije se odvijao velikom brzinom zahvaljujući intenzivnoj eksploataciji i ostalim promjenama koje je ona donosila sa sobom, poput infrastrukturnog napredovanja i već spomenutog priliva stanovništva, te sve to uzrokuje nagli procvat Domavije, ali i njen napredak iz ranga municipija u rang kolonije. Ovome svjedoči spomenik na kojem je zabilježen natpis *COL M D*, što vjerovatno predstavlja *coloniae metallae Domavianae*²⁷ i potiče iz perioda vladavine cara Trebonijana Gala (251–253).

Sve ovo prethodno navedeno, bio je razlog da Domavija postane sjedište rudarskih prokuratora. Zahvaljujući intenzitetu i količini eksploatacije srebra koja se

²³ [[[Iuliae Ma]]]/[[maeae Aug(ustae)]] / [[matri]] Imp(eratoris) / Caes(aris) [[M(arci) Aur(eli)]]⁵/ [[Seve(ri) Alexa]]]/[[n[dri] P]ii [[Fel(ici) in]]]/[[v[ic(ti)]] Aug(usti) [[e[t]]] / [[castr(orum) e] t]] senat(us) / ac patr(iae) ordo / mun(icipii) Domav(ianorum)¹⁰/ d(ecreto) d(ecurionum) p(ecunia) p(ublica) dedicante / Iul(io) Tacitano / v(iro) e(gregio) proc(uratore) Aug(usti) [[[n(ostri)]]] / [[devotissimo]] / [[numini eorum]] (CIL 03, 8360 = CIL 03, 12720b = EDCS – 31400630 = EHD 061443).

²⁴ [[Imp(eratore) [Cae]s(are) M(arco) O[p]ell(io) Sever(o)]] / [[M[ac]rin[o] Pio Fel(ici) Au[g]usto]] p(ontifice) m(aximo) trib(unicia)]] / [[p[ot(estate) co(n)]s(ule) [---]I?I?I?I?I?I?]] / [[[-]I?[-] M?[-]N[---]I?[-]I?[-]A?N?S]] / macellum vi ignis conflagr<a>tum⁵/ curante Val(erio) Supero v(iro) e(gregio) proc(uratore) arg(entariarum) / r(es) p(ublica) Dom(aviana) ad pristinam / faciem restituit XXI Kal(endas) (CIL 03, 8363b = CIL 03, 8363 + p. 2328, 117 = CIL 03, 12733 = EDCS-31300271 = EHD 047989).

²⁵ Pogledati fusnotu 29.

²⁶ Šaćić Beća 2022, 187.

²⁷ CIL 03, 12728.

odvijala na prostoru Domavije, ona prvenstveno biva sjedištem prokuratora za rudnike srebra provincije Dalmacije.²⁸ To potvrđuje natpis na spomeniku koji je pronađen u Lutvinom Hanu kod Bratunca, na kome se spominje *procurator argentariarum Delmaticarum* i to je jedini natpis na kojem se spominje *procurator argentariarum Delmaticarum*.²⁹

Daljnijim razvojem, u toku vladavine cara Marka Aurelija, u periodu od 161. do 180. godine, svi panonski i dalmatinski rudnici su objedinjeni pod jednu upravu, a sjedište prokuratora za objedinjene panonsko-dalmatinske rudnike postaje Domavija. Ovo potvrđuje pronađeni natpis na spomeniku na kojem se spominje Lucije Domicije Erot, gdje se označava kao *procurator metallorum pannonicorum et Delmaticorum*.³⁰ Također, to potvrđuje i natpis Tita Klaudija Ksenona koji je pronađen u Efezu u današnjoj Turskoj.³¹ Ova promjena statusa utiče na odnos prema susjednom rudničkom regionu, što ima pozitivan efekat na rudnike. U praksi, to je značilo da su gradski dekurioni preuzeli na sebe nadležnosti koje su imali lokalni prokuratori, nadgledali su rudničku eksploataciju, prodaje rudničkih jama, izdavanje u zakup raznih zanatskih te trgovačkih usluga, sakupljali su porez te vodili sudske ingerencije.

Razlozi za ujedinjenjem rudnika su vjerovatno poticali iz finansijske krize uzrokovane ratom sa Partima, ali i zbog iscrpljivanja rudnika u Hispaniji³², dok se za razloge postavljanja Domavije kao središta uprave, mišljenja autora razlikuju. Svakako da je dodjeljivanje sjedišta ovako visokog funkcionera u Domaviju, bilo opravdano, jer je Domavija već do tada bila središte rudnika srebra, pa shodno napretku razumljivo da je postala i sjedište svih rudnika Panonije i Dalmacije. Međutim, Dušanić³³ smatra da je razlog ovome to što su obje provincije u istoj rudonosnoj zoni, dok prema mišljenju Imamovića, Panonija je bila glavni potrošač dalmatinskog metala pa je iz toga proistekla i određena veza i organizaciono zajedništvo.³⁴ Šaćić Beća ovu pojavu Domavije kao upravnog centra objašnjava povoljnim geografskim položajem koji je Domavija imala, jer se nalazila relativno blizu i rudnika željeza

²⁸ Bojanovski 1982, 102.

²⁹ *C(aio) Iul(io) Silvano / Melanioni eq(uo) / publ(ico) flam[i]ni Po-/m[o]nali [---]VR om^s-/nibus eq[ue]s[tri]-/bus militiis [fu]nc(to) / proc(uratori) Aug(usti) [---] / [---]RC per provin(cias) ¹⁰/ XXIII proc(ratori) Augu(sti) / [ra]tionis [---] / [---]RCIIRO / [pr]oc(uratori) O[---] 15/ [-----] / [---] IC[---] / [patrono] muni[cipii] / [Do]maviano(rum)²⁰ / [---]NI I[---]E / [---] patrono / [---] provin(ciae) / [---]V[---] (AE 1893, 0129. (B) = CIL 03, 12732. (B) = EDCS-29900017 = EHD052634)*

³⁰ CIL 03, 08361. (B) = CIL 03, 12721. (B) = EDCS-31400631 = EHD057727

³¹ CIL 03, 6575 = CIL 03, 7127.

³² Bojanovski 1982, 103–104, Škegro 1998, 97.

³³ Dušanić 1971, 547.

³⁴ Imamović 1999, 48.

sjeverozapadne Bosne, ali i rudničkih bazena Srbije i Crne Gore³⁵, ali prvenstveno zbog toga što je imala odgovarajuću infrastrukturu za prijem i prilagodbu raznih rudarskih stručnjaka.³⁶

U vrijeme cara Komoda (180–192) vrši se reforma ove uprave, te se odvajaju rudnici srebra od rudnika željeza, koji se daju u zakup.³⁷ Ponovno je razlog finansijska situacija u koju je došlo Rimsko Carstvo. I dalje je sjedište prokuratora u Domaviji, ali nasljednik prethodno spomenutog, Lucija Domicija Erota, Marko Aurelije Rustik, prema mišljenju Škegre, sa kojim se slaže i Veletovac, bio je prvi prokurator izdvojenih argentarija.³⁸ Na epigrafskim spomenicima od vladavine Septimija Severa do IV stoljeća upravitelji rudnika srebra ne nose provincijske oznake, već *procuratores Augusti* ili *procuratores argentariarum*, a uz titulu *vir egregius*.³⁹ Nije dovoljno razjašnjena funkcija ovih prokuratora, jer se iz natpisa ne može razlučiti da li su u nadzoru imali objedinjene panonsko-dalmatinske rudnike srebra, ili za određenu pojedinačnu provinciju.⁴⁰ Škegro smatra da su u tom periodu vjerovatno i rudnici željeza vraćeni pod upravu carskih upravitelja, te da više nisu izdavani u zakup.⁴¹ To potvrđuju spomenici na kojima se umjesto konduktora javljaju carski povjerenici, *procurates Augusti*, i epigraf sadrži i završnu formulu *a.d. XI Kal. Maias* (21. april) što se smatra proslavom organiziranja rudarskog bazena Sane i Japre u *metalla publica*, tj. *territorium metalli*.⁴² Jedan od poznatih upravitelja ovog perioda bio je Gaj Julije Silvan Melanion, koji je službu upravitelja u Domaviji obavljao do kraja Karakaline vlade.⁴³ Do vladavine cara Aurelijana na području Domavije spominju se carski upravitelji na epigrafskim spomenicima, ali im imena nisu poznata. Posljednji imenom poznati prokurator je Aurelije Verekund koji se javlja za vrijeme cara Aurelijana, na natpisu iz 274. godine. Na spomeniku se spominje kao obnovitelj gradskih termi.⁴⁴

³⁵ Šaćić 2016, 253.

³⁶ Šaćić Beća 2022, 183.

³⁷ Škegro 1998, 97.

³⁸ Škegro, 97–98; Veletovac 2014, 115.

³⁹ Škegro 1998, 100.

⁴⁰ Imamović 1999, 49.

⁴¹ Škegro 1998, 100.

⁴² *ILJug* II, 766; *ILJug* I, 158 = *AE* 1958, 0064; *ILJug* II, 781 = *AE* 1973, 0414; Bojanovski 1999, 143; Šajin 2014, 127; Imamović 1977, 186; Šaćić 2016, 193.

⁴³ (*AE* 1893, 0129. (B) = *CIL* 03, 12732. (B) = EDCS-29900017 = EHD052634)

⁴⁴ Veletovac 2014, 116.

Urbani razvoj Domavije u kontekstu municipalizacije

U procesu razvoja Domavije, bitno je istaknuti da je susjedni municipij, *Malvesiatium*, koji se nalazio kod Skelana na Drini, imao u početku veći značaj, te stekao municipalitet 158. g. n. e.⁴⁵ U to vrijeme Domavija je bila samo obični *vicus* koji je bio naseljen od strane autohtonog stanovništva te malobrojne radne snage. Pretpostavlja se da je administrativno sjedište rudarskih funkcionera bilo upravo u *Malvesiatumu* do II stoljeća, kada se potreba Carstva za rudom povećava te pokreće intenzivnija eksploatacija na području Domavije i samim tim pokreće proces ubrzanog razvoja i prosperiteta ovog područja, koje vrlo brzo nadmašuje susjedni *municipium Malvesiatium*.⁴⁶

Epigrafski spomenici pružaju nesagledivo značajne informacije o mnogim sferama života i uređenja tokom Rimskog Carstva. Oni predstavljaju i jedan od najvažnijih izvora za proučavanje rudarstva u Domaviji. Putem njih se može steći uvid o upravi rudnika, njihovim upraviteljima te se može pratiti hronološki razvoj ovog područja.

Prvo epigrafsko svjedočanstvo sa prostora istočne Bosne koje svjedoči rudarsku aktivnost jeste gore navedena počasna baza iz Skelana podignuta u čast cara Antonina Pija (138–161), iz 158. godine. Za ovog cara se veže i osnivanje municipija u Skelanima i Domaviji.⁴⁷ Pored ovog spomenika, važno epigrafsko svjedočanstvo predstavlja i ranije istaknuti spomenik pronađen u Lutvinom Hanu kod Bratunca, na kojem se spominje *procurator argentariarum Delmaticarum*, što znači da je Domavija zapravo, prije nego je postala sjedište uprave za sve rudnike Panonije i Dalmacije, bila sjedište uprave za rudnike srebra Dalmacije. Prilikom prvih istraživanja Domavije, otkrićem gradske vijećnice, dolazi do otkrića i prvih epigrafskih spomenika na ovom prostoru. Oko vijećnice su pronađeni i ranije u tekstu spominjani spomenici posvećeni Luciju Domiciju Erosu prokuratoru panonskih i dalmatinskih rudnika, te nadgrobni spomenik Katilije Trifine. Spomenik posvećen Luciju Domiciju Erotu najvjerojatnije označava promjenu u upravi rudnika, odnosno promjenu kada rudnici Panonije i Dalmacije koji su bili stavljeni pod jednu upravu, odvajaju u zasebne rudnike, jer se Lucije Domicije Erot na ovom spomeniku pojavljuje uz titulu *procurator metallorum Pannonicorum et Delmaticorum*, a njegov nasljednik Marko Aurelije Rustik ima titulu *vir egregius*, pa Škegro smatra da je i Rustik također bio prokurator ujedinjenih rudnika Panonije i Dalmacije, iako tekst sa spomenika to ne

⁴⁵ CIL 03, 14219, 7 = EHD 055491 = EDCS-32201017

⁴⁶ Imamović 1999, 52.

⁴⁷ Bojanovski 1982, 97.

potvrđuje.⁴⁸ Zapravo, zvanično, spomenik na kojem se nalazi Lucije Domicije Erot označava kraj uprave nad objedinjenim rudnicima metala Panonije i Dalmacije, te se ističe kao posljednji upravitelj tih objedinjenih rudnika. Pored njega, u periodu ujedinjenjih panonsko-dalmatinskih rudnika poznato je da su postojala još dva upravitelja, od kojih se jednom ne zna ime, samo je pronađen natpis na spomeniku na lokalitetu Kamen kod Glamoča⁴⁹ na kojem je navedeno da je prokurator objedinjenih rudnika Panonije i Dalmacije, a drugi prokurator je Tit Kladuje Prokul Kornelijan, čiji je spomenik pronađen u Lambezi, području današnjeg Alžira.⁵⁰

Putem epigrafskih spomenika dobijaju se i značajne informacije o tačnom razvoju područja i periodima i nazivima prokuratora, upravitelja i njihovih titula. Iz perioda koji je uslijedio, kada je Domavija bila centar uprave za ujedinjene rudnike srebra Panonije i Dalmacije, poznata su dva spomenika sa imenima prokuratora koji su nosili titulu *procurator argentariarum Pannonicarum et Delmatarum*. Prvi od njih je Sekst Baj Pudens, čija je karijera nesigurna jer je rezultat slobodnog nagađanja,⁵¹ dok je drugi prokurator Tit Klaudije Ksenofont čiji je natpis pronađen u Efezu, današnjoj Turskoj.⁵² Nakon njih, sa vladavinom Septimija Severa, prokurator nose titulu *procuratores Augusti ili procuratores argentariarum*. Poznati su Kasije Ligurin⁵³, zatim *M. Arrius [...nianus]*⁵⁴ čije je ime zabilježeno na spomeniku podignutom u čast Jupitera i Junone, za spasenje prokuratora. Spomenik je pronađen u Domaviji. Pored ovoga, u glavnom dijelu *curie*, pronađen je spomenik posvećen prokuratoru Kaju Juliju Silvanu Melaniju, koji je vršio tu službu u periodu vladavine Septimija

⁴⁸ Škegro 1999, 109.

⁴⁹ [---]atis praecipu[---] / [---] magneque in[---] / [---]bus equo et dile(?)[---] / [---]ntio princ(eps?) m[unicipii] ⁵ / [---] omni[bus] honori[bus] / [per]functo ex pro[cura]/[to]re(?) metalloru[m] [---] / [---] api[-----] (ILJug III, 1655 = EDCS-1010063 = EHD 033953)

⁵⁰ Ti(berio) Cl(audio) Proculo / Corneliano / praef(ecto) coh(ortis) II Bra(carum) / trib(uno) coh(ortis) mil(iariae) Ael(iae) ⁵ / Dacor(um) praef(ectus) al(ae) / Sulpiciae proc(uratori) / provinc(iae) Syriae / ad rationes putandas / proc(uratori) metal(li) Pannonic(orum) ¹⁰ / et Dalmaticorum proc(uratori) / kalend(arii) Vegetiani Hisp(aniae) / item ad dilectum cum / Iulio Vero per / Italiam tironum / II leg(ionis) Italicae ¹⁵ / proc(uratori) regionis / Thevestinae / proc(uratori) IIII p(ublicae) A(fricae) / Inventus / Aug(usti) lib(ertus) tabul(arius) / [[leg(ionis) III]] Aug(ustae) (AE 1956, 0123 = AE 1991, 1691 = AE 1992, 1866 = EDH 018033 = EDCS-13600416).

⁵¹ Šajin 2014, 127–128.

⁵² CIL 03, 6575 = CIL 03, 7127.

⁵³ Imp(erator) Caes(ar) L(ucius) Septimius / Severus Pert(inax) Aug(ustus) templ(um) / Terr(a)e Matris conlaps(um) restituit sub cura ⁵ / Cassi Ligurini proc(uratoris) Aug(usti) / instantia(!) P(ublio) Fundanio Eutyche/te et P(ublio) Ael(io) Muciano colon(is) (CIL 03, 8333 = CIL 03, 6313)

⁵⁴ I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Iunoni R(eginae) / M(arcus) Arrius / [-]nianus ⁵ / proc(urator) Aug(usti) / pro sal(ute) [sua] / et suoru[m] // v(otum) l(ibens) s(olvit) (AE 1893, 10 = CIL 03, 12725 = CIL 03, 13269 = CIL 03, 14219 = ILJug III, 1519 = EHD 033912)

Severa.⁵⁵ U glavnom dijelu *curie*, pronađen je još i počasni spomenik cara Septimija Severa te ulomak spomenika na kojem se spominje Aurelije Vero.⁵⁶ Nakon Melanija, sljedeći poznati prokurator je bio Valerije Super koji je svoju službu vršio u periodu vladavine careva Makrina i Heliogabala, te se spominje na dva epigrafska spomenika. Prvi od njih je spomenik posvećen caru Makrinu, datiran u 218. godinu i Valerije Super se na njemu pominje kao obnovitelj gradske tržnice stradale u požaru⁵⁷, dok se na drugom spomeniku, posvećenom caru Heliogabalu, iz 220. godine, spominje kao obnovitelj gradskih termi, odnosno, dovodi vodu u terme.⁵⁸ Unutar vijećnice su pronađena i dva spomenika posvećena Aleksandru Severu (222–235) i njegovoj majci Juliji Mameji, koji su bili uzidani u stepenice u podzemni prostor gradske vijećnice.⁵⁹ Značaj ovih spomenika se ogleda u tome što odaju podatke o punom nazivu Domavije. Pored toga, na ovim spomenicima se Domavija posljednji put spominje u statusu municipija, *ordo / mun(icipii) Dom(avi) d(ecreto)d(ecurionum)*, i to je prvi spomen vijeća dekuriona, jedne od municipalnih institucija. Na idućem spomeniku, Domavija se već javlja unaprijeđena u status kolonije, što se događa za vrijeme Trebonijana Gala (251–253).⁶⁰ Iz perioda dinastije Severa potiču značajni epigrafski spomenici te se u ovom periodu odvijaju i mnogi značajniji događaji koji utiču na prosperitet ovog područja. Posebno je istaknuta briga Septimija Severa za ovo područje, a tome svjedoče brojni natpisi na spomenicima podignuti upravo u njegovu čast. Razlog njegovog interesovanja leži u tome što je Domavija bila bogato rudonosno ležište, iako je briga cara pored ovog područja, bila i za područje sjeverozapadne Bosne, koje je isto tako bilo bogato ležište rude željeza, te su i tu pronađeni brojni počasni natpisi podignuti ovom caru. Iz 201. godine potiče veliki broj spomenika u čast Septimiju Severu, pa se postavlja pitanje šta je razlog tome. Bojanovski smatra da je razlog ovome bio carev posjet Meziji i Panonijama tokom 202. godine. Nakon rata sa Partima, zadržao se u Egiptu i Siriji, a zatim u pratnji sinova Karakala i Gete te supruge Julije Domne uputio u krajeve Mezije i Panonije, vjerovatno radi obilaska logora i učvršćenja limesa. O ovom kretanju postoji jako malo izvora, ali mu svjedoče brojni miljokazi, natpisi i spomenici u čast careva i cijele njegove porodice. Potvrđeno je da se car nalazio 18. marta 202. godine u Sirmiju gdje je potpisao

⁵⁵ *AE* 1893, 0129. (B) = *CIL* 03, 12732. (B)

⁵⁶ Radimsky 1891, 1–19.

⁵⁷ *CIL* 03, 8363b = *CIL* 03, 8363 + p. 2328, 117 = *CIL* 03, 12733 = EDCS-31300271 = EHD 047989.

⁵⁸ *AE* 1893, 0130b = *CIL* 03, 12734 = EDCS – 31400196 = EHD 055846.

⁵⁹ *CIL* 03, 8360 = *CIL* 03, 12720b = EDCS – 31400630 = EHD 061443; *CIL* 03, 8360 = *CIL* 03, 12720b = EDCS – 31400630 = EHD 061443.

⁶⁰ *CIL* 03, 12728 = EDCS – 31400192 = EHD 055815 = *CIL* 03, 12729 = EDCS – 31400193 = EHD 055822.

carski reskript. Prema Bojanovskom, natpisi iz Skelana i Domavije iz 201. godine pružaju dokaz da je Septimije Sever sa svojom porodicom 202. godine posjetio i rudarsko područje istočne Bosne.⁶¹

Zahvaljujući pronađenim epigrafskim spomenicima, poznato je da je Domavija u periodu od 1. stoljeća do vladavine Marka Aurelija bila središte ujedinjenih rudnika srebra u Dalmaciji, te od 161. godine postala centar uprave za objedinjene rudnike srebra Panonije i Dalmacije, i to ostala do vladavine Komoda (180. g.). Iz tog perioda poznata su imena dvojice prokuratora, Tita Klaudija Prokula Kornelijana (161–164. g.) i Lucija Domicija Erota (170–250. g.), a pored njih javlja se i još jedan prokurator iz ovog perioda, čije ime nije poznato, na spomeniku iz mjesta Kamen kod Glamoča. Tokom uprave objedinjenih rudnika srebra Panonije i Dalmacije, koja je započela vladavinom Komoda, od 180. godine, javljali su se prokuratori sa dvije vrste titula. Jedna od njih je *procurator argentariarum Pannonicarum et Delmatarum*, a druga od vladavine Septimija Severa, *procuratores Augusti* ili *procuratores argentariarum*. Sa prvom titulom poznata su imena dvojice prokuratora Sekst Baj Pudens i Tit Klaudije Ksenofont, dok su drugu titulu nosili Kasije Ligurin, M. Arrius ...niansus, Gaj Julije Silvan Melanio, Valerije Super te posljednji poznati prokurator Aurelije Verekund.

Razvoj Domavije pratio se na svim poljima, a možda najreprezentativniji svjedoci toga su arhitektonski ostaci. Kao municipij, a kasnije kao i kolonija, Domavija je posjedovala sve elemente koje jedan grad tog ranga treba imati. Sa sve većim prilivom stanovništva na ove prostore, posljedično se i površina grada širila, ali i formirale različite građevine u skladu sa potrebama grada tog ranga. Urbanizam Domavije se nije razvijao na klasičnoj rimskoj ortogonalnoj shemi rastera, jer za to Domavija nije imala prirodno-geografskih uvjeta nego se grad prilagodio i razvijao prema reljefu terena.⁶² Ulice se nisu mogle sjeći pod pravim uglom, jer zbog postojanja Majdanskog potoka i Saske rijeke to nije bilo moguće. Ali, gradski centar se razvio upravo kod sastava tih rijeka, gdje su zabilježeni arheološki ostaci gradske vijećnice, sudnice, foruma te gradskih termi.⁶³

Gradska vijećnica je otkrivena tokom prvih istraživanja. Nalazila se na trgu, uz Majdanski potok, pod sjevernom padinom grada.⁶⁴ Sastojala se od glavne zgrade koje su služile najvjerovatnije za održavanje sjednica gradskog vijeća, te dviju bočnih zgrada, zapadne bočne zgrade koja je vjerovatno služila za stanovanje nekog službenika ili skladištenje rude (zbog pronađenog olova unutar prostorija) i istočne bočne

⁶¹ Bojanovski 1972, 40–43.

⁶² Bojanovski 1988, 199–201.

⁶³ Bojanovski 1988, 199; Veletovac 2014, 117; Šaćić 2016, 255.

⁶⁴ Radimsky 1891.

zgrade za koju se smatra da je bila sudnica. Istočna zgrada nije sastavljena vratima sa glavnom zgradom, nego na glavnom pročelju ima posebna vrata. Također je imala mogućnost zagrijavanja, što ukazuje da se koristila tokom cijele godine. U njoj su pronađeni spomenici carevima Gallu i Volusianu (251–254), pa sve ovo ukazuje da je zgrada služila za rasprave i za saobraćaj stranaka, a sporedna prostorija unutar zgrade da je bila soba glavara dotičnog ureda, pa se ova zgrada smatra tribunalom - sudnicom.⁶⁵ U gradskoj vijećnici su pronađeni brojni spomenici. Ispred je stajao spomenik Jupiteru i geniju varoši, dok je u unutrašnjosti u apsidi stajala pozlaćena brončana statua cara u prirodnoj veličini, što se zaključuje na osnovu pronađenog brončano izrađenog ljudskog desnog nožnog palca, te fragmenta prsta ruke u prirodnoj veličini. Osim tih statua, u zgradi i ispred nje su pronađeni i spomenici cara Marka Aurelija, Lucija Vera, Komoda, Septimija Severa, Aleksandra Severa, Galla i Volusiana, te spomenik carskog prokuratora i rimskog građanina Gaja Julija Silvana Melanija. Kod ulaza u zgradu pronađena je i statua božice Venere.⁶⁶

Nakon vijećnice dolazi do otkrivanja gradskih termi, koje su bile najveći objekat rimske Domavije. Zauzimale su površinu od 2122 m² i imale su 45 prostorija. To su prostorije sa bazenima, sa toplom vodom (*caldarium*) i hladnom vodom (*frigidarium*), svlačionice (*apodyterium*), čekaonice, te veće prostorije koje su služile kao čekaonice i zabavljališta prije ili poslije kupanja, prostorije u kojim se hladilo nakon kupanja ili pripremalo na vruće kupke i sl. Postojale su također i prostorije za tjelesnu vježbu i igre (*palaestra*), mjesto za šetnju prije i poslije kupanja (*ambulatio*), kuhinja i kantina i dr.⁶⁷

Za snadbijevanje termi vodom korištena je voda iz Saske rijeke, mada je postojao i poseban vodovod namijenjen za tu svrhu. Prostorije su bile zagrijavane iz praefurnija, koji su se nalazili izvan termi, pa su vrući plinovi dovođeni u *hypocaust*, a iz njega su dalje kroz cijevi (olovne cijevi ili stupići od opeke) zagrijavane prostorije. Osim ovoga, pronađeni su i ostaci vodovodne mreže i ostaci kanalizacije.⁶⁸ Nije poznato kada su izgrađene terme, ali je 220. godine vršena popravka vodovoda, jer nije mogao dobro funkcionisati zbog dotrajale vodovodne mreže i slabog dotoka vode, što je učinio Valerije Super, rudarski prokurator. Nakon popravki, terme su bile u funkciji do 274. godine kada su restaurirane od strane carskog nadzornika tih rudnika – Aureliusa Verecundusa, što se zaključilo iz pronađenog natpisa, koji je ujedno i posljednji datirani natpis iz Domavije (274. godina).⁶⁹

⁶⁵ Radimsky 1894, 3–4.

⁶⁶ Bojanovski 1988, 200; Radimsky 1892, 4–13.

⁶⁷ Veletovac 2014, 117; Radimsky 1894.

⁶⁸ Radimsky 1894, 38–39.

⁶⁹ CIL 03, 12736

Pored ovih građevina, iz pronađenog natpisa u kojem se spominje rudarski prokurator Valerije Super, kao obnovitelj gradske tržnice, saznajemo da je u gradu postojala i gradska tržnica, koja je stradala u požaru te ju je on obnovio 220. godine o svom trošku.⁷⁰

Šire gradsko područje nikada nije u potpunosti istraženo, te nije pronađeno mjesto na kojem se nalazio metalurški pogon, radionice i drugi objekti potrebni za obradu metala. Pretpostavlja se da se ova industrijska zona nalazila u dolini Saske rijeke, jer su prilikom iskopavanja temelja za novu branu, pronađeni zidovi dužine cca. 100 metara, te su isti takvi pronađeni i uzvodno od brane uz veliku količinu troske oko njih. Međutim, izgradnjom betonske brane i stvaranjem ogromnog jezerskog mulja na tom prostoru, onemogućilo se daljnje istraživanje tog prostora.⁷¹

Razvoj područja Domavije koji se odigrao, zahvaljujući rudarstvu ostavio je trag i na razvoj religijskih kultova. Sa dolaskom Rimljana desila se velika promjena u životu tamošnjih stanovnika. Domavija, kao centar rudarstva, privlačila je mnoge ljude širom carstva koji su iz različitih razloga počeli naseljavati ovaj prostor. Pojedini od njih su se tu našli kao rudari, čista radnička snaga, neki od njih sa većom funkcijom stručnjaka za rudarstvo, dok su drugi vidjeli priliku za razvoj trgovine, zanatstva i dr. Svako sa sobom je donosio i tragove svoje osobenosti, svoju religiju i običaje, tako da je Domavija bila izvrsna baza za razvoj stranih kultova. Bitno je spomenuti da upravo zahvaljujući rudarstvu, na području Domavije su bila zastupljena brojna strana božanstva, a neka od njih su čak bili i jedinstveni primjerci na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine. Zanimljivo je da, pored ovih stranih božanstava, nije pronađen nijedan domaći kultni spomenik. Najzastupljeniji su spomenici rimskih kultova, od kojih se javljaju epigrafski spomenici posvećeni Jupiteru (dva spomenika), Jupiteru i Junoni (jedini takav spomenik na kompletnom području Bosne i Hercegovine), Jupiter - Genij (koji se pored Domavije javlja još i u Glamoču⁷² i Banjoj Luci⁷³), Dijani⁷⁴ (pored Domavije još u Skelanima i Trebinju), Pomoni⁷⁵ (jedini spomenik ovog kulta na teritoriji BiH). Pored navedenih epigrafskih spomenika, na prostoru Domavije pronađena su još i dva spomenika u vidu figura. Jedan od njih je bronzani kip krilatog Genija, još jedan spomenik rimskog kulta. Drugi spomenik je bronzana ruka boga Sabazija, koji je pripadao orijentalnom kultu i predstavlja jedinstven primjerak na prostoru Bosne i Hercegovine. Spada u red orgijastičko-egzotičnih istočnih kultova.

⁷⁰ *CIL* 03, 8363 = 12734.

⁷¹ Imamović 2002, 19.

⁷² Sergejevski 1928, 82–83.

⁷³ *CIL* 03, 14221.

⁷⁴ *CIL* 03, 12723.

⁷⁵ *CIL* 03, 12732.

Njegovo štovanje je podrazumijevalo niz orgijastičkih radnji, poput svečanog plesa nakon kojeg bi padali u trans, ili bi uz gromoglasne povike odlazili na mjesto gdje obavljaju kult i onda tu vršili obredne radnje koje su simbolizirale smrt i uskrsnuće. Dosta se identificira sa kultom Zeusa, Dionisa i drugih vrhovnih božanstava. Smatra se da potiče iz Frigije, a da se potom prenio u Evropu i druge zemlje. U okolnim područjima pronađen je još i u Osijeku, Ninu i Pirotu.⁷⁶

Ova bronzana ruka bila je skoro prirodne veličine ruke (15,5 cm) i izlivena je kompletna od bronz. Prsti su bili postavljeni tako da su palac, kažiprst i srednji prst povezani i čine gest *benedicto latina*, dok su prstenjak i mali prst savijeni prema unutrašnjoj strani. Na vanjskoj strani ruke su prikazane razne životinje, od kojih svaka simbolizira ponešto. Ispod same šake nalazi se zmija, koja se oko zgloba ovila poput narukvice, a glava joj se izdiže do palca. Desno od zmijske glave, gmiže kornjača ispružene glave sa nogama u pokretu. Na sredini zapešća je gušter sa glavom do korijena palca. I četvrta prikazana životinja je žaba, koja kao da je spremna da skoči. Zmija i gušter su predstavljeni sa šarama udubljenim u obliku tačkica.⁷⁷ Brončana ruka je služila prilikom obreda, tako što se stavljala na motku i prikazivala vjernicima.⁷⁸ Njeno značenje jeste predstavljanje boga Sabazija, a branila je od uroka i demona, donosila posvetu i pomoć.⁷⁹ Zahvaljujući ovome, pretpostavlja se da je i hram posvećen Sabaziju postojao na području Domavije. Međutim, nalaz je slučajno otkriće, odnosno, dospio je u muzej kao poklon. Također, pored ovih spomenika zabilježen je jedan spomenik neidentifikovanog božanstva pronađen u Domaviji.⁸⁰ I u skorije vrijeme je na prostoru današnje općine Srebrenica pronađena bronzana figurina Pana, božanstva stada i pastira.⁸¹

Razvijena mreža putnih komunikacija u Domaviji također je svjedočila o značaju ovog naselja te je ona predstavljala jedan od ključnih faktora u razvoju trgovačkih i vojnih mreža. Uloga putnih komunikacija je bila u povezivanju različitih dijelova provincije Dalmacije, ali i drugih, širih područja Rimskog Carstva. Postavljanje putne mreže pored rudarskih dijelova je bilo neophodno, kako bi bilo omogućeno povezivanje rudarskih centara sa glavnim saobraćajnicama do većih gradskih centara, ali i drugih rudonosnih područja. Na ovaj način je vršen transport robe, ali i finalnih proizvoda. Uz putne pravce su postavljane beneficijarne stanice i utvrđenja čija je uloga bila osiguranje transporta i putnika, te pored toga i vojna, odbrambena

⁷⁶ Imamović 1977, 266.

⁷⁷ Paškvalin 1961, 205.

⁷⁸ Imamović 2002, 24.

⁷⁹ Paškvalin 1961, 206.

⁸⁰ Imamović 1977, 266.

⁸¹ Busuladžić, 2017.

uloga. Do Domavije je vodio glavni putni pravac koji je polazio iz Salone, tj. magistrala Salona – Argentaria. Ovaj put je bio jedan od najznačajnijih ekonomskih i strateških puteva na prostoru Dalmacije. Spominje se rimskom itineraru, u *Tabuli Peutingeriani*.⁸²

Pored ove ceste, postojala je i cesta Sirmij – Argentaria, koja je za cilj imala povezivanje rudarskih središta, jer su u Sirmij odlazile velike količine rude iz Domavije, za tamošnje radionice i trezore.⁸³ Mada, prema nekim autorima je ova cesta bila nastavak ceste Salona – Argentaria, kako bi povezala Salonu sa Sirmijem.⁸⁴ Osim ovoga, Domavija je bila povezana sa rudnicima Gornje Mezije, o čemu svjedoče ostaci puta preko Požege, Visibaba i Skelana. Sa Epidaurum na Jadranu i Dardanijom bila je povezana preko Četine.⁸⁵ Ovi putevi su bili neophodni kako bi se omogućila neometana komunikacija i transport robe, ali i finalnih proizvoda.

Zaključak

Rudna bogatstva su donijela prosperitet i napredak za stanovnike Domavije. Sa interesom Rimljana i njihovim osvajanjem ovog područja počinje razvoj Domavije, koji se odigrava nevjerovatnom brzinom. U početku je veći stepen razvoja imalo susjedno područje Skelana, u kojem je bila smještena beneficijarska stanica. Međutim, iscrpljivanjem ruda zlata sa prostora današnje Bosne i Hercegovine, fokus prelazi na rudnike srebra, nakon što su isti rudnici sa ostalih područja Carstva bili prilično istrošeni.

Domavija je do II stoljeća bila neznatno naselje, *vicus*, te sredinom II stoljeća se intenzivira eksploatacija ruda u domavijskim rudnicima, povećava uticaj Rimljana, i time otpočinje intenzivni razvoj Domavije. Ona ostvaruje status municipija najvjerovatnije za vrijeme vladavine Septimija Severa (193–211), a zatim i status kolonije za vrijeme vladavine Trebonijana Galla (251–253). Postaje administrativno središte prokuratora svih rudnika Panonije i Dalmacije, *procurator metallorum Pannonicorum et Delmaticorum*, a poslije i svih rudnika srebra Panonije i Dalmacije, *procurator argentariarum Pannonicarum et Delmatarum*. Najbolji pokazatelj značaja ovih područja za Carstvo jeste to što je Domavija postala administrativno-pravno središte za sve rudnike Dalmacije i Panonije tokom II stoljeća, o čemu svjedoče brojni epigrafski spomenici, ali također i arheološki ostaci kroz koje se bolje shvata

⁸² *Salona XVI Tilurio XXII Ad Libros IX In monte Bulsinio VI Bistue Vetus XXV Ad Matricem XX Bistue Nova XXIV Stanceli Argentaria*

⁸³ Imamović 1985, 43.

⁸⁴ Domaszewski 1904.

⁸⁵ Milovanović 2017, 45.

njena uloga i značaj. Zahvaljujući rudarskoj aktivnosti, ova područja postaju multikulturalni centri jer se u njih slivaju narodi različitih etničkih pripadnosti, od domaćeg stanovništva, Rimljana, pa i Grka i Orijentalaca, koji su u ova područja dolazili ili kao fizički radnici, rudari, ili kao administrativni radnici, ali i trgovci i zanatlije. U ovom periodu, koji obuhvata i dinastiju Severa, navedena rudarska područja napreduju u svim segmentima, o čemu svjedoče i ostaci građevina koje je imao svaki važniji grad u rimskoj državi, poput termi, sudnice, gradske vijećnice, talioničkog kompleksa itd. Jedan od najvažnijih izvora za proučavanje rudarstva i njegovog značaja jesu epigrafski spomenici. Oni pružaju informacije o upravi, ali i o bitnim događajima koji su se desili na ovom prostoru.

Posljednja vijest o rimskoj Domaviji potječe iz 274. godine, sa natpisa rudarskog funkcionera Aurelija Verekunda, koji je o svom trošku obnovio dotrajale gradske terme. Iza toga se više ne javljaju natpisi, ali to ne znači da je krajem III stoljeća ovdje život prestao, ili da je prestala rudarska aktivnost. Zahvaljujući nalazima novca i drugih spomenika potvrđuje se da se život tu odvijao sve do kraja IV stoljeća, moguće i dalje. Ne može se tačno znati kada su i u kojim okolnostima prestali sa radom srebrenički rudnici, te kada je prestao život na rimskim osnovama, ali se dovodi u vezu sa provalama barbara krajem IV i početkom V stoljeća na širem prostoru Balkanskog poluotoka, a onda i u čitavom Carstvu. Opća nesigurnost koja je prijetila od barbara morala se odraziti i na rad podrinjskih rudnika, a time i na sveukupni život stanovnika ovog kraja. Kada su, u drugoj polovici IV stoljeća, učestale provale pograničnih naroda na današnje bosanskohercegovačko područje, prva na udaru bila su im bogata privredna središta, među kojima su bila i ona u srednjem Podrinju, pa je Domavija kao i druga naselja u blizini bila uništena u provali Avara i Slavena. Nakon V i VI stoljeća na ovom području niko više nije živio. Pašalić je u septembru 1953. godine posjetio Domaviju, te izvijestio o tadašnjem stanju na mjestu gdje su nekada bile poznate građevine i vrvio život različitog stanovništva, u centru uprave za sve rudnike Panonije i Dalmacije. Na mjestima istraživanja i dalje je ostalo razasuto kamenje iz temelja zgrada, iako ih je dosta već korišteno u moderne građevinske svrhe. Najveća koncentracija tih ostataka se nalazi na mjestu gdje se spajaju Majdanski potok i Saska rijeka. Prilikom sistematskih istraživanja koja su vršena 1880-ih i 1890-ih godina otkriveni su svi ostaci, tako da se sada tu više nema šta istražiti. Dodatno je sve razasuto u pojedinačnim traganjima za blagom poslije, a sve je prekrrio korov i šibljje. Međutim, ruševine govore o veličini grada i njegovog značaja.⁸⁶

⁸⁶ Pašalić 1954, 62.

Summary: The Impact of Mining on the Development of Domavia

The area of Srebrenica had great importance during the ancient period. Because of ores which area of Srebrenica have, it enabled unhindered growth and development. In this area developed two centers/towns, Domavia and Skelani. When the Romans came in the territory of Bosnia and Herzegovina, these parts of eastern Bosnia was attracted their attention. The mines of that time in other parts of the empire were already quite worn out, so the Romans transferred the focus of ore exploitation to eastern Bosnia, where they exploited silver ore, while in northwestern Bosnia they exploited iron ore, and in central Bosnia they exploited gold ore. The interest of this study is the area of Domavia in the ancient period and the influence that mining had on its development. With their arrival, the Romans improved and raised the exploitation of ore to a higher level. With them come numerous mining experts, workers, craftsman, traders and others. The area of Domavia was then inhabited by various settlers, and the local population had to assimilate to life with them. In addition to this, the development of urban parts of the city and architecture is council house, courthouse, thermal baths, market and other important buildings were built. Numerous cult monuments were discovered, testifying to the presence of Roman cults. A total of seven Roman cult monuments and one oriental cult monument were found. Precisely because of the mining activity, Domavia changed from the status it was in at the beginning, *vicus*, to the status of a *municipium*, which happened during the time of Septimius Severus (193–211), while it was mentioned in the status of a *colonia* during the reign of Trebonianus Gallus (251–253). Domavia also becomes the administrative center of mining, first for all the mines of Pannonia and Dalmatia. Later the iron mines are leased due to the bad financial situation in the empire, so Domavia becomes the administrative center for all the silver mines of Pannonia and Dalmatia. Information about this is provided by various epigraphic monuments found in the area of Domavia, which are of great importance.

BIBLIOGRAFIJA

Skraćenice

<i>AE</i>	<i>L'Année Epigraphique</i> published in <i>Revue Archéologique</i> and separately (1888–).
<i>CIL</i> 03	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum III</i> (ed. Th. Mommsen), Berlin 1873: Supplementa 1889–1902.
EHD	Epigraphische Datenbank Heidelberg (Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften). http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&clang=de .
EDSC	Epigraphik Datenbank Clauss/Slaby (Frankfurt). http://db.edcs.eu/epigr/epi_de.php .
<i>ILJug</i>	<i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL e MCMLX repertae et editae sunt</i> (ed. A. et J. Šašel), Situla 5, Ljubljana 1963 (št. 1–451); <i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX e MCMLXX repertae et editae sunt</i> (ed. A. et J. Šašel), Situla 19, Ljubljana 1978 (št. 452–1222); <i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt</i> (ed. A. et J. Šašel), Situla 25, Ljubljana 1986 (št. 1223–3128).
AEM	Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Wien.

Literatura

- Baum, Srejić 1959 – M. Baum, D. Srejić, Prvi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 3, Muzej Istočne Bosne u Tuzli, 1959, 23–55.
- Baum, Srejić 1960 – M. Baum, D. Srejić, Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 4, Muzej Istočne Bosne u Tuzli, 1960, 3–31.
- Bojanovski 1972 – I. Bojanovski, Severiana Bosnensia, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 9, Muzej Istočne Bosne u Tuzli, 1972, 37–52.
- Bojanovski 1982 – I. Bojanovski, Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, *Arheološki radovi i rasprave Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti* 8–9, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1982, 89–120.

- Bojanovski 1988 – I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela, LXVI, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja 6, 1988.
- Bojanovski 1999 – I. Bojanovski, Antičko rudarstvo u Bosni u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, Kulović, H. (ed.), *Radovi sa simpozijuma "Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX st."*, 8–11. XI 1973, Muzej grada Zenice, 1999, 133–175.
- Busuladžić 2017 – A. Busuladžić, Slučajni neobjavljeni arheološki nalazi sa prostora Srebrenice, *Historijska misao* 3, Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, 2017, 11–55.
- Davies 1938 - O. Davies, Ancient mining in the central Balkans, *Revue internationale des etudes balcaniques* 6, Institut Balkanique, 1938, 405–418.
- Domaszewski 1904 - Le stazioni dei beneficiarii e le reti stradali romane nell' Illyricum, *Bulletino di Archeologia e Storie Dalmata* 27, 1904, 12–16.
- Dušanić 1971 – S. Dušanić, Heteroklitičko metali u natpisima rudničkog novca, *Živa antika* 21, Faculte de philosophie a Skopje, 1971, 535–554.
- Dušanić 1977 – S. Dušanić, Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior in Hildegard, T; Haase, W. (eds.), *Aufstieg und niedergang der Römischen welt*, W. de Gruyter, 1977, 52–94.
- Dušanić 1980 – S. Dušanić, Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji, *Istorijski glasnik* 1–2, Društvo istoričara SR Srbije, 1980, 7–55.
- Hirt 2010 – A. M. Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC – AD 235*, Oxford Classical Monographs, 2010.
- Imamović 1977 – E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, 1977.
- Imamović 1985 – E. Imamović, Rimske rudarske ceste na području Bosne i Hercegovine, *Prilozi* 21, Institut za istoriju u Sarajevu, 1985, 31–52.
- Imamović 1999 – E. Imamović, Neki pogledi na problem rimske eksploatacije srebra u istočnoj Bosni, *Prilozi* 28, Institut za istoriju u Sarajevu, 1999, 47–56.
- Imamović 2002 - E. Imamović, Srebrenica i okolica u rimsko doba, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 17, Muzej Istočne Bosne u Tuzli, 2002, 7–36.
- Imamović 2023 – M. Imamović, *Sjeveroistočna Bosna u antičko doba*, Univerzitet u Tuzli, 2023.
- Mesihović 2011 – S. Mesihović, *Antiqui homines Bosnae*, Filozofski fakultet Sarajevo, 2011.

- Milovanović 2017 – B. Milovanović, *Rudarsko-metalurški kompleksi i predmeti od olova u rimskim provincijama na tlu Srbije*, Arheološki institut Beograd, 2017.
- Pašalić 1954 – E. Pašalić, O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, N. S., Arheologija* 9, Zemaljski muzej u Sarajevu, 1954, 47–75.
- Paškvalin 1961 – V. Paškvalin, Bronzana votivna ruka iz Sasa, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, N. S., Arheologija* 15–16, Zemaljski muzej u Sarajevu, 1961, 203–209.
- Pogatschnig 1890 – L. Pogatschnig, Stari rudokopi u Bosni, *Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine* 2 (2), Zemaljski muzej u Sarajevu, 1890, 125–188.
- Radimsky 1891 – V. Radimsky, Rimski grad Domavija u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 3 (1), Zemaljski muzej u Sarajevu, 1891, 1–19.
- Radimsky 1892 – V. Radimsky, Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice godine 1891, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 4 (1), Zemaljski muzej u Sarajevu, 1892, 1–24.
- Radimsky 1894 – V. Radimsky, Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892. i 1893, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 4 (1), Zemaljski muzej u Sarajevu, 1894, 1–48.
- Sanader 1996 – M. Sanader, Novi aspekti kulta božice Terra Matri, *Opuscula archaeologica* 20, Sveučilište u Zagrebu Filozofski fakultet, 1996, 119–130.
- Sanader 1999 – M. Sanader, *Rasprave o rimskim kultovima*, Zagreb: Matica hrvatska, 1999.
- Sergejevski 1928 – D. Sergejevski, Rimski kameni spomenici sa Glamočkog i Livanjskog polja i iz Ribnika, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 40 (2), Zemaljski muzej u Sarajevu, 1928, 79–98.
- Šačić 2016 – A. Šačić, *Administrative Organisation of Today's Bosnia and Herzegovina during the Early Roman Empire (I–III century)*, Univerzitet u Ljubljani: neobjavljena doktorska disertacija, 2016.
- Šačić Beća 2022 – A. Šačić Beća, *Mining in the Inland of the Roman province of Dalmatia in the 3rd and 4th centuries*. In Cedilnik A; Lovenjak, M. (eds.), *Na obzorju novega: območje severnega Jadrana ter vzhodnoalpski in balkansko-podonavski prostor v obdobju pozne antike in zgodnjega srednjega veka: posvečeno Rajku Bratožu ob njegovi sedemdesetletnici*, Univerza V Ljubljana, 177–211.
- Šajin 2014 – Ž. Šajin, *Uređenje rimskih rudnika srebra i olova u španskim provincijama i u Iliriku*, Univerzitet u Beogradu: neobjavljena doktorska disertacija, 2014.

- Škegro 1998 – A. Škegro, Eksploatacija srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije, *Opuscula Archaeologica* 22, Sveučilište u Zagrebu Filozofski fakultet, 1998, 89–117.
- Škegro 1999 – A. Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Sveučilište u Zagrebu, 1999.
- Veletovac 2014 – E. Veletovac, Istočnobosanska rudarska oblast, *Godišnjak* 43, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2014, 113–121.

Dr. sc. RADMILA ZOTOVIĆ

Institute of Archaeology, Belgrade

Institut za arheologiju, Beograd

zotovicradmila7@gmail.com

Izvorni naučni rad / Original research article

UDK/UDC 904:255.6(497)

DOI: 10.54524.2490-3930.2024.99

Primljen / Received: 30. 05. 2024.

Prihvaćen / Accepted: 24. 09. 2024.

Liberov kult na području istočnog dela rimske provincije Dalmacije

Apstrakt: Na prostoru istočnog dela rimske provincije Dalmacije očuvano je do sada ukupno osam votivnih spomenika posvećenih bogu Liberu, od kojih je šest u samostalnom kultu, a jedan u kultnoj simbiozi sa Bahusom i jedan sa Terminusom i Jupiterom. Ono što se odmah može uočiti jeste odsustvo kultne zajednice sa ženskim paredrom Liberom, kao i varijabilnost prema kultu boga Bahusa. Spomenici se mogu datovati uglavnom u period cara Hadrijana i Marka Aurelija, a dedikanti su po zanimanju bile ugledne osobe, koje su bile višeg društvenog staleža: *arcarius fisci*, *ob honorem II viratus* i moguće *sacerdos*.

Ključne reči: rimski period, Liber, Dionis, Bahus, *sacerdos*, hramovi

Abstract: A total of eight votive monuments dedicated to the god Liber have been preserved on the territory of the eastern part of the Roman Province of Dalmatia to date. As a sequence of the total, six monuments represent a single cult; one monument represents a cult symbiosis with the god Bacchus, and one with Terminus and Jupiter. The absence of the presentation of a cult union with the female pargedra Libera is instantly apparent; so is the variable approach to the cult of the god Bacchus. The monuments can mostly be dated in the reign of Hadrian and, respectively, Marcus Aurelius. The dedicators were reputable officials, of higher social function: *arcarius fisci*, *ob honorem II viratus*, and most likely *sacerdos*.

Keywords: Roman period, Liber, Dionysus, Bacchus, *sacerdos*, temples.

Na prostoru istočnog dela rimske provincije Dalmacije očuvano je do sada ukupno osam votivnih spomenika posvećenih bogu Liberu, od kojih je šest u samostalnom kultu, a jedan u kultnoj simbiozi sa Bahusom i jedan sa Terminusom i Jupiterom.

Liber je predstavljao staroitalsko božanstvo. Bio je bog plodnosti, naročito vinove loze, a njegov simbol predstavljao je falus.¹ Isprva je bio samostalno božanstvo, a kasnije je često poistovećen sa Jupiterom (*Jupiter Pater*) i Dionisijem. U ikonografiji je najčešće i predstavljan kao mladi, grčki, Dionis: golobradi mladić sa vinovom lozom, tirsom i paterom.

Odmah se mogu uočiti dve činjenice. Jedna je da se na prostoru istočnog dela rimske provincije Dalmacije Liber ne javlja u kultnoj zajednici sa svojim ženskim paredrom Liberom. Ona se čak ne javlja uopšte na prostoru istočnog dela rimske Dalmacije. Druga jeste varijabilnost u poistovećivanju sa Bahom (Dionisijem) i javljanje u kultnoj simbiozi sa njim.

Odsustvo kultne zajednice sa Liberovim ženskim paredrom Liberom ne može se pripisati malom broju spomenika koji su do sada pronađeni jer je na prostoru Mezije Superior i dela Donje Panonije pronađen mali broj votivnih spomenika posvećenih Liberu (ukupno sedam), ali je na prostoru Singidunuma, Čaira i Sremske Mitrovice pronađen po jedan votivni spomenik kultne zajednice Libera i Libere.² I u unutrašnjosti provincije Dalmacije ovakvi spomenici se javljaju retko.³ Ova pojava se pre može objasniti retkim prihvatanjem rimskog religioznog uzora do samoga kraja, tj. da je Liber sam kao zamena odgovarao određenom božanstvu religioznog domorodačkog panteona, a Libera nije. Druga činjenica se ogleda u pojavi kultne zajednice sa Bahusom (Dionisom) (k. br. Liber - Bahus 1, Rogatica), i poistovećenja sa Bachusom (k. b. 4). Ova pojava se može objasniti činjenicom kao i prethodna. Izvesni autori smatraju da se obožavanje Dionisa, Bahusa i Liber Patera nalazi u istom okviru religiozih verovanja.⁴ Ovo se ogleda na motivima sa kaseta za pepeo u Ptuju. Na njima se kao dekorativni elementi javljaju kantaros, vinova loza i panter. Razlika između nadgrobničkih spomenika istočnog dela rimske provincije Dalmacije i kaseta za pepeo iz Ptuja jeste u tome što se na prvim umesto pantera nalaze konji. Oni mogu pripadati Neptunovom religioznom simbolizmu, tim pre što se na tipu spomenika kocke sa piramidom javljaju i reljefne predstave delfina.⁵ Jedino se na

¹ Срејовић, Цермановић Кузмановић 1979, 233–234.

² Вулић 1909, 142, бр. 62; Вулић 1905, 82, бр. 10; Мirković 1971, 66, n. 21.

³ Imamović 1977, 163–164.

⁴ Djurić 2023.

⁵ Зотовић 1995, 101–135.

teritoriji istočne Bosne i Hercegovine javljaju predstave lavova, u Bratuncu i Štitaru Donjem.⁶ No, mnogo važnija je pojava bršljanove lozice, koja je izuzetno česta na ovim prostorima provincije Dalmacije, kao reljefni ukras na soklu spomenika ili po ivici reljefnog ili natpisnog polja. Ovakvi ukrasi govore o raširenom poštovanju Dionisa na ovim prostorima. Takođe se često na nadgrobnim spomenicima i u grobnim nalazima konstatuju ukrasi na nakitu srololikog oblika, odnosno oblika lista bršljana,⁷ što upućuje na veliko poštovanje i verovanje u Dionisa. Ako se prihvati Djurićevo poistovećenje Dionisa, Bahusa i Liber Patera, onda se i Liber Pater vezuje za htonski kult. On se na prostoru istočnog dela rimske provincije Dalmacije epigrafski nalazi na votivnim spomenicima, dok se na nadgrobnim spomenicima, shvaćen u kulturnoj simbiozi javlja kao Dionis – Liber Pater. Ovo se opet, ogleda u nakitu na predstavama pokojnika sa lancima na fibulama sa srololikim privescima i dekorativnim ukrasima vinove loze i kantarosa iz koga ona izvire, u soklu nadgrobnih spomenika i reljefnim ukrasima po ivicama natpisnog ili reljefnog polja.

I na prostoru istočnog dela rimske provincije Dalmacije Liber se, sa izuzetkom jednog slučaja gde je označen samo kao “Liberio” (k. br. Liber – Bahus, 1, Rogatica), javlja označen kao Liber Pater. Ovo odgovara prihvaćanju rimskog panteona, jer se tako Liber i javlja u svom izvornom obliku. U jednom slučaju se navodi kao *Liber Pater Augustus*, što pokazuje njegovu vezu sa carskim kultom (Augustus), to jest vezu domorodačkog kulta sa rimskom religijom i carem, kao što Cambi navodi u svojoj teoriji.⁸ Posebnu pažnju zaslužuju dve posvete iz Užica (k. br. 1 i 2), na kojima je Liber označen kao “Liberio Patri Capeduni”, odnosno “Liberio patri Capedunensi”. Isprva su Domaševski, a kasnije i Patsch razrešili ova dva atributa kao imena keltskog grada.⁹ Arheološka istraživanja su pokazala da na teritoriji današnjeg Užica nije postojao grad, kao što nije bilo ni keltskog prisustva. Fanula Papazoglu smatrala je da se radi o keltskom plemenu čiji je etnikon ostao sačuvan u atributu boga Libera.¹⁰

Liber se nalazi i u dve kultne zajednice. Jedna je sa bogom Bahom (Dionisom), a druga sa Terminusom i Jupiterom. Prva pokazuje da nije bila poznata niti do kraja prihvaćena poistovećenost Libera sa Dionisom, dok druga ima dublje značenje. Prva tvrdnja zasniva se direktno na zameni Libera sa Bahom, tj. u prenosnom smislu sa Dionisom. Kod druge tvrdnje, na žalost, na spomeniku nije zabeleženo ime dedikanta, što bi pomoglo oko timačenja ovoga spomenika. Inače, Liber je u kulturnoj

⁶ Зотовић 1995, 134, п. 19–22.

⁷ Поповић 2013, 541–552.

⁸ Cambi 2012, 81. Rasprava o o ovom epitetu je još uvek vrlo živa.

⁹ Зотовић 1989, 103.

¹⁰ Зотовић 1989, 103.

zajednici sa Jupiterom zabeležen na prostoru Singidunuma (Jupiter – Tera Mater – Liber – Libera)¹¹ i Niša (Jupiter – Junona – Liber – Hilara).¹² Na prostoru Donje Panonije zabeležen je u Sremskoj Mitrovici (Jupiter – Silvan – Liber – genije).¹³ Verovatno da su uticaji za ovaj spomenik iz Ustikoline došli iz Donje Panonije sa kojom je istočni deo provincije Dalmacije imao i dubljih veza. Natpis iz Ustikoline pokazuje da su Liber i Terminus bili povezani preko međa livada i pašnjaka, a sa Jupiterom kao vrhovnim božanstvom koje sudi i predsedava svemu. Dedikant posvete Liberu – Bachu bio je veteran, a posvete iz Ustikoline dedikant nije zabeležen.

Tamo gde su funkcije i imena dedikanata očuvana moguće je izvršiti datovanje spomenika i izvesti zaključak da su iugledni ljudi, da su višeg društvenog staleža bili dedikanti Liberovog kulta. Najranije se, u vreme Hadrijana, a prema gentiliciju Aelius, može izvršiti datovanje spomenika Liberu – Bachu (k. br. Liber – Bahus, 1), u period cara Hadriana, dok se prema gentiliciju Aurelius mogu u period cara Marka Aurelija odrediti tri spomenika (Liber, kat. br. 1, 2, 4). Jedan od njih (k. br. 1), bio je počasni *duumvir*, drugi, prema Šašelovom razrešenju (k. br. 2), *sacerdos*, a treći državni blagajnik, *arcarius fisci* (k. br. 4). Ako se prihvati Šašelovo razrešenje tekst kao *sacerdos*, to bi moglo da znači da je Liber imao samostalno ustanovljen kult na prostoru istočnog dela rimske provincije Dalmacije, kao i podignute hramove.

¹¹ Вулић 1909, 142, н. 62.

¹² CILIII1680.

¹³ Mirković 1994, 377, n. 31.

Katalog

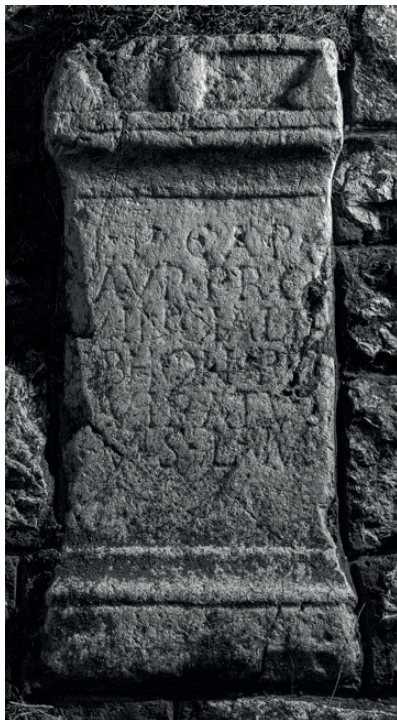
Liber

1. Ara od krečnjaka, dimenzija 1,00 x 0,46 m. Gore, akroterije u uglovima, a u sredini ornament koji više nije vidljiv (možda bukranion). Uzidan u potporni zid iznad užičkog muzeja. (sl. 1)

Lok.: Užice.

L(ibero) p(atri) Cap(eduni)/ T. Aurelius Pro/vincialis/ ob honorem/ II viratus/ v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Lit.: CIL III 8354; N. Vulić 1941–48, 248, n. 487; P. Зотовић 1990, 157–158, br. 9, sl. 8.

Slika 1. Ara, krečnjak, posvećena Liberu, Užice
<https://lupa.at/29888/photos/1> (©Ubi Erat Lupa, Foto: Ortolf Harl)

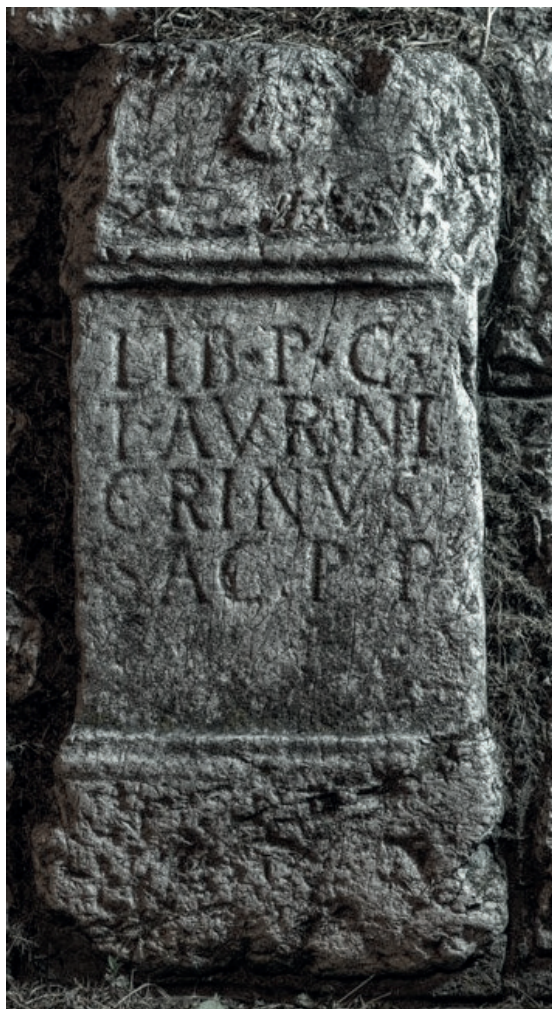
2. Ara od krečnjaka, dimenzija 1,00 x 0,50 m. Uzidan u potporni zid iznad užičkog muzeja. (sl. 2)

Lok. : Užice.

Lib(ero) p(atri) C(apedunensi)/T. Aur(elius) Ni/grinus/ sac(rum) p(ro) p(arte).

A. et J. Šašel: 3 *sac(erdos) p(ecunia) p(ublica).*

Lit. : N. Vulić 1941–48, 248, n. 486; A. et J. Šašel 1963, 47, n. 78; P. Зотовић 1990, 158–159, n. 10, br. 10, n. 9.

Slika 2. Ara, krečnjak, posvećena Liberu, Užice.

<https://lupa.at/29889/photos/1> (© Ubi Erat Lupa, Foto: Ortolf Harl)

3. Ara od krečnjaka, dimenzija 1,00 x 0,42 x 41 m.

Lok. : Bioska.

[L]ib(ero) p(atrici)/[.....]/[...] ex[v]ot[o].

Lit. : D. Sergejevski 1940, 150, n. 18; N. Vulić 1941–48, 474; A. et J. Šašel 1986, 77, n. 1516.

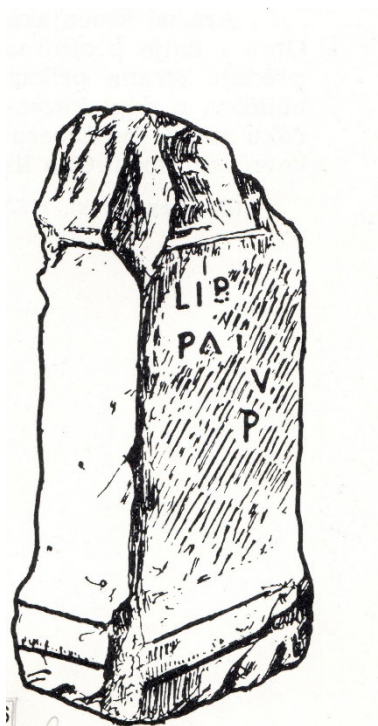
Slika 3. Natpis posvećen Liberu, Biosko (Sergejevski 1940, 150)

4. Ara od krečnjaka, dimenzija 0,70 x 0,36 x 0,31 m. (sl. 3)

Lok. : Ježevica

*B]a[cc]ho/ Aur(elius) Vale/rius arc(arius) f(isci)/ D(almatiae) simul cum/ c(o-
niuge) Andetia/ ex voto [p(osuit).*

Lit. : N. Vulić 1909, 183, n. 122.

Slika 4. Ara, krečnjak, posvećena Liberu, Skelani (Vulić 1909, 183)

5. Ara od krečnjaka, dimenzija 0,91 x 0,45 x 0,35 m. Gore napred, rozeta sa palmetama. U redu 2 slovo I upisano u D.

Lok. : Kolovrat.

L(ibero) P(atri) Au(gusto)/ Gordi/us Ur/sinus.

Lit. : M. Mirković 1975, 98, br. 2; P. Зотовић 2001, 192, br. 18.

6. Ara od krečnjaka, dimenzija 1,07 x 0,44 x 0,39 m. Gornji deo odbijen i dosta oštećen. (sl. 4)

Lok. : Skelani

Lib(ero)/ Pa(tri)/ v(otum)/ [l(ibens)] p(osuit).

C. Patsch 1907, 438, n. 11, fig. 14; E. Imamović 1977, 398, n. 156, fig. 156.

Liber – Bahuš

1. Ara od krečnjaka, dimenzija 0,101 x 0,72 x 0,35 m. Spomenik dosta oštećen i izrađen grubo i primitivno. Napred, podeljen urezanim motivom užeta na dva dela. (sl. 5)

Lok. : Rogatica

Natpis levo: *L(ibero)/ P(ublius) A(elius) Cleme(ns)/ veter(anus)/ e ae/ t sos/ e/ b(ene) v(otum) s(olvit)*.

Natpis desno: *B(accho)*.

Lit. : CIL III, 12754; E. Imamović 1977, 398, n. 155, fig. 155.

Slika 5. Ara krečnjak, posvećena Liberu i Bahu, Rogatica (Imamović 1977, 398, fig. 155)

Terminus – Liber – Jupiter

1. Ara od krečnjaka, dimenzija 0,76 x 0,56 x 0,29 m. Izrađena samo prednja strana urezanim akroterijama i slabo naglašenim kapitelom i postamentom. Podeljen sa dve vertikalno urezane crte na tri dela. (sl. 6)

Lok. : Ustikolina

Natpis levo: *Term(ino)*

Natpis u sredini: *Lib(ero) P(atri)*

Natpis desno: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo).*

Lit. : E. Imamović 1977, 416, n. 184, fig. 184.

Slika 6. Ara, krečnjak, posvećena Terminusu, Liberu i Jupiteru, Ustikolina (Imamović 1977, fig. 184)

Summary: The Cult of Liber in the Eastern Part of the Roman Province of Dalmatia

Eight votive aras dedicated to the god Liber have been preserved on the territory of the eastern part of the Roman Province of Dalmatia. Six of these eight aras were dedicated to the cult of Liber alone; one monument was dedicated to the cult congregation of Liber, Terminus, and Jupiter, and one ara is dedicated to the cult symbiosis of Liber and Bacchus.

The absence of votive monuments dedicated to Liber and his female paredra Libera, as well as the variable reference to the cult of the god Bacchus, can be immediately noticed. At some of these monuments, Liber is either identified as Bacchus or represented in a cult congregation with the same. Except in one case, Liber is always referenced using attributes Liber Pater. These attributes were complemented with either "Augustus" or – according to two votive aras located in the city of Užice – "Capeduni" and "Capedunensi". The meaning of these attributes has not been discovered yet but is assumed to refer to the ethnicon of a Celtic tribe that had been resident there. It is possible that the identification of Liber with Dionysus onises and Bacchus indicates a reference to the chthonic cult. The dedicators were mostly wealthy individuals of higher social status. In addition to a *veteran*, an honorary *duumvir* and an *arcarius fisci* are referred to at the aras. If Šašel's *sacerdos* resolution is accepted for one of these monuments, it would indicate that the cult of Liber was officially established to even include dedicated temples.

The majority of monuments can be dated in the period of the reign of Marcus Aurelius, as well as the preceding period of the reign of Hadrian.

BIBLIOGRAFIJA

- Cambi 2012 – N. Cambi, Romanization of western Illyricum from religious point of view, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja* 42, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2012, 71–88.
- Djurić 2023 – B. Djurić, Dionysos in the province. Dionysian motifs of a Poetovian monument, *A Step into the Past*, Institute of Archaeology in Belgrade, 2023, 315–324.
- Imamović 1977 – E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području BiH*, Veselin Masleša, 1979.
- Mirković 1971 – M. Mirković, Sirmium - Its History from the First Century A. D. to 582 A. D., in V. Popović (ed.), *Sirmium I: Archaeological Investigations in Syrmian Pannonia*, Arheološki institut Beograd, 5–94.
- Mirković 1975 – M. Mirković, Iz istorije Polimlja u rimsko doba, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja* 14 (12), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1975, 95–108.
- Mirković 1994 – M. Mirković, Beneficarii consularis in Sirmium, *Chiron* 24, De Gruyter, 1994, 345–404.
- Patsch 1907 – K. Patsch, Arheološko–epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 19 (1), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1907, 431–470.
- Popović 2013 – I. Popović, Jewelry on the Representations of the Deceased Women on the Tombstones from Eastern Dalmatia, *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva /Funerary Sculpture of the Western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire*, Književni krug, 2013, 541–554.
- Сергејевски 1940 – Д. Сергејевски, Римски натписи из Босне, ужичког краја и Санџака, *Споменик СКА* 93, Српска краљевска академија, 1940, 133–160.
- Срејовић, Цермановић Кузмановић 1979 – Д. Срејовић, А. Цермановић Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, Српска књижевна задруга, 1979.
- Šašel 1963 – A et J. Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter anno MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, *Situla* 7, Narodni muzej Slovenije, 1–174.
- Šašel 1986 – A. et J. Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter anno MCMII et MCMLX repertae et editae sunt, *Situla* 25, Narodni muzej Slovenije, 1986, 1–533.
- Вулић 1909 – Н. Вулић, Антички споменици у Србији, *Споменик СКА* 47, Српска краљевска академија, 1909, 109–191.
- Вулић 1941 – 48 – Н. Вулић, Антички споменици наше земље, *Споменик СКА* 98, Српска краљевска академија, 1941–48, 1–342.
- Зотовић 1989 – М. Зотовић, Најстарија прошлост ужичког краја, у: *Историја Титовог Ужица*, Историјски институт – Београд, 1989, 37–117.

- Зотовић 1990 – Р. Зотовић 1990, Римски надгробни и вотивни споменици из епиграфске збирке Завичајног музеја, *Ужички зборник* 18, Narodna biblioteka u Titovom Užicu, 1990, 153–170.
- Зотовић 2001 – Р. Зотовић 2001, Антички култови на подручју Пријепоља и Пљеваља, у: *Vestigatio Vetustatis* Александрини Цермановић Кузмановић од пријатеља, сарадника и ученика, Filozofski fakultet – Centar za arheološka istraživanja, 2001, 183–195.

Dr. sc. SALMEDIN MESIHOVIĆ

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet

salmedin.mesihovic@ff.unsa.ba

Izvorni naučni rad / Original research article

UDK/UDC 902.2(497.6 Sarajevo)“652”

DOI: 10.54524.2490-3930.2024.113

Primljen / Received: 03. 06. 2024.

Prihvaćen / Accepted: 30. 07. 2024.

Tragovi kraja *Aqu(a)e*, njene municipalne jedinice i antičkog načina života na sarajevskom području

Apstrakt: U historiografiji i arheologiji grada *Aqu(a)e*, čija je istoimena jedinica municipalne autonomije pokrivala sarajevsko područje, a moguće i još neke obližnje predjele, nedoumicu predstavlja kraj razvitka u klasično-civilizacijskoj formi. U dostupnim izvorima još uvijek se ne može naići na eksplicitni dokaz dešavanja koja su vodila ka kraju grada *Aqu(a)e* i istoimene jedinice municipalne autonomije. Određene indicacije za kraj ili, bolje rečeno, početak kraja grada *Aqu(a)e* dovode u vezu sa ratovima sa Gotima u posljednje dvije decenije IV st. n. e., možda sa gotskom provalom u periodu 378. – 380. god. n. e. Međutim, ako su i gotske i njima pridružene druge barbarske i provincijalne skupine i zauzele *Aqu(a)e* u ovom periodu, to nije značilo kraj antike u sarajevskom području. U toku V i VI st. razvio se kasnoantički način prebivanja sa osloncem na utvrde na uzvišenjima, od kojih posebice se ističu Debelo Brdo i Ilinjača na Kotorcu. Tek je slom romejske odbrane u drugoj i trećoj deceniji VII st. sarajevsko područje uveo u novo, srednjovjekovno doba u kojem dolazi do simbioze starosjedilaca i doseljenika.

Ključne riječi: Sarajevo, *Aqu(a)e*, kasna antika, barbarske invazije, rani srednji vijek.

Abstract: In the historiography and archeology of the city of *Aqu(a)e*, whose eponymous unit of municipal autonomy covered the Sarajevo area, and possibly some other nearby areas, the end of its development in the classical civilization form is a source of doubt. In the available sources, it is still not possible to find explicit proof of the events that led to the end of the city of *Aqu(a)e* and its unit of municipal autonomy. Certain indications link the end or rather the beginning of the end of the city of *Aqu(a)e* to the wars with the Goths in the last two decades of 4th century, perhaps with intrusions in the period AD 378-380. However, if the Goths, and other barbarian and provincial

groups which joined them, occupied *Aqu(a)e* in this period, this did not mean the end of antiquity in the Sarajevo area. During the 5th and 6th century, a late antique way of living developed, relying on forts on the heights, of which Debelo Brdo and Ilinjača on Kotorac stand out in particular. Only the collapse of the Eastern Roman defense in the second and third decades of 7th century introduced the Sarajevo area into a new medieval era in which there was a symbiosis of natives and settlers.

Keywords: Sarajevo, *Aqu(a)e*, Late Antiquity, barbarian invasions, Early Middle Ages.

Aqu(a)e, smještena na zapadu sarajevskog polja, pored toga što je bila urbano i upravno središte akvesijenske jedinice municipalne autonomije, na osnovu dosadašnjeg nivoa znanja, bila je tijekom perioda od II do IV st. n. e. i najvažnije naselje na prostoru Gornje Bosne.¹ Međutim, slaba istraženost potencijala samog arheološkog lokaliteta² i nedostatna dostupnost izvorne građe više otvaraju pitanja nego što nude odgovore na historijski razvitak *Aqu(a)e* i njene istoimene municipalne autonomije.³ Jedno od takvih otvorenih pitanja je i ono koje se odnosi na dešavanja koja su dovela do kraja povijesne uloge *Aqu(a)e* i njene jedinice municipalne autonomije u turbulentnim vremenima kasne antike, te njenom zavještanju u historijski tmurnim stoljećima bosanskog ranog srednjeg vijeka. Trenutno, nije dostupan nijedan pisani (ni narativni ni epigrafski) zapis koji bi govorio, makar i posredno nagovještavao, o tome šta se to na kraju desilo sa akvesijenskom jedinicom municipalne autonomije i gradom *Aqu(a)e*. Zato smo oslonjeni na pronađenu arheološku građu, i njeno pretpostavljeno oslanjanje na opće historijske podatke koji opisuju dešavanja iz kasne antike i ranog srednjeg vijeka.

Na osnovi dosadašnjih oskudnih arheoloških istraživanja u urbanom i upravnom središtu *Aqu(a)e* (parkovno-hotelsko-lječilišni prostor i naselje u Lužanima) pronađen je i određeni broj rimskih novčića od kojih je najstariji iz emisija novca iz vremena princepsa Klaudija, a najmlađi iz vremena dominusa Gratijana.⁴ Uvjetno rečeno (poradi slabe istraženosti), moglo bi se pretpostaviti kako su u posljednjim decenijama IV st. n. e. grad *Aqu(a)e* i akvesijenska municipalna jedinica doživjeli

¹ Skupljene spoznaje i znanje o *Aqu(a)e*, njenoj istoimenoj jedinici municipalne autonomije i općenito sarajevskom području u epohi klasične civilizacije i kasne antike nalaze se u hrestomatiji: Mesihović 2023.

² O potencijalima arheološkog lokaliteta *Aqu(a)e* v. Mesihović, Šaćić 2023.

³ Jedan od glavnih razloga istraživanja već detektiranih potencijala za arheološka istraživanja lokaliteta smještenog u zoni sarajevskog naselja Lužana (posebice uključujući parkovno-hotelsko-lječilišni prostor), gdje se nalazi urbano i upravno sjedište *Aqu(a)e* je nerazumijevanje (ili čak ideološka zatupljenost) od strane nositelja vlasti na svim nivoima (općina, kanton, entiteti i države) značenja *Aqu(a)e* kao najstarijeg urbanog stratumu u sarajevskom području.

⁴ O nalazima antičkih novčića na sarajevskom području v. Mesihović 2023, 751–791.

određeno traumatično iskustvo koje je radikalno poremetilo dotadašnji ustaljeni način života i civilizacijskog razvitka. Balkanske provincije su upravo u ovom periodu doživjele prvo golemo, uništavajuće i razarajuće iskušenje Velike seobe naroda. Nakon pobune na istočni Balkan preseljenih Gota i katastrofalnog ishoda bitke kod Hadrijanopolisa 378. god. n. e. koje je rezultiralo sa uništenjem istočnorimske vojske i pogibijom dominusa Valensa, sigurnosna situacija na većem dijelu balkanskih provincija naglo se usložnila. Pobjednički Goti i njima pridruženi drugi “barbari” (npr. Alani i hunski prebjezi) te mnogobrojni provincijalci (iz redova kolona, rudara i drugih slojeva stanovništva koji su se smatrali potčinjenim) i prebjegli robovi izvide napade u širokom prostornom obuhvatu, razarajući i pljačkajući zemljoposjedničke vile i gazdinstva, zauzimajući, sa različitim stupnjevima razaranja, utvrde i značajan broj slabo ili nikako branjenih gradova u kontinentalnoj unutrašnjosti. Nakon što su buntovnici u jesen 378. god. n. e. neuspješno napadali istočnu prijestolnicu Konstantinopolis, pokrenuli su napade i na predjele pod zapadnom upravom kojima je tada pripadala i akvesijenska municipalna jedinica. Ovi napadi su se zahvatili poglavito pristupačnije panonske provincije, ali vjerojatno i njima zemljopisno bliske (sjeverne) predjele provincije Dalmacije.⁵

⁵ Gračanin 2005, 10–14: *Štoviše, od kraja 378. i početka 379. godine barbarski će se napadači razmiljeti po svim balkanskim pokrajinama, pljačkajući i pustošeći sve do Julijskih Alpa, dakle i u panonskim oblastima. Upravo krajem 378. i početkom 379. godine zacijelo se dogodio i prvi prodor Huna u Panoniju, u južne panonske pokrajine, ali i u Valeriju. U daljnjim su se navalama, koja su sezala sve do praga Italije, napadači koristili ključnim rimskim putovima u savsko-dravsko-dunavskom mudurječju, zbog čega se čitavo ovo područje našlo pod osobitim pritiskom. Uvodne napade na Panoniju privremeno je bio suzbio vojni zapovjednik tada još oba Ilirika Majorijan. No, kad se potkraj 379. Teodozije teško razbolio, stanje je iznova postalo kritično. Fritigernovi su Goti početkom 380., zacijelo u proljeće, pokrenuli nove napade u Iliriku, a uz njih su Alatej i Safraks sa svojim četama napali Panoniju. Tom prigodom je zapadnoilirski vojskovođa (comes rei militaris ili možda magister militum) Vitalijan doživio poraz u nastojanju da ih otamo izbací. Ovo je imalo katastrofalne posljedice po Panoniju jer Alatejevím i Safrakovím odredima više ništa nije stajalo na putu. Pustošenjem su bile zahvaćene zacijelo sve panonske oblasti i rubni dijelovi susjednih pokrajina. U izvorima se izrijeekom spominje teško stradanje Murse i Stridona, a čini se da je tada bio pao i Petovion. Opasnost je bila tako velika da je Gracijan osobno došao u Panoniju, nakon što je prethodno Teodoziju, koji je u Makedoniji doživio poraz, poslao u pomoć vojsku predvođenu vojskovođama Bautonom i Arbogastom, pa su združene zapadne i istočne rimske snage uspjele suzbiti Fritigerna. Čini se da se u Panoniji prilike nisu dale riješiti na bojnome polju, jer izvori izvješćuju da je Gracijan s tamošnjím zavojevačima sklopio sporazum. Tako bi Alatejevi i Safraksovi Ostrogoti, Alani i Huni dobili dopuštenje da se nasele na carskome području i pritom primili obvezu da za godišnju plaću i redovite isporuke živeži štite granicu i prema potrebi stave carskoj vlasti na raspolaganje čete na određeno vrijeme.*

Detaljnije informacije sa izvornim podacima na koje se poziva, H. Gračanin daje i u sljedećim fusnotama gore citiranog članka: str. 11, fus. 9; str. 11, fus. 10; str. 11, fus. 11; str. 13, fus. 12; str. 13, fus. 13; str. 13, fus. 14; str. 14, fus. 15; str. 14, fus. 16; str. 14, fus. 17.

Ako su Stridon i Mursa, a možda i Poetovio bili razoreni u ovom periodu od 378. do 380. god. n. e, nije moguće pomisliti da je uz još veliki broj gradova u ovom istom valu stradala i *Aqu(a)e*.⁶ Možda je akvesijensko područje doživjelo i intenzivnije kratkotrajno gotsko prisustvo i početkom V st. n. e.⁷ Gubitak većine prostora panonskih provincija je sjeverne predjele provincije Dalmacije, zajedno sa preostalim dijelovima južne Panonije, faktički pretvorilo u graničnu zonu. A sarajevsko područje nalazilo se u sjeveroistočnom pravcu provincije Dalmacije, i bilo je izloženo povremenim upadima barbara sa sjevera.⁸

Gračanin 2006, 84–85: *Među gotskim skupinama koje su spas potražile na prostoru Carstva za pobjest južne Panonije u posljednjim desetljećima 4. i u prvim desetljećima 5. stoljeća važne su tervinško-vizigotska skupina pod Alavivovim i Fritigernovim vodstvom te greutunško-ostrogotska skupina s dijelovima Alana i Huna pod Alatejevim i Safrakovim zapovjedništvom. Nakon što je rimska vojska predvođena osobno carem Valentom doživjela početkom kolovoza 378. u bitki kod Hadrijanopola težak poraz u pokušaju da suzbije gotski ustanak u Trakiji, gotski su napadači krajem iste godine ili početkom sljedeće prodrli u Ilirik i u Panoniju. Još znatniju navalu Panonija će iskusiti početkom 380. godine. Vjerojatno u proljeće Alatej i Safraks su sa svojim konjaničkim odredima sastavljenima od Gota, Alana i Huna napali panonske oblasti i porazili iliričkoga vojskovođu Vitalijana. Iako je moguće da je pustošenjem bila zahvaćena cijela Panonija, čini se da je ostrica napada bila usmjerena prvenstveno protiv južnopanonskih pokrajina, jer su se zavojevači za prodor sve do ruba Italije morali koristiti rimskim cestama u savsko-dravsko-dunavskom međurječju. Koliko je to moguće prosuditi, izvori navode da su razaranja pretrpjeli Mursa u Drugoj Panoniji i Stridon na tromedi između Panonije Savije, Dalmacije i Histrije, a zacijelo je istom prigodom bio stradao i Petovion na granici između Panonije Savije i Unutrašnjega Norika. Doduše, spomenuta razaranja vrlo vjerojatno su ponajprije podrazumijevala pljačku imovine, otimačinu uroda i stoke te odvođenje zatočenika radi otkupa, a ne na rušenje naselja. Detaljnije informacije sa izvornim podacima na koje se poziva, H. Gračanin daje i u sljedećim fusnotama gore citiranog članka: str. 84, fus. 2; str. 84, fus. 3; str. 84, fus. 4; str. 85, fus. 5.*

Jeronim iz Stridona u svome djelu *De Viris Illustribus*, poglavlje 135, (sastavljenom 392/393. god. n. e. u Betlehemu) navodi sljedeće: *Hieronymus patre Eusebio natus, oppido Stridonis, quod a Gothis eversum, Dalmatiae quondam Pannoniaeque confinium fuit...* (Jeronim, sin Eusebija, iz grada Stridona, koji je na granici Dalmacije i Panonije, a koji su srušili Goti).

⁶ O tome v. Šunjić 2003, 29–34; Gračanin 2005, 9–16.

⁷ Gračanin 2006, 87–88: *Alarikov pohod u Italiji doživio je u ljeto 402. godine konačan neuspjeh i Vizigoti su se morali povući istim putem kojim su i došli. Čini se da su se tada smjestili u dalmatinsko-panonskom pograničju. U historiografiji nije riješeno pitanje gdje su se točno zaustavili Alarikovi Vizigoti. Neki povjesničari smatraju da se Alarik vratio u Istočni Ilirik, u (Drugu) Makedoniju i (Unutrašnju) Dakiju, odakle bi i krenuo u pohod u Italiju, dok drugi drže da je svojim boravištem učinio Panoniju Saviju, područje uz rijeku Savu, i to prema federatskom sporazumu, odnosno Panoniju Saviju i/ili Drugu Panoniju. Budući da su Vizigoti tada bili u neprijateljstvu s obje polovice Carstva, morali su se skloniti u oblasti koje nisu bile lako dohvatne, dakle u brdovite predjele. U obzir u prvom redu dolaze istočnodalmatinske planine, nadomak krajnjega južnog ruba Druge Panonije, budući da se iz Dalmacije preko Prevalitane moglo prodrijeti i u Epir, gdje ih uskoro nalazimo.*

Detaljnije informacije sa izvornim podacima na koje se poziva, H. Gračanin daje i u sljedećim fusnotama gore citiranog članka: str. 87, fus. 22; str. 87, fus. 23; str. 87, fus. 24; str. 88, fus. 25; str. 88, fus. 26; str. 88, fus. 27; str. 88, fus. 28; str. 88, fus. 29.

⁸ Iordan, *Getica* 273–274: Gračanin 2006, 99: *Vjerojatno 467. godine svevski je kralj Hunimund pošao u pljačkaški pohod kroz zapadnu Panoniju do Dalmacije. Putem su Svevi zaplijenili gotska stada koja*

Možda se i u dosadašnjim arheološkim iskopavanjima *Aqu(a)e* nailazi na tragove nasilne rušilačke sile. Ivan Kellner, koji je vodio prvu sustavnu arheološku kampanju iskopavanja na lokalitetu *Aqu(a)e*, zapisao je da su građevinski objekti sa nalazišta kod rezervoara II (blizu novog vrela), kao i drugi objekti na prostoru Toplica:⁹ *po svoj prilici na silu razoreni, jer sigasti sloj iznad obje razvaline čini čvrst konglomerat, po kome su zidne opeke, ciglene ploče, žmurnjaci i komadi kamenja razbacani u najvećem neredu (isp. presjeke FF i GH)*. Ipak na drugom mjestu, I. Kellner, na osnovi priprosto izvedenih kasnijih popravki na jednom od mozaika, iznosi tezu o podužem trajanju i polaganom propadanju rimskih građevina u *Aqu(a)e*. Na osnovu ovog arheološkog podatka moglo bi se pretpostaviti da je *Aqu(a)e*, nakon dostizanja svoga urbanog, kulturološkog i institucionalnog vrhunca, u IV st. n. e. ušla u proces prvo stagnacije, a onda i laganog klizenja u dekadens.¹⁰ Moguće je više opcija o kraju klasično-civilizacijskog grada *Aqu(a)e*:

1. Da je bio osvojen i razoren krajem IV ili na samom početku V st. n. e., a njegovi stanovnici se sklonili na zaštićenija uzvišenja, npr. Ilinjača na Kotorcu.
2. Da je usljed konteksta općih okolnosti na Balkanu i Zapadnom Carstvu od kraja IV st. pa tijekom V st. ušao u fazu postupnog dekadensa što je dovelo do nestanka dotadašnjeg gradskog načina života i prebacivanja naseobinskog središta u npr. Ilinjaču na Kotorcu.
3. Da je zbog pogoršane sigurnosne situacije, stanovništvo grada jednostavno napustilo otvorenu, ravničarsku *Aqu(a)e* i preselilo se na uzvišenja. U prvom redu na obližnju Ilinjaču na Kotorcu.

Đ. Basler (1959, 167) je samo konstatirao kako je *Aqu(a)e* *izbrisao sa lica zemlje vihor Seobe naroda*.

Ivan Kellner je prilikom iskopavanja nalazišta hotela "Bosna" naglasio da je građevinski materijal iz epohe postojanja klasično-civilizacijskog grada *Aqu(a)e* nalažen na hrpama (grupama), koje je označio rimskim brojevima I, II, III, IV i V, dijelom bio korišten u sekundarnoj upotrebi u kasnijim lokalnim objektima. Nažalost, izuzev samo ove konstatacije teško bi se moglo reći u kojim se to kasnijim periodima sekundarno koristio klasično-civilizacijski građevinski materijal. I prilikom iskopavanja

su slobodno lutala poljima. No, na povratku iz Dalmacije kod Blatnog ih je jezera iznenadio Tiudimer i nanio im težak poraz, zarobivši Hunimunda i prisilivši ga na savez. Ipak je ovaj napad izgleda više bio usmjeren na sjeverozapad provincije, nego na sjeveroistok.

⁹ Kellner 1895, 163.

¹⁰ Kellner 1895, 168: *Tehnika poda s mozaikom slika 8.a dobra je; veoma su spomena vrijedni kasniji popravci, koji se viggaju i na slici, pri kojima se nije gledalo na stariji urnek mozaika, te su po načinu jednostavnih mozaika sa zagvozdicama dosta priprosto izvedeni. I iz toga može se izvesti poduže trajanje i polaganje propadanje rimskih građevina u Ilidžama.*

objekta A (*villa urbana*) na lokalitetu *Aqu(a)e* u gornjem sloju jednog znatno manjeg dijela prostora na kojem se nalazila *villa urbana* u epohi klasične civilizacije, konstatirano je postojanje stambene zgrade koja je izgrađena nad ili u ostacima već razrušene vile.¹¹ Za sada je nepoznato kada je ova naknadna zgrda podignuta. Naknadni objekt je mogao biti izgrađen i neposredno nakon što je grad *Aqu(a)e* bio u potpunosti dezavuiran kao naseobinsko sjedište (bilo usljed osvajačkog razaranja i pljačke, bilo usljed postupne kasnoantičke dekadencije, bilo usljed povlačenja stanovništva na uzvišenja) ili je pripadao onoj već konstatiranoj naseobini iz IX i X st. ili je možda nastao u nekom još kasnijem vremenu.

Nejasno je da li bi se nastanak ostave metalnih predmeta sa poljoprivrednog gazdinstva na lokalitetu Stup, koje je funkcioniralo u vrijeme postojanja i grada *Aqu(a)e* i istoimene municipalne jedinice (i to sigurno krajem III i početkom IV st. n. e.), mogao povezati sa nekom nesigurnom situacijom koja je zahvatila akvesijenski prostor, možda upravo krajem IV st. n. e.¹²

Za razliku od prostora samoga grada *Aqu(a)e*, na sarajevskom području (odnosno ageru akvesijenske municipalne jedinice) najmlađi antički novčić pripada emisijama istočnorimskog dominusa Justinijana. Evidentirana kasnoantička naseľjenost na lokalitetu Ilinjača, Kotorac, postojanje ranoromejske utvrde na Debelom Brdu kao i niz nalaza kasnoantičke provenijencije dokazuju da se i nakon eventualnog gotskog osvajanja i pustošenja *Aqu(a)e*, domaće stanovništvo ipak na sarajevskom području na neki način konsolidiralo. Rimska vlast se na ovom području, i

¹¹ Pašalić 1959, 125: *Prostorije 15 i 16 naknadno su ugrađene i poremetile su osnovu čitavog trakta iskokom u sjevernom zidu i sužavanjem susjednih odjeljenja. U toku svog dugog postojanja zgrada je nesumnjivo doživljavala i mnoge druge promjene svoga plana i rasporeda.*

Basler 1972, 42: *U gornjem građevinskom stratumu objekta "A" na Ilidži kod Sarajeva, rimske stambene zgrade iz III vijeka, zapažena je jednostavna zgrada u obliku izduženog pravokutnika, podijeljena u dvije prostorije. Drugi detalji ostali su nepoznati. Zgrada je bila podignuta kada se građevina iz III vijeka, sa atrijem i podovima od mozaika, već nalazila u ruševinama pod zemljom.*

¹² Čremošnik 1930, 222: *Iz brižljivo naslaganog i uređenog poklada kraj kuće možemo zaključiti da su stvari poklada namjerno smještene u zemlju prilikom kakve prijeteće opasnosti. Vlasnik ih je smjestio u jamu i zakopao ih, da ih digne, kada se opet vrati, ali se više nije vratio. Upada u oči da kraj tolikog poljskog oruđa u pokladu nema nijedne motike, bez kojih sigurno nije bilo nijedno gospodarstvo, nema čekića koji uz svrdlove i kovačka klijesta bezuvjetno spadaju, nema nijednog lonca koji su sigurno bili u kuhinji kraj bakrača i tava. Vidi se da je vlasnik u ovu jamu sakrio samo jedan dio svoga pokretnog imetka. Drugi dio je sakrio na drugo mjesto, ili ga, pošto u opasnosti valjda nije imao vremena da kopa dvije jame, uopće nije sakriovao, nego ga je ponio sa sobom. Izgleda kao da je u brzini natovarivao ono što je mogao natovariti, a ostatak je brže bolje zakopao u zemlju. Interesantna pojava u pokladu je mač. Okolnost što je mač zakopan zajedno sa drugim stvarima u zemlju možemo tumačiti time da onaj, ko je poklad zakopao, nije bježao pred ratnom opasnošću, ili možemo tumačiti i time da mu mač nije služio kao oružje, nego samo kao luksuzan predmet ili kao uspomena, a za odbranu da se je služio drugim oružjem, na pr. kopljem, strjelicom ili iz blizine nožem. Moglo bi se misliti na to da je mač vlasniku bio samo uspomena na vojnu službu u konjici, pošto po svojim dimenzijama odgovara maču rimske konjice.*

pored svih problema koje su izazivala kretanja različitih vojski, upadačkih invazora, pljačkaških skupina pa i kompletnih naroda koji su posebno bili izraženi krajem IV i početkom V st. n. e. ipak uspjela održati. Jedno vrijeme je provincija Dalmacija, a sa njom i sarajevsko područje, bila i u okvirima domene kojom su upravljali faktički samostalno Marcelin i Julije Nepot. Nakon 480. god. n. e. sarajevsko područje se našlo u okvirima kraljevstva Odoakara, a nedugo kasnije i pod upravom ostrogotske dinastije Amala i njihovog kraljevstva.¹³

O dobu vladavine ostrogotske dinastije Amala na sarajevskom području svjedoči gravirana gema sa latinskim monogramom ostrogotskog kralja Teodorika, navodno nađena na području Sarajeva.¹⁴ Jedini nalaz gotske materijalne kulture pronađen na sarajevskom području (ulica Ćemaluša, općina Centar) je karika životinjskog stila izrađena od brončane žice.¹⁵ Uslijedilo je višedecenijsko razdoblje mira, sa obnovom antičkih tradicija i privremenim zaustavljanjem dalje destrukcije civiliziranog načina života. Međutim, ako se situacija pod Amalima bila unekoliko stabilizirala, teško je pretpostaviti da je došlo do obnove onakvog gradskog načina života na lokalitetu *Aqu(a)e*, kakav je bio prije III pa i u prvoj polovici IV st. n. e. Pitanje je da li je uopće preživjela i akvesijenska municipalna jedinica kao upravno-teritorijalna cjelina ili je ona bila transformirana ili zamijenjena sa nekom novom upravno-teritorijalnom jedinicom. Uostalom, otvoreni i ravničarski plato lokaliteta *Aqu(a)e* u novonastalim uvjetima nesigurnosti, ratovanja i naglih promjena nije više bio primjeren kao lokalno središte, koje se moralo prebaciti na neko prirodno zaštićenište, teže pristupačnije i zatvorenije uzvišenje, koje uz to ima i odličnu stratešku poziciju i pruža dobar vidik nad okolnim zonama i putevima koji u njih vode i kroz njih prolaze. Sličnu sudbinu kao lokalitet *Aqu(a)e* su u ovom periodu doživjela i druga sarajevska ravničarska i otvorena naselja kao što je ono u Centru, koje se ranije pružalo od Koševskog potoka pa sve do današnjeg kampusa Univerziteta i željezničke stanice. Naselja su se ponovo povukla u oblasti metalnodobne građinske naseobinske kulture.¹⁶

¹³ I Odoakarova, i kasnija uprava Teodorika Amala i njegovih nasljednika u Kraljevstvu Italije (*Regnum Italiae*) nalazila se pod formalnom vrhovnom vlašću cara u Konstantinopolisu.

¹⁴ Evans 1885, 22–23; CIL03 10188,01 = EDCS-ID: EDCS-31300315; Miletić 1984, 376.

A o navedenom nalazu u kontekstu nalaza nakita i ostrogotske vladavine u provinciji Dalmaciji v. Uglešić, 1990; Uglešić 1991; Uglešić 1996; Uglešić 1996a.

¹⁵ Sergejevski 1947, 42–43.

¹⁶ Ćeman 2000, 156: *Povijesna događanja na ovom području donijela su veoma interesantan obrat. Navedena seoska naselja, a prije svega gradine (castella i oppida), autohtonog stanovništva bila su tokom stoljeća rane antike marginalizirana u sjeni kolonije Aqu(a)e S... Međutim, u kasnoj antici, tj. u nemirnom i nesigurnom 5. i 6. st., ta ista naselja poslužila su kao skloništa – pribežišta (refugiji – refugia), upravo stanovnicima navedene kolonije i obrtničkih i trgovačkih naselja i seoskih gospodarstava. Time je nastavljen naseobinski kontinuitet ovih tačaka i prostora kroz krizno vrijeme kasne antike do u rani srednji vijek.*

Sarajevsko područje je inače imalo vrlo razvijenu i gustu mrežu gradinskih naselja još od eneolitika pa sve do uspostave rimske vlasti, sa naseobinskim kompleksom Zlatište – Debelo Brdo – Soukbunar kao svojim najvećim i najvažnijim dijelom.¹⁷ I u vrijeme epohe klasične civilizacije, iako su se središta naseljenosti premjestila u pitomije i otvorenije zone ravnica, ipak ta mreža nije mogla biti potpuno napuštena niti zanemarena. Dobar primjer pruža upravo Debelo Brdo čiji je strateški položaj, ali i višemilenijumska tradicija naseljenosti nisu mogli biti zanemareni, pa je i u stoljećima stabilne rimske vlasti od I do IV st. tamo postojala utvrda koja je vjerojatno pokazala svu svoju korisnost u vrijeme rasapa balkanskih provincija sa kraja IV i početka V st. n. e. I onda su u V i VI st. pojedina mjesta iz te nekadašnje predrimske gradinske mreže poslužila kao refugiji za lokalno stanovništvo, ponovno postajući i središta naseljenosti. U prvom redu, pored spomenutog Debelog Brda, bitno mjesto je postalo i naselje Gradac na Ilinjači u Kotorcu.¹⁸ Prilikom iskopavanja ovog lokaliteta refugija i naselja aktiviranog ponovo u kasnoj antici, pronađeni su i ostaci ranokršćanske crkve. Ovo uzvišenje u Kotorcu, u blizini rijeke Željeznice, nalazi se jugoistočno od lokaliteta *Aqu(a)e*, možda je poslužilo i kao refugij stanovnicima samoga grada *Aqu(a)e* i neposrednih sela i vila. Izbor uzvišenja, koje je isto bilo ranije metalnodobno gradinsko naslje, na Kotorcu za kasnoantičko naselje je bio vrlo smišljen potez jer je pored strateške pozicije koja nudi i dobru zaštitu, ovo mjesto imalo direktni vizuelni kontakt sa naseljem na Debelom Brdu.

Iz ovog perioda možda potiče i nalaz komada cigle sa ugraviranim krstom, sa lokaliteta koji je prije moderne urbanizacije Marin Dvora bio zvan “Vasiljeva bašta” (danas područje zgrada Vijeća ministara Bosne i Hercegovine¹⁹ i Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine, općina Centar Sarajevo). Oblik ugraviranog krsta sa širokim završecima krakova se pojavljuje već početka IV st. n. e, a pošto je odlomak

¹⁷ O gradinskim naseljima u sarajevskom području v. Mesihović 2007; Mesihović 2008.

O naseobinskom kompleksu Zlatište – Debelo Brdo – Soukbunar v. Fiala 1889, 92–93; Fiala 1890, 212–220; Fiala 1891, 424–431; Fiala 1894, 107–140; Fiala 1895, 123–137; Fiala 1896, 97–107; Ćurčić 1908, 364–365; Sergejevski 1947, 39–40; Basler 1972, 55–56; Čović 1976, 75, 78, 98; 193–194; Čović 1976a, 105–115+Tab.I-III; Čović 1983, 170–182; Čović 1983a; Čović 1983b, 390–412; Čović 1987; Sakellarakis, Marić 1975, 153–156; Fekeža 1983 (neobjavljeni dnevnik rada sa iskopavanja na Debelom Brdu juli–august 1983. god); Arheološki leksikon BiH, Tom III 1988, 42; Mesihović 2007; Mesihović 2007a, 941–988; Mesihović 2008; Mesihović 2011a; Mesihović 2012.

¹⁸ O lokalitetu Ilinjača Kotorac i njegovoj eventualnoj vezi sa Porfirogenitovom v. Ćurčić 1908, 364; Korošec 1940, 77–81; Čremošnik 1950, 385–389; Benac 1963, 25–31; Čović 1965, 73; 79; 84; Čović 1966, 9–17; Ferjančić 1959, 58; Rusković 1987; Fekeža 1990; Čaće 1998, 27–28; Mušeta Aščerić 2006, 135–136; 138–140; Mesihović 2010.

¹⁹ Oficijelno se taj visoki poslovni objekt danas zove “Zgrada prijateljstva između Grčke i Bosne i Hercegovine”.

cigle sa slikom krst nađen u blizini ranoromejskog novčića koji je emitiran u vrijeme vladavine istočnorimskog cara Justina, moglo bi se i pretpostaviti kako i ovaj odlomak potiče sa kraja ostrogotske vladavine ili sa početka Justinijanove rekonkviste. Sarajevsko područje našlo se pod istočnorimskom (romejskom) kontrolom već sa počecima velikog rata koji je Justinijan poveo protiv Ostrogotskog kraljevstva.²⁰ Po svemu sudeći, otpora nije ni bilo. Ali to ne znači da je sarajevsko područje moglo računati na dugoročni mir ili nastavak obnove i daljeg razvitka kasnoantičkog načina života. Za razliku od prve polovice VI st. za romejske vladavine dolazi novo doba neizvjesnosti i nesigurnosti. Novi opasni neperijatelj postaju zajednice slavenskih govornika koje sa sjevera upadaju u preostalo iliričko područje, Meziju, Trakiju, Makedoniju. Možda su neki od tih napada, upada i prepada zahvatili i sarajevsko područje, koje je bilo na sjeveroistoku provincije Dalmacije.²¹ Utvrde i naselja na Debelom Brdu i Kotorcu se dodatno utvrđuju i ulaze u sustav Justinijanovog limesa. Ovaj sustav utvrda je trebao imati defanzivnu ulogu odbrane strateških pozicija i kao refugij za okolno stanovništvo za očekivane napadačke inkurse slavenskih, kutrigurskih i na kraju i avarskih zajednica. Debelo Brdo bi tako pokrivalo istočni dio sarajevskog polja, a Kotorac zapadni dio sarajevskog polja. Takav sustav je omogućavao nastavak kasnoantičkog načina života, o čemu ilustrativno svjedoči keramička posuda sa latinskim zapisom na sebi, a koje je pronađena na Debelom Brdu.²² Tako i ovi oskudni nalazi potvrđuju da i u V i VI st. n. e. ne nastupa nikakav hijatus u naseobinskoj kulturi življenja na sarajevskom području ili njegovom svođenju na samo razbacane malobrojne ruralne, stočarsko-metastazičke ili izolirane ratarske

²⁰ Ovaj rat traje od 535. do 554. god. i donio je stravična razaranja sa golemim žrtvama Italiji.

²¹ Provincija Dalmacija je, od kada je pala pod romejsku vlast, bila izložena, istina znatno manje nego donjopodunavske, središnje i istočno-balkanske oblasti upadima barbara. Barišić et al. 1955. Prokopije iz Cezareje (*Προκόπιος ὁ Καισαρεύς*; *Procopius Caesariensis*; živio 500. – cc. 554. god.) je u historiji Gotskog rata (III, 40, 7) zapisao kako su 550. god. Slaveni prešli Dunav sa namjerom da napadnu Solun, ali su saznajući o tome da romejski zapovjednik vodi brojnu vojsku, odustali su od pohoda na Solun. Umjesto toga su, prešavši redom sve ilirske planine, pojavili se u Dalmaciji. Najvjerojatnije su u ovom slavenskom upadu ponajviše upravo stradali pojedini predjeli današnje Bosne i Hercegovine. Ovaj napad je ustvari jedan od ogranaka rasprostranjenog slavenskog upada na romejski Balkan (čak sve do Dugog zida, prve linije odbrane samog Konstantinopolisa) iz 550/551. god. n. e. Po Prokopiju su Slaveni tada počinili *strahovita nedjela po čitavoj Evropi (mislili se na romejski Balkan op. a.), pljačkajući tamošnje krajeve, ne putem prepada nego prezimljujući kao u sopstvenoj zemlji...* Menander Protektor / Zaštitnik (*Μένανδρος Προτῆκτωρ* ili *Προτέκτωρ*; ranoromejski historičar iz sredine VI st.) spominje kako je avarski kagan Bajan u vrijeme borbi za Sirmijum (568. god.) naredio da 10 000 Kutrigura pređu rijeku Savu i da pustoše predjele provincije Dalmacije. Ovaj upad je sigurno zahvatio današnju sjeveroistočnu Bosnu.

²² *ILJug* 01 93 = AHB p 117 = *AE* 1948, 244 = EDCS-ID: EDCS-10000201 = HD021897 = TM182016; Sergejevski 1947, 39–40; Škegro 1999, 251; Ćeman 2000, 160; Mesihović 2007a, 899; Mesihović 2008a, 32–33; Šaćić Beća 2020, 231–232.

zajednice. Činjenica je da je u kasnoj antici u odnosu na ranija stoljeća opao kvalitet naseobinske kulture življenja, možda i zbog eventualnog zauzimanja *Aqu(a)e* i napuštanja ravničarskih predjela kao središta za stanovništvo koje je naseljavalo sarajevsko područje. Uostalom, takav pad nije bio svojstven samo sarajevskom području nego i okolnim prostorima, posebice onim udaljenijim od priobalja. Vjerojatno je u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku i broj stanovnika bio manji u odnosu na epohu klasične-civilizacije.

Nisu samo novi ratovi doprinijeli ponovom rasapu balkanskih provincija, depopulaciji, pojavi kolektivnog straha, stresa i osjećaja kontinuirane nesigurnosti, nego i pojava ubilačke pandemije koja se naziva "justinijanska kuga" i koja je harala Mediteranom, Europom, Arabijom i Srednjom Azijom od 541. do 549. god. n. e. Ova pandemija je ostavila za sobom duboke ožiljke na brojnost populacije i njenu biološku snagu i otpornost, i imajući duboke ekonomske, društvene, političke, religijske i kulturološke učinke. Sigurno su i tadašnji stanovnici sarajevskog područja bili pogođeni ovom pandemijom.

Usložnjavanju sigurnosne situacije je dodatno doprinijela pojava nomadskog azijskog naroda Avara, koji su do 580. god. n. e. uspostavili hegemoniju svoga Kaganata nad konglomeratom raznoraznih turkijskih, slavenskih, germanskih, npr. Gepidi – i iransko-sarmatskih naroda te preostalih Panonaca i Dačana i dovedenog, kao zarobljenika, balkanskog stanovništva. Provincija Dalmacija je posebice teško bila pogođena pohodom vojski Avarskog Kaganata sa samoga kraja VI st. n. e.²³ I u sačuvanoj epistularnoj građi pape Grgura I Velikog može se naići na zanimljive informacije o stanju u provinciji Dalmaciji upravo u periodu kada se dogodio i kaganov pohoda na provinciju Dalmaciju.²⁴ U pismu (X, 36, iz jula 600. god.) Maksimu, episkopu provincijske prijestolnice Salone, Grgur I izjavljuje kako je on, zbog slavenskog naroda (*...Et quidem de Sclavorum gente, quae vobis valde imminet, affligor vehementer et conturbor...*), od kojeg su oni, tj. stanovnici Dalmacije, u velikoj opasnosti, iznimno

²³ Theophy. 7. 12. 1–9; Theop. AM 6091; Anast. AM 6090; Georg. Cedren. AM 6090.

²⁴ 1.29. Natalu, episkopu Salone; 1.20. Honoratu, đakonu Salone; 1. 28. Sebastijanu, episkopu Risionium; 1. 38. Malhu, episkopu Delminija; 2. 18. Natalu, episkopu Salone; 2. 19. svim episkopima Dalmacije; 2. 20. Antoninu, podđakonu; 2. 46. Ivanu, episkopu Ravene; 2. 52. Natalu, episkopu Salone; 3. 8. Natalu, episkopu Salone; 3. 9. Antoninu, podđakonu; 3. 22. Antoninu, podđakonu; 3. 47. sveštenstvu salonitanske crkve; 3. 32. Honoratu, arhđakonu Salone; 4. 10. svim episkopima Dalmacije; 4. 20. Maksimu, koji pretenduje u Saloni; 4. 47. Sabinijanu, đakonu; 5. 21. carici Konstantini Augusti; 6. 3. Maksimu od Salone; 7. 25. Maksimu od Salone; 6. 26. Salonitancima; 6. 27. sveštenstvu i narodu Jadera; 7. 17. Sabinijanu, episkopu Jadera; 8. 10. Sabinijanu, episkopu Jadera; 8. 24. Sabinijanu, episkopu Jadera; 9. 5. Marcelinu, prokonzulu Dalmacije; 9. 9. Kaliniku egzarhu Italije; 9. 10. Marinijanu, episkopu Ravene; 9. 41. pisaru Julijanu; 9. 67. Konstanciju, episkopu Milana; 9. 79. Marinijanu, episkopu Ravene; 9. 80. notaru Kastoriju; 9. 81. Maksimu, episkopu Salone; 9. 82. Anatoliju, konstantinopoljsku đakonu; 9. 125. Maksimu, episkopu Salone.

ojađen i uznemiren, i kako pati u njihovoj patnji, i kako su Slaveni već preko Istre počeli ulaziti i u Italiju. Ovo je ustvari bio odgovor na pismo samoga Maksima, koje je u donio presbiter Veteran, i u kojem se vjerojatno govorilo o sve većoj opasnosti od Slavena.²⁵ Nepoznato je da li je vojska Kaganata prilikom ovog pohoda prošla i kroz sarajevsko područje, i ako jeste da li su bile napadnute i eventualne zauzete tamošnje utvrde.²⁶ Kaganov pohod sa kraja VI st. ipak nije doveo do okupacije teritorije, i tek je nešto kasnije, kada je za vrijeme careva Foke i Heraklija došlo do konačnog sloma romejske odbrane na Dunavu i sjeveru, Kaganat započeo i sa okupacijom teritorije. To je bilo praćeno i sa naseljavanjem, poglavito slavenskih govornika. Prestanak funkcionalne romejske vlasti nad unutrašnjošću provincije Dalmacije, samim tim i u sarajevskom području, u prvim decenijama VII st. označava i konačni kraj antičkog razdoblja i početak nove, srednjovjekovne epohe.

Sudeći po tome što je u troski na lokalitetu Blagaj – Japra pronađen novac cara Foke²⁷, a u Đelilovcu na Lašvi pronađen zlatnik cara Heraklija,²⁸ možda bi se moglo pretpostaviti da glavna invazija i naseljavanje nisu zahvatili provinciju Dalmaciju odmah poslije 602. god.²⁹ Znači, tijekom Fokine vladavine i bar na početku Heraklijeve vladavine još uvijek je bilo cirkulacije romejskog novca cirkulacije, pa bi se moglo pretpostaviti da je još uvijek funkcionira provincijski sustav u unutrašnjosti provincije. Ako se romejska vlast osjećala i bila još uvijek funkcionalna u rudonošnom području Japre na sjeverozapadu Bosne i u lašvanskom porječju, onda je ona još uvijek postojala i na sarajevskom prostoru. Do invazije, sustavnog rušenje sustava

²⁵ U pismu (9.9) Kaliniku, novom romejskom egzarhu Italije, Grgur I. mu čestita nad njegovim pobjedama nad Slavenima (*de Sclavis*).

²⁶ Dostupni narativi koji spominju i opisuju pohod kagana na kontinentalnu unutrašnjost provincije Dalmacije sa samog kraja VI st. navode po imenu samo jednu osvojenu lokaciju i koju još različito nazivaju kao Bogkeis / Vogkeis, Balkes / Valkes, Balea, Balbe / Valve. Što se tiče ostalih osvojenih lokacija, Teofilakt Simokata navodi da je riječ o 40 utvrda, po Teofanu to je 40 gradova (polisa), po Anastaziju je riječ o 40 gradova (civitates), i po Georgiju Kedrenu to su samo gradovi (polisi) okolni Balbeu. Sudeći po navedenim određenjima, u ovom golemom invazorskom poduhvatu Kaganata, prostori duboke kontinentalne unutrašnjosti provincije Dalmacije su prilično stradali. Osvojena, opljačkana i vjerojatno razorena su i ona veća naselja koja su ili preživjela ili se obnovila od stradanja u onom nemirnom i stresnom vremenu koje je nastupilo nakon katastrofe kod Hadrijanopolisa 378. god. Moguće je da su neka od ovih naselja u ovo vrijeme bila i određena upravna, pa i urbana središta. Moguće je da je među ovim neimenovanim naseljima bilo i refugija u koje se preseľjavallo da prebiva ili samo sklanja iliroromansko stanovništvo. Moguće je da je među osvojenim naseljima bilo i onih utvrda koja je u kontekstu stvaranja limesa u dubini podizao ili obnavljao Justinijan.

²⁷ Bojanovski 1999, 150; Mesihović 2014, 722–723.

²⁸ Kraljević 1980, 85; Škegro 1999, 48.

²⁹ Kada se desila pobuna vojske na Dunavu, odlazak te vojske prema Konstantinopolju i svrgavanje i likvidacija cara Maurikija.

romejske vlasti, uspostave vlasti Kaganata, a sve to praćeno i sa naseljavanjem doseljenika u unutrašnjosti provincije Dalmacije je došlo u drugoj ili trećoj deceniji VII st., sigurno prije avarsko-slavenskog poraza kod Konstantinopolisa 626. god. n. e. I sarajevsko područje, odnosno tamošnja naselja i stanovnici su vrlo vjerojatno osjetili razaranja tijekom ove invazije, o čemu bi možda govorile određene indikacije pronađene prilikom arheoloških istraživanja na lokalitetima Ilinjača – Kotorac i Debelo Brdo, gdje su se, po svemu sudeći, nalazili najbitnije naseobene pozicije druge polovice VI st. n. e.³⁰ Naravno, ovi tragovi požara vjerojatno pripadaju dobu kada su Avari sa Slavenima osvajali Gornju Bosnu, ali ne bi trebalo odbaciti ni druge mogućnosti da su nastali ranije, pa i kasnije u odnosu na drugu i treću deceniju VII st. n. e.

Oskudni nalazi omogućavaju tek neke okvirne pretpostavke o tome šta se dešava u ranom srednjem vijeku na prostoru koji je pripadao akvesijenskoj jedinici municipalne autonomije. Starosjedilačko stanovništvo nije uništeno niti raseljeno nego se našlo izmiješano sa doseljenicima. O etničkim i kulturološkim različitosti, ali koje ipak kroz historijske etape i epohe održavaju i neku vrstu kontinuiteta na sarajevskom područje najbolje svjedočanstvo nudi golema, danas nažalost, već zaboravljena nekropola Varošište – Mihaljevići, u kojoj je Nada Miletić uspjela istražiti, i to na samo jednom dijelu potencijalnog arheološkog nalazišta, 160 grobova koji pripadaju različitim epohama (klasično-civilizacijskoj, kasnoj antici i svim fazama srednjovjekovnog razvitka), i Akvesijancima, i Kateranima i Slavenima i Vrhbosancima.³¹

I to bi mogao biti neki dokaz suživota ostvarenog na ovom području u jednom prijelomnom povijesnom trenutku. Na kontinuitet i miješanje starosjedilačkog stanovništva i doseljenika ukazivali bi i nalazi iz iskopanog već spomenutog poljoprivrednog gazdinstva sa lokaliteta Stup. Alatke i drugi metalni objekti pronađeni na ovom lokalitetu imaju upadljivu sličnost sa istovrsnim predmetima iz znatno kasnijih

³⁰ Fekeža 1990, 161: *Na pojedinim mestima u crkvi otkriveni su dosta debeli slojevi gara na podu, tj. na samom dnu nasutog urušenog materijala. Iako je u tom nanosu bilo i savremenog otpada, ipak izgleda da je gar iz vremena rušenja crkve. U istočnom delu, tamo gde je pod propao, izrazitiji tragovi gara nisu konstatovani. Intenzivni gar nalažen je uz spoljnu stranu crkve kod severnog i zapadnog zida, i to na nivou prvobitne površine zemljišta. Gar je bio prekriven kamenjem i malterom od urušenih zidova crkve i bedema.*

Fekeža 1983 (neobjavljeni izveštaj sa iskopavanja na Debelom Brdu juli – august 1983. god), str. 17: *...mereno od ivice zida, tj. na mestu na kojem se u profilu očiteje kraj zida bilo je gara.; str. 19–20: Na vanjskom delu / južnom delu zida / prilikom njegovog potpunog čišćenja, uočava se trag gorenja / crni se od tragova gara / i to na visini od otprilike 0,40–0,90 m / mereno od rizalita/što se može videti i na slici br. 29 i dijapozitivu br. 13, kao i na izradjenoj skici br. 7/...Sa južne spoljne strane zida, otprilike na nivou rizalita ispod paljevine bio je sloj finog luga / pepela / od sagorenog istucanog krečnjaka. Prema tome požar je bio dosta jakog intenziteta.; str. 21: I u ovoj sondi se pokazao sloj paljevine, gara koji je ovde bio vrlo intenzivan i debeo oko 0,30 m.*

³¹ Miletić 1955; Miletić 1956; Miletić 1961.

perioda.³² U srednjem vijeku, vidljivo je kako postoji i neki kontinuitet u mjestima koja se koriste za naseljavanje i prebivanje, pa i podizanje naselja u odnosu na ranije periode. To se manifestira i u postojanju naselja koja su se razvila na mjestima kasnoantičkih utvrda i refugija, mjestima ranijih klasično-civilizacijskih nastambi koje bi još uvijek pružale mogućnosti za stanovanje ili bar prebivanje, oko crkvenih zgrada i drugih objekata. Klasično-civilizacijsko nasljeđe u srednjovjekovnoj epohi se ogleda i u tome što je njegova materijalna zaostavština masovno korištena i u kasnijim gradnjama, i to ne samo u sekundarnoj, nego i u tercijarnoj upotrebi. Klasično-civilizacijski materijal, nastao u vremenu postojanja akvesijenske municipalne autonomije je nesumnjivo bio tako dobrog kvaliteta da se smatralo shodnim, da u epohama primitivnijeg načina života, nižih civilizacijskih dostignuća i slabijih moralno-vrijednosnih shvatanja, bude korišten za nove gradnje, posebice one koje bi bile simboli ili veličali nove sustave i promjene identitetskih kodova kod potčinjenog stanovništva. Sekundarna i tercijarna upotreba nije nekada morala biti posljedica dobre kvalitete klasično-civilizacijskog materijala, niti slabijih sposobnosti, manje kreativnosti i lijenosti majstora i radnika iz srednjeg vijeka ili ranoosmanskog perioda, nego i želje naručitelja novih objekata da se

³² Čremošnik 1930, 222: *Veliki broj srpova u jednoj kući dokazuje da je bila ili porodica mnogobrojna, ili da je vlasnik držao robove za poljske radove. Na veliki broj kućne čeljadi pokazuje i veličina bakrača i tava. Iz oblika kosa i sjekira, možda i srpova, može se zaključiti da vlasnik nije bio koji doseljeni romanski kolonista, nego da je pripadao domaćem ilirskom elementu, koji je zadugo zadržao stare oblike alata. Da se je inače služio i tekovinama rimske civilizacije vidimo po staklenim predmetima i kaseroli koja je tipično italjski produkt, ma da je naš primjerak pravljen možda u zemlji kao imitacija italjskih kaserola, jer nema tvorničkog žiga. Kovačka kliješta i komad neprerađenog gvožđa, dalje tesle, skoble i svrdlovi nameću zaključak da je zemljoradnik većinu oruđa od gvožđa i od drveta izrađivao sam u svojoj kući. Mora, dakle, da je bilo zanatlištvo na selima slabo razvijeno, dok je zemljoradnik bio ujedno i zanatlija. U doba rimskog carstva takvih primitivnih prilika ne bi očekivali, jer smo navikli smatrati to doba kao doba visoko razvijene gospodarske kulture. Izgleda, ipak, da su naša sela u ono doba živjela još prilično primitivnim gospodarskim životom. Upadna sličnost izvjesnih predmeta našega nalaza sa istim predmetima današnjice, kao što na pr. oblici sjekira, zupčasti srpovi, verige, bakrači i t. d., potvrđuju kontinuitet obzirom na materijalnu kulturu kroz duga stoljeća, što povlači za sobom i kontinuitet obzirom na stanovništvo. Kada su Slaveni doselili u današnje postojbine, nisu uništili ili protjerali staro stanovništvo, inače bi bile iste forme kod tolikih predmeta svakidašnjeg života nerazumljive. Novo doseljeno stanovništvo mora da je živjelo pomiješano sa ostacima starosjedilaca i preuzelo od njih mnogo štošta i obzirom na oblik alata i obzirom na ostalu materijalnu kulturu. Opažanje obzirom na kontinuitet materijalne kulture i kontinuitet stanovništva nije novo. C. Patsch ukazuje na sličnost današnje ženske nošnje u Hercegovini sa ženskom nošnjom na rimskim nadgrobnim spomenicima¹) dalje na običaj bacanja novca u vrela („stipem iacere“), raširen u Bosni u rimsko doba, a jednako dobro poznat i danas²) C. Truhelka iznosi neobičan oblik iz staroga vijeka poznate frigijske kape u današnjoj ženskoj nošnji kod Srebrenice³) i t. d. Sva ta opažanja dokazuju da seoba naroda ne znači potpuni lom i brisanje staroga života, nego da se je taj život u mnogom pogledu produžio sve do danas. (1 Wiss. Mitt. knj. IX str. 240 sl. i knj. XII str. 120 sl. Fusnota je iz originalnog teksta G. Čremošnika.; 2 Glasnik zemalj. muzeja knj. XXXI (1919) str. 97 sl. z) Glasnik knj. VI (1894) str. 89 sl. Fusnota je iz originalnog teksta G. Čremošnika.; 3 Glasnik knj. VI (1894), 89 sl. Fusnota je iz originalnog teksta G. Čremošnika.*

zatra vizualni tragovi prisustva klasične civilizacije ili bilo čega što su oni smatrali pod onim pežorativnim nazivom “paganstvo”.

U ranom srednjem vijeku svoje kontinuirano postojanje nastavlja i naselje na Kotorcu, koje se identificira sa “gradom” Katera (*Κάτερα*) kojeg u “zemljici Bosni” spominje Konstantin Porfirogenit na samom kraju 32. poglavlju svoga spisa o narodima koji je u zapadnoj novovjekovnoj historiografiji nazvan *De administrando imperio*. Ako je sarajevski Kotorac uistinu Porfirogenitova Katera, onda bi se moglo tvrditi kako je ovo kasnoantičko naselje, mogući surogat grada *Aqu(a)e*, preživjelo sve do prve polovice X st. U srednjem vijeku, sve do osmanskog osvajanja, postojalo je i naselje na onom mjestu oko Koševskog potoka pa sve do Marin Dvora gdje je egzistiralo i klasično-civilizacijsko naselje koje je ustvari i samo bilo direktni nasljednik metalnodobnog nasebinskog kompleksa Zlatište – Debelo Brdo – Soukbunar.

Prilikom prve arheološke kampanje na lokalitetu *Aqu(a)e*, pronađen je i keramički i metalni materijal koji je nastao u ranom srednjem vijeku.³³ Tamo pronađeni ranosrednjovjekovni nakit, koji najviše tipoloških analogija ima sa tadašnjom Dalmacijom³⁴, može se datirati u period IX – X st. I. Čremošnik smatra da u *ovo doba od X vijeka nadalje spadaju i nalazi keramike nađeni u Ilidži*. Navedeni nalazi bi možda ukazivali i na korištenje zdanja i zgrada klasično-civilizacijskog grada *Aqu(a)e* ili bar njihovog njihovog materijala (za nove nastambe ili neke druge svrhe bitne za tadašnje stanovnike) i u ranom srednjem vijeku, i to u kontekstu simbioze starosjedilačkog iliroromanskog i ilioarbanaškog življa i avaroslavenskih doseljenika u novi, iliroslavenski etnički kompleks. Tako bi se moglo govoriti i kako je u IX i X st. na području nekadašnje *Aqu(a)e*, postojala ranosrednjovjekovna nastamba o kojoj apsolutno se više ništa ne zna. U ovom kontekstu je zanimljivo i da se Katera kao prepoznatljivo bosansko naselje spominje za prvu polovinu X st. Potrebno naglasiti da su tijekom srednjeg vijeka, a posebice u njegovim prvim stoljećima, arhitektonski i građevinski ostaci iz epohe klasične civilizacije bili prisutni na površini, nadasve u samom upravnom i urbanom središtu *Aqu(a)e*. Bili bi vidljivi i ceste, i bedemi i zgrade, ili bar ono što je očuvanje od njih, spomenici i slično. Moguće je da su neki od tih objekata, koji bi bili uslovniji za stanovanje ili bi bili doradjeni za stanovanje. Ustvari, najveća devastacija tih objekata nastupa u kasnom srednjem vijeku i ranoosmanskome periodu. Nažalost, ništa više od ovoga se ne može reći za ranosrednjovjekovne nasebine u dolini rijeke Željeznice. Inače, pisana i epigrafska građa koja bi davala bar neke informacije o Gornjoj Bosni za period VII – XI st. je više nego oskudna, znatno siromašnija nego u odnosu na period I – V st. n. e.

³³ Čremošnik 1950, 385–387.

³⁴ U odnosu na klasično-civilizacijsku epohu i općenito antičko razdoblje, u ranom srednjem vijeku Dalmacija je bila svedena na uski priobalni pojas i otoke od Kotorskog zaliva pa do Kvarnera.

Summary: Traces of Ending of Aqu(a)e, its Municipal Unit and the Ancient Way of Life in the Sarajevo Area

Aqu(a)e, located in the west of the Sarajevo field, in addition to being the urban and administrative center of its unit of municipal autonomy, was also, based on the current level of knowledge, during the period from 2th to 4th century the most important settlement on the territory of Upper Bosnia. The beginning of the end of the existence of the city of *Aqu(a)e*, started after the defeat of the Eastern Roman army at Hadrianapolis and devastation that rebellious Goths and other barbarians and provincials which joined them made over the greater part of the Balkan Peninsula and the Roman Danube area. Judging by the finds of coins, city of *Aqu(a)e* experienced a certain trauma in the last two decades of 4th century. It is possible to assume that *Aqu(a)e* was also conquered during period of Gothic attacks on Western Balkans and Pannonia. However, if that happened, Romanized population of Sarajevo area continued with a way of life adapted to new historical circumstances. The population centers of Sarajevo area retreat to the heights, to areas where pre-historic hilltops fortress once stood. Late antique fortified settlements also play the role of a refugium for local population. The two most famous such settlements are Debelo Brdo and Ilinjača on Kotorac, which dominate during the 5th and 6th century. After a period of peace and stability during Ostrogothic rule, political and military control over Sarajevo area passed to Eastern Roman Empire. The forts on Debelo Brdo and Ilinjača on Kotorec became an integral part of defensive network called Justinian's Limes. The situation became unstable again in the second half of 6th century. The province of Dalmatia, together with other Danube and Balkan provinces, were exposed to new attacks by barbarians, especially Slavs. The attacks intensified when the Avar Khaganate was established in the Danube region. In the second and third decades of 7th century, Eastern Roman defense collapsed and forts in Sarajevo area were captured. In the Early Middle Ages, a gradual symbiosis of natives and settlers began.

BIBLIOGRAFIJA

Skraćenice

<i>AE</i>	<i>L'Année Epigraphique</i> published in <i>Revue Archéologique</i> and separately (1888–).
<i>AHB</i>	S. Mesihović, <i>Antiqui homines Bosnae</i> , Sarajevo 2011
<i>CIL</i>	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
EDSC	Epigraphik Datenbank Clauss/Slaby
HD	Epigraphic Database Heidelberg
<i>ILJug</i>	<i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia</i>
TM	Trismegistos

Izdanja izvora / vrela

- Anastasius Bibliothecarius, *Theophanis Chronographia ex recensione Ioannis Classeni, volumen II. Praecedit Anastasii Bibliothecarii Historia Ecclesiastica* (ed. I. Bekker), Corpus Scriptorum historiae Byzantinae, Bonnae 1841.
- Georgius Cedrenus, *Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae ope, Vol. I – II*, (ed. I. Bekker) Bonn 1838.
- Gregorius I, *Documenta Catholica Omnia*. https://www.documentacatholicaomnia.eu/01p/0590-0604,_SS_Gregorius_I_Magnus,_Registri_Epistolarum,_MLT.pdf , Preuzeto 1. VI. 2023. god.
- Gregory the Great, *Leo the Great, Gregory the Great, A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church, Vol. XII*, (translatio P. Schaff – H. Wace) New York – Oxford and London 1895.
- Jerome, *On Illustrious Men, (De Viris Illustribus)*, (translatio E. Cushing Richardson), New York 2019.
- *Hieronymus, Hieronymus Snactus, Ecclesiae Patres Latini*, De Ecclesiae Patribus Doctoribusque, Documenta Catholica omnia, http://www.documentacatholicaomnia.eu/20_40_0347-0420-_Hieronymus,_Sanctus.html, 2006.
- Iordanes, *Romana et Getica*, (ed. T. Mommsen), Berolini 1882.
- Procopius, *History of the Wars, Vol. 1, Books 1–2: The Persian War*, (translatio H. B. Dewing), Cambridge (Massachusetts) 1914.
- Procopius, *History of the Wars, Vol. 2, Books 3–4: Vandalic War*, (translatio H. B. Dewing), Cambridge (Massachusetts) 1916.

- Procopius, *History of the Wars, Vol. 3, Books 5–6.15: Gothic War* (translatio H. B. Dewing), Cambridge (Massachusetts) 1916.
- Procopius, *History of the Wars, Vol. 4, Books 6.16–7.35: Gothic War*, (translatio H. B. Dewing), Cambridge (Massachusetts) 1924.
- Procopius, *History of the Wars, Vol. 5, Books 7.36–8: Gothic War*, (translatio H. B. Dewing), Cambridge (Massachusetts) 1928.
- Theophanis, *Chronographia, vol I. Textum Graecum continens*, (ed. C. de Boor), Academia regia Bavarica, Lipsiae 1848.
- Theophanes Confessor, *The chronicle of Theophanes: an English translation of anni mundi 6095-6305 (A.D. 602–813)*, (translation H. Turtledove), Philadelphia 1892.
- Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284–813*, Cyril (translation C. Mango – R. Scott), Oxford 1997.
- Theophylactus Simocatta, *Historiarum libri octo*, (ed. I. Bekkerus), Bonnae / Bon 1834.
- Theophylact Simocatta, *The History of Theophylact Simocatta*, (translation Michael – Mary Whitby), Oxford 1986.

Literatura

- Arheološki leksikon 1988 – *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I–III; Mape 1–4*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1988.
- Barišić *et al.* 1955 – F. Barišić, M. Rajković, B. Krekić, L. Tomić, *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije. Tom 1*, Posebna izdanja CCXLI, Vizantološki institut 3, Srpska akademija nauka i umjetnosti, 1955.
- Basler 1959 – Đ. Basler, Ruševine zgrade iz rimskog doba na Ilidži kao konzervatorski problem, *Naše Starine* 6, 1959, 167–172.
- Basler 1972 – Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, 1972.
- Benac 1963 – A. Benac, Gradac Ilinjača kod Kotorca, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva* 1, Muzej grada Sarajeva, 1963, 25–31.
- Bojanovski 1999 – I. Bojanovski, Antičko rudarstvo u Bosni u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, u: *Radovi sa simpozijuma "Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX st."* 8–11 XI 1973, Muzej grada Zenice, 1999, 133–175.
- Ćeman 2000 – M. H. Ćeman, Res Publica Aquarum S... u: *Monografija Ilidža*, Općina Ilidža, 122–169.
- Ćurčić 1908 – V. Ćurčić, Prehistoričke utvrde oko Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 20 (3), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1908, 363–381+Tbl. I–II

- Čače 1998 – S. Čače, Promjene u naseobinskom sustavu kasnorimske Dalmacije: tragovi u toponimiji, *Folia onomastica Croatica* 7, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za filološke znanosti, 1998, 23–40.
- Čović 1965 – B. Čović, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Nova serija, Arheologija XX*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1965, 27–145+Pril. 2.
- Čović 1966 – B. Čović, Novi podaci o praistorijskom naselju “Gradac” kod Kotorca, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva* 2, Muzej grada Sarajeva, 1966, 9–17.
- Čović 1976 – Čović, *Od Butmira do Ilira*, Veselin Masleša, 1976.
- Čović 1976a – B. Čović, Metalurška djelatnost vučedolske grupe u Bosni, *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga* 13, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 11, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1976, 105–115+Tbl. I–III.
- Čović 1983 – B. Čović, Regionalne grupe ranog bronzanog doba, u: Alojz Benac (ur.), *Praistorija Jugoslovenskih zemalja-bronzano doba*, Svjetlost – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1983, 114–190.
- Čović 1983a – B. Čović, Srednjobosanska kulturna grupa, u: Alojz Benac (ur.), *Praistorija Jugoslovenskih zemalja – bronzano doba*, Svjetlost – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1983, 433–457.
- Čović 1983b – B. Čović, Prelazna zona, u: Alojz Benac (ur.), *Praistorija Jugoslovenskih zemalja-bronzano doba*, Svjetlost – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1983, 390–412.
- Čović 1987 – B. Čović, Srednjobosanska grupa, u: Alojz Benac (ur.), *Praistorija Jugoslovenskih zemalja – željezno doba*, Svjetlost – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987, 481–528+Tbl. LI–LIII.
- Čremošnik 1930 – G. Čremošnik, Nalazi iz rimskog doba na Stupu kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 42 (2), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1930, 211–225.
- Čremošnik 1950 – I. Čremošnik, Nalaz slovenske keramike u Rači 1947. god. i pregled nalaza slovenske keramike u Bosni do danas, *Glasnik Zemaljskog muzeja N. S* 4–5, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1950, 383–395+Tbl. I–II.
- Gračanin 2005 – H. Gračanin, Huni i južna Panonija, *Scrinia Slavonica* 5, Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest, Hrvatski institut za povijest, 2005, 9–47.
- Gračanin 2006 – H. Gračanin, Goti i južna Panonija, *Scrinia Slavonica* 6, Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest, Hrvatski institut za povijest, 2006, 83–126.

- Evans 1885 – A. Evans, *Antiquarian Reserches in Illyricum (Parts III- IV)*, Nichols and sons, 1885.
- Fekeža 1990 – L. Fekeža, Kasnoantičko utvrđenje i crkva na lokalitetu Gradac na Ilinjači u Gornjem Kotorcu kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, N. S. *Arheologija* 45, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1990, 155–170.
- Fekeža 1983 – L. Fekeža, *Neobjavljeni dnevnik rada sa iskopavanja na Debelom Brdu juli-august 1983*, Gradski zavod za zaštitu i uređenje spomenika kulture u Sarajevu (Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajeva), 1983.
- Ferjančić 1959 – B. Ferjančić, Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije. Tom 2, *Posebna izdanja CCCXXIII, Vizantološki institut* 7, Srpska akademija nauka i umjetnosti, 1959.
- Fiala 1889 – F. Fiala, Nova predhistorijska naseobina kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 1 (2), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1889, 92–93.
- Fiala 1890 – F. Fiala, Prehistorijski nalazi na Sobunaru kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 2 (2), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1890, 212–220.
- Fiala 1891 – F. Fiala, Prehistorijska istraživanja na Sobunaru kod Sarajeva u godini 1891, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 3 (4), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1891, 424–431.
- Fiala 1894 – F. Fiala, Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kraj Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 6 (1), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1894, 107–140.
- Fiala 1895 – F. Fiala, Izvještaj o iskopinama na Debelom brdu kod Sarajeva god. 1894, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 7 (2), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1895, 123–137.
- Fiala 1896 – F. Fiala, Izvještaj o prekopavanju na Debelom brdu kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, god. 8 (2), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1896, 97–107.
- Kellner 1895 – I. Kellner, Rimski građevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 7 (2), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 161–198+Tbl. I–X.
- Korošec 1940 – J. Korošec, Bericht über die bisher unveröffentlichten vorgeschichtlichen Funde auf der Gradina “Gradac” bei Kotorac, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 52 (1), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1940, 77–81.

- Kraljević 1980 – G. Kraljević, Antički novac s travničkog područja koji se nalazi u zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu, *Zbornik Zavičajnog muzeja Travnik*, 3 (16), Zavičajni muzej u Travniku, 1980, 85–94.
- Mesihović 2007 – S. Mesihović, Prapovijesne i protohistorijske gradine Sarajeva, *Znakovi Vremena* 38, Ibn Sina (Naučnoistraživački institut), 2007, 154–164.
- Mesihović 2007a – S. Mesihović, *Desitijati*, Sarajevo (u rukopisu). Dopunjena verzija doktorske disertacije: *Desitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2007.
- Mesihović 2008 – S. Mesihović, Prapovijesne i protohistorijske gradine Sarajeva. Značenje, istraženost i potencijali budućih istraživanja, *Prilozi za proučavanje historije Sarajeva* 5, Muzej Sarajeva, 2008, 3–9.
- Mesihović 2008a – S. Mesihović, INSCRIPTIONES LATINARVM SARAEE-VONENSIS (sa kraćim pregledom naseobinske kulture u antičko doba) – doprinos historiji sarajevskog područja u antičko doba, *Historijska traganja I*, Institut za historiju, Sarajevo, 2008, 9–68.
- Mesihović 2010 – S. Mesihović, Katera. (Kasnoantička i ranosrednjovjekovna utvrda), *Hrvatski narodni Godišnjak* 57, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo, 2010, 20–29.
- Mesihović 2011 – Mesihović, *ANTIQUI HOMINES BOSNAE*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2011. (AHB)
- Mesihović 2011a – S. Mesihović, Problem ubiciranja Desneka, *Pregled – časopis za društvena pitanja*, 52 (1), Univerzitet u Sarajevu, 2011, 135–146.
- Mesihović 2012 – S. Mesihović, HE[... ?]ASTEL [... ?] DAESITIATIVM, (Modificirani izvadak iz doktorske disertacije: “Dezitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba”), *Hrvatski narodni Godišnjak*, br. 59, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo 2012, 41–86.
- Mesihović 2014 – Mesihović, *Ilirike*, autorsko izdanje, 2014.
- Mesihović 2023 – Mesihović, *Rimski grad na sarajevskom polju. Hrestomatija*, autorsko izdanje, 2023.
- Mesihović, Šaćić Beća 2023 – S. Mesihović, A. Šaćić Beća, Novi nalazi i perspektive arheoloških istraživanja urbanog i upravnog središta municipija Aquae, *Acta Illyrica* 7, Godišnjak Udruženja za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, Sarajevo, 2023, 167–191.
- Miletić 1955 – N. Miletić, Nalaz ranosrednjovjekovnih fibula iz Rajlovca, *Glasnik Zemaljskog muzeja, N. S. Arheologija* 10, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1955, 151–155+Tbl. I.

- Miletić 1956 – N. Miletić, Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca, *Glasnik Zemaljskog muzeja, N. S. Arheologija* 11, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1956, 9–39+Tbl. I–XII+Pl. 1.
- Miletić 1961 – N. Miletić, 1961, Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca (rezultati naknadnih istraživanja), *Glasnik Zemaljskog muzeja, N. S. Arheologija* 15–16, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1961, 249–257+Pl. 1+Tbl. I–III.
- Miletić 1984 – N. Miletić, Rani srednji vijek u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, 1984, 375–434.
- Mušeta Aščerić 2006 – V. Mušeta Aščerić, *Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću – između Zapada i Istoka*, Sarajevo Publishing, 2006.
- Pašalić 1959 – E. Pašalić, Rimsko naselje na Ilidži kod Sarajeva (Prvi prethodni izvještaj o iskopavanjima 1955–1958 god.), *Glasnik Zemaljskog muzeja, N. S. Arheologija* 14, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1959, 113–136+Tbl. I–V.
- Rusković 1987 – G. Rusković, Gradac Ilinjača kod Kotorca, *Arheološki pregled* 27, Arheološko društvo Jugoslavije, 1987, 109–110.
- Sakellarakis, Marić 1975 – J.A. Sakellarakis, Marić, Z., Zwei fragmente mykenischer Keramik von Debelo brdo in Sarajevo, *Germania*, 53 (1–2), Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 1975, 153–156.
- Sergejevski 1947 – D. Sergejevski, Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici, *Glasnik Zemaljskog muzeja, N. S. Društvene nauke* 2, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1947, 13–50.
- Šaćić Beća 2020 – A. Šaćić Beća, Klesarske greške na antičkim epigrafskim spomenicima sarajevske regije, *Acta Illyrica* 4, *Godišnjak Udruženja za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS*, Sarajevo, 2020, 223–238.
- Šašel, Šašel 1963 – J. Šašel, A. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Situla* 5, Narodni muzej – Ljubljana, 1963. (ILJug I).
- Šašel, Šašel 1978 – J. Šašel, A. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, Situla* 19, Narodni muzej – Ljubljana, 1978, (ILJug II).
- Šašel, Šašel 1986 – J. Šašel, A. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt, Situla* 25, Narodni muzej – Ljubljana, 1986, (ILJug III).
- Škegro 1999 – A. Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 1999.
- Šunjić 2003 – M. Šunjić, *Narodi i države ranog srednjeg vijeka*, Rabic, 2003.

- Uglešić 1990 – A. Uglešić, Tipološko-stilska analiza istočnogotskog nakita na području rimske provincije Dalmacije, *Radovi* 29 (16), Filozofski fakultet u Zadru, 1990, 207–230.
- Uglešić 1991 – A. Uglešić, Rimska provincija Dalmacija pod vlašću Istočnih Gota, *Radovi* 30(17), Filozofski fakultet u Zadru, 1991, 65–77.
- Uglešić 1996 – A. Uglešić, Nakit Istočnih Gota na području rimske provincije Dalmacije, u: R. Tafra (ur.), *Hrvati i Goti*, Iberia, 1996, 135–168.
- Uglešić 1996a – A. Uglešić, *Nazočnost Istočnih Gota u jugoistočnoj Europi u svjetlu arheološke i povijesne izvorne građe*, Univerzitet u Zadru: neobjavljena doktorska disertacija, 1996.

AGO MUJKANović, MA

General Library Tešanj

Opća biblioteka Tešanj

mujkanovic.ago@gmail.com

Izvorni naučni rad / Original research article

UDK/UDC 902:929 Dragičević T.

DOI: 10.54524.2490-3930.2024.135

Primljen / Received: 14. 01. 2024.

Prihvaćen / Accepted: 09. 11. 2024.

“Arheološka istraživanja” Tome Dragičevića u sjeveroistočnoj Bosni

Apstrakt: U radu se donosi pregled arheoloških istraživanja u sjeveroistočnoj Bosni, koja je proveo oružnički stražmeštar Tomo Dragičević, a koja su slabo poznata u današnjoj nauci. Ovaj rad sadrži podatke o navedenim istraživanjima, pronalascima, kao i zaključke do kojih su tadašnji naučnici dolazili. Podaci koji se prezentiraju u ovom radu uglavnom su prikupljeni iz austrougarske štampe, naučnih časopisa i arhivskih izvora. Cilj ovog istraživanja bio je prikupljanje podataka na osnovu arhivskih izvora, analiza podataka, njihova sistematizacija i prezentacija naučnoj javnosti. Ovaj rad prezentira do sada slabo poznata arheološka istraživanja na području sjeveroistočne Bosne. Jedan od prvih istraživača za kojeg znamo da je pokazivao interesovanje za starine i arheološke lokalitete bio je oružnički stražmeštar Tomo Dragičević. Pregled arheoloških istraživanja Tome Dragičevića izvršen je hronološkim redom, onako kako su prezentirana u naučnim časopisima.

Ključne riječi: žandarm, arheologija, sjeveroistočna Bosna, planina Majeveca, Tomo Dragičević, Vid Vuletić Vukasović, Friedrich S. Krauss, Čiro Truhelka.

Abstract: The paper presents an overview of archaeological research in Northeastern Bosnia, conducted by the ordnance sergeant Tomo Dragičević, which is poorly known in today's science. This paper contains data on the aforementioned research, discoveries, and conclusions reached by scientists of the time. The data presented in this paper were mainly collected from the Austro-Hungarian press, scientific journals, and archival sources. The aim of this research was to collect data based on archival sources, analyze the data, systematize them, and present them to the scientific public. This paper presents archaeological research in northeastern Bosnia that has been poorly known to date. One of the first researchers we know of who showed interest in

antiquities and archaeological sites was the ordnance sergeant Tomo Dragičević. The review of Tomo Dragičević's archaeological research is presented in chronological order, as presented in scientific journals.

Key words: gendarmerie, archeology, north-eastern Bosnia, Majevisa mountain, Tomo Dragičević, Vid Vuletić Vukasović, Friedrich S. Krauss, Ćiro Truhelka.

Uvod

Dolazak austrougarske uprave okupacijom 1878. godine i period od osnivanja Muzejskog društva 1884. godine do konačnog osnivanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1888. godine u kontekstu predstavljanja oficijelne arheološke znanosti u Bosni i Hercegovini u proteklom stoljeću višestruko je opisivan i obrađivan. Međutim, dublji osvrti na djelovanje arheologa austrougarskog perioda, nerazjašnjene hipoteze i pitanje izvora prikupljenog znanja, sve do novijeg vremena nisu pravljani.¹ Mnoga su pitanja koja se nameću pred savremene istraživače, poput pitanja naučne upotrebljivosti pronađenih artefakata od strane amatera istraživača, bez naučnog konteksta. Djelo koje tretira navedeni period i sadrži kritičke osvrte na djelovanje arheologa i njihovih saradnika amatera istraživača je knjiga *Stranputice rane arheologije u Bosni i Hercegovini* dr. Adnana Kaljanca iz 2023. godine.

Cilj ovog rada je prezentovanje arheoloških aktivnosti i istraživanja iz austrougarskog perioda na prostoru sjeveroistočne Bosne, koja su slabo poznata u nauci. U vrijeme austrougarske uprave počinje se sistematski obilaziti teren i prikupljati materijal za Zemaljski muzej u Sarajevu, ali i za druge muzeje izvan naše države. Lokalne kotarske vlasti često su obavještavale naučne pionire o zanimljivim i izuzetnim nalazima koji su otkriveni na njihovom području.² Izuzetak u tome nije bio ni prostor sjeveroistočne Bosne. Prve amaterske arheološke bilješke s ovog prostora imamo upravo od Tome Dragičevića. Iz *Spomenice Zemaljskog muzeja* saznajemo da je Moriz Hoernes lično tražio da se s potrebnim oprezom angažiraju obrazovaniji amateri, među kojima se spominju Tomo Dragičević, P. Mirković, K. Kovačević i drugi.³ Nažalost, štetu koju su nanosili ovi amateri istraživači kulturno-historijskim spomenicima bio je svjestan i sam Ćiro Truhelka, koji je predlagao donošenje zakona kako bi se oni zaštitili.⁴ Iz navedenog se može zaključiti da su ovi ljudi činili široku mrežu amatera istraživača angažovanih od strane austrougarske uprave i Zemaljskog muzeja.

¹ Kaljanac 2023, 44–45.

² Jašarević, Prnjavorac 2018, 10.

³ Kaljanac 2023, 66.

⁴ Kaljanac 2023, 232–233.

Dragičevićeva arheološka "prekopavanja i raskopavanja" – kako ih naziva, imala su za cilj prikupljanje arheoloških predmeta. Prikupljanje tih arheoloških predmeta bio je jedan od zadataka koji je dobio kao povjerenik Hrvatskog arheološkog društva. Zbog te činjenice, mnogi arheološki predmeti su zauvijek otišli s područja sjeveroistočne Bosne, a njihova sudbina nam nije poznata. I pored svih informacija koje su profesionalni arheolozi dobili od Dragičevića, nije zabilježeno da su za vrijeme austro-ugarske uprave vršena ozbiljnija arheološka istraživanja na području sjeveroistočne Bosne. Uz sve kritike koje mu se mogu iznijeti sa stanovišta moderne arheološke struke, Tomo Dragičević ima pionirske zasluge u prezentovanju arheoloških lokaliteta sjeveroistočne Bosne.

Međutim, situacija je sasvim drugačija na polju etnologije, jer je zabilježeno da je poznati etnolog Fridrih Salomo Kraus lično posjetio sjeveroistočnu Bosnu. Pod njegovim utjecajem prikupio je mnoge pjesme muslimanskih guslara, a neke od njih je i sam objavio. Zanimljivo je da se na njegove radove ne referira poznati etnolog Milenko S. Filipović, iako je radio etnološka istraživanja na Majeveci. Razlog može biti i taj što su njegovu prikupljenu građu potpisivali poznati etnolozi, pa je tako njegovo ime palo u zaborav.

Arheolozi ovog perioda su uveliko djelovali preko lokalnih entuzijasta i amatera istraživača. Jedan takav amater istraživač bio je oružnički stražmeštar Tomo Dragičević, koji je u Bosnu i Hercegovinu došao kao austrougarski vojnik 1878. godine, za vrijeme okupacije. Veliku količinu građe o običajima pravoslavnog stanovništva iz Like ustupio je Kraussu, što ukazuje na to da je morao odrasti u toj sredini kako bi poznavao navedene običaje. Oženjen je bio iz ličkog sela Rudopolje, općina Vrhovine.⁵

Žandarm u službi nauke

U vrijeme okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine, Tomo Dragičević bio je vojnik u činu podlovca u 31. poljskom-lovačkom bataljonu. Ranjen je 19. augusta 1878. godine u bici kod Sarajeva.⁶ Za iskazanu hrabrost u bitkama kod Bilalovca 16. augusta i Sarajeva 19. augusta, odlikovan je srebrenom medaljom 1. klase za hrabrost. Dodjela je održana u Travniku,⁷ na dvadesetogodišnjicu ulaska austrougarskih trupa u Bosnu i Hercegovinu. O mjestu rođenja i nekim detaljima iz Dragičevićevog života ne znamo mnogo; poznato je da je ova porodica pripadala staroj graničarskoj

⁵ Krauss 1891, 105–106.

⁶ *Militär-Zeitung* 1878, 577; *Morgen-Post* 1878, 5; *Epoche* 1878, 4; *Die Presse* 1878, 3; *Morgenblatt* 1878, 3; *Wiener Zeitung* 1878, 3.

⁷ *Neuigkeits Welt Blatt* 1898, 34.

porodici u Hrvatskoj. Poznato je također da je njegov sin Đuro (Georg) Dragičević rođen u Kalesiji 7. novembra 1890. godine.⁸

Njegovo zanimanje za arheologiju i etnologiju privuklo je pažnju šire javnosti, tako da su razne bečke novine 1895. godine pisale “*Žandarm u službi nauke*”. Jedan takav novinski članak prenosim u cjelosti: *Prije nekog vremena žandarmerijski narednik gospodin Tomo Dragičević iz Vlasenice u Bosni, gdje je marljivo služio duži niz godina i gdje je stekao velike simpatije zbog svoje humane prirode, došao je u Žepče. Dragičević je odmah po dolasku u Bosnu počeo sakupljati starine, a prije osnivanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu sarađivao je s Arheološkim društvom u Zagrebu. Istovremeno je marljivo sakupljao narodne pjesme, legende, izreke, natpise na spomenicima i narodne običaje. Bezbroj pjesama Dragičević je dostavio istraživačima u Beču, te su privukle pažnju javnosti. Nedavno je pisao i u Glasniku Zemaljskog muzeja, u kojem je predstavio svoja istraživanja o Karavlasima i istraživanjima u Vlasenici. Nadamo se da će Dragičević nastaviti svoja istraživanja koja su vrijedna svake podrške, u kontekstu bogatog historijskog sjećanja.*⁹

Službovao je u Zabrdju kod današnjeg Ugljevika, Vlasenici i Žepču. U svakom mjestu gdje je službovao prikupljao je nalaze, koji su zahvaljujući njemu došli u Zemaljski muzej. Tako je iz Bosanske Rače 1888. godine poslao rimske novce,¹⁰ dvosjekli mač iz Borogova kod Vlasenice, ostavu iz Hrga kod Zavidovića, nalaze iz Donje Paklenice sa lokaliteta Šahin Kamen kod Maglaja, Gostovića kod Zavidovića, Nemile kod Zenice, Pridražića kod Donje Tuzle,¹¹ Čardaku kod Žepča.¹² Osim arheoloških nalaza, u Zemaljski muzej slao je svoje darove za mineraloško-geološku i zoološku zbirku u ovom muzeju. Očito je da se radilo o revnosnom naredniku žandarmerije, o čemu svjedoče novinski napisi iz čeških novina. U tadašnjim novinama pisalo se o misterioznom nestanku Mate Marinčića iz Tatar Budžaka kod Žepča koji se desio 22. decembra 1898. godine. Nakon prave detektivske istrage njegovo tijelo je u dvorištu kuće pronašao narednik Dragičević, a za ubistvo je optužen Matin brat.¹³

Ono po čemu je posebno poznat jeste otkriće rimskih ruševina 1895.¹⁴ i neolit-skog lokaliteta Kraljevine 1896. godine¹⁵ u Novom Šcheru kod Žepča.¹⁶ Jako puno je zabilježio guslarskih pjesama koje je objavio i naučno obradio Friedrich Salomo

⁸ Hrvatske novine 1940, 7.

⁹ Neuigkeits Welt Blatt 1895, 9.

¹⁰ Krauss 1891, 105–106.

¹¹ Krauss 1886, 523–525.

¹² Hoernes 1909, 64.

¹³ Mährisch – Schlesische Presse 1899, 4.

¹⁴ Hoernes 1899, 531–533.

¹⁵ Fletcher 1897, 384.

¹⁶ Agramer Zeitung 1887, 6; Vuletić Vukasović 1897, 94.

Krauss,¹⁷ kojemu je ustupio i najviše etnološke građe.¹⁸ U svojim radovima Dragičevića oslovljava s "moj prijatelj", što ukazuje na njihovu veliku prisnost.¹⁹ Bio je član Hrvatskog starinaruskog društva u Kninu i pretplatnik časopisa *Starohrvatska prosvjeta*, kojeg je izdavalo ovo društvo.²⁰ Također, bio je član Hrvatskog arheološkog društva.²¹ Dragičević je doživio da za svog života bude citiran u vodećim časopisima iz oblasti antropologije, etnologije i arheologije.²² Neke radove je objavio sam u časopisima *Glas Hercegovca*,²³ *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*.²⁴ Prilikom izrade Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena 1896. godine, Tomo Dragičević je ustupio svoju građu koja je korištena u izradi istog. Na poledini naslovne strane Viestnika Hrvatskog arheološkog društva iz 1887. godine, navodi se da je Tomo Dragičević povjerenik tog društva i Narodnog zemaljskog muzeja. Njegov zadatak kao povjerenika bio je da *sakuplja nove članove i arheološke predmete za zbirke Narodnog arheološkog muzeja kako bi ih pokazali pred učenim svijetom*.²⁵ Kao povjerenik najviše je koristio svoja poznanstva kao žandarm, što je vidljivo iz dopisa u kojem šalje istraživanja stećaka Kladnja Ilije Dusparovića, žandarma iz tog mjesta.²⁶

O samom životu i djelovanju Tome Dragičevića saznajemo iz nekrologa koji je objavljen u Glasniku Zemaljskog muzeja, koji glasi: *30. prosinca 1914. pokosila je nemila smrt našeg marljivog i oduševljenog suradnika g. Tomu Dragičevića, umirovljenog oružničkog stražmeštra. On, ako i nije bio po zvanju strukovnjak, vanrednom se ljubavlju bavio sabiranjem folklorističkog materijala, a imao je kao oružnik prilike da se upozna sa svim slojevima naroda Bosne i Hercegovine. Gdje god bi primijetio koji zanimljiv narodni običaj, bilježio ga je s velikim marom te je dugim nizom godina sabrao veliku zbirku folklorističkog narodnog blaga. Mnogo toga dao je na obrađivanje stručnjacima te je priopćeno pod tuđim imenom, a dosta toga objelodanjeno je u našem Glasniku pod njegovim imenom te je tako i njegovo ime u literaturi trajno sačuvano. Osim ovog rada, pazio je Dragičević i na arheološke pojave te je dobio Zemaljskom muzeju po koji spomenik, koji bi bez njegovog posredovanja bio propao. On je obreo i po koje zanimljivo nalazište, a među njima bogato neolitsko naselje u Novom Šeheru kod Žepča. Tomo Dragičević bijaše*

¹⁷ Krauss 1897, 149; Krauss 1896, 300; Back 1891, 114.

¹⁸ Dragičević 1896, 195–198.

¹⁹ Krauss 1886, 18, 67.

²⁰ Među pretplatnicima časopisa *Starohrvatska prosvjeta* iz 1895. godine na strani 198, navodi se Tomo Dragičević.

²¹ Vuletić Vukasović 1887b, 26.

²² Fletcher 1888, 384; Mikkola 1898, 82; Polivka 1891, 319.

²³ Krauss 1896, 300.

²⁴ Dragičević 1897, 479–481.

²⁵ Novi povjerenici Hrvatskog arheološkog društva i Narodnog zemaljskog muzeja 1887, 23–28.

²⁶ Vuletić Vukasović 1889c, 122.

vas svoj vijek radin, svjestan, skroman i uslužan čovjek. Osobito uslužan bio je svakom učenjaku koji bi dolazio da proučava Bosnu. Neumornim uslugama stekao si je zahvalnost po kojeg učenjaka svjetskog glasa, koga je put nanio u Bosnu i namjerio na njega te mu se ime zahvalnošću spominje i izvan Bosne. Kao umirovljeni oružnik, sproveo je Tomo Dragičević zadnje godine života u udobnim prilikama u Žepču, gdje se bio nastanio i postao podnačelnikom, a kada je planuo rat, stavio se opet u službu domovine, ali razbolivši se, preminuo je u Zemaljskoj bolnici u Sarajevu. Slava mu!²⁷

Slika 1. Karta istraživanja Tome Dragičevića u sjeveroistočnoj Bosni
(1 – Bosanka Rača; 2 – Dragaljevac Gornji; 3 – Koraj; 4 – Tutnjevac; 5 – Puškovac;
6 – Bogutovo Selo; 7 – Vukosavci; 8 – Peljave; 9 – Sniježnica; 10 – Lipovice;
11 – Zaseok; 12 – Dubnica; 13 – Kalesija; 14 – Kusunje; autor A. Mujkanović)

²⁷ Nešto više informacija o Tomi Dragičeviću saznajemo iz nekrologa objavljenog u Tomo Dragičević, *Glasniku Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XXVI (1), na stranici 584.

Peljave

Peljave su naseljeno mjesto u sastavu općine Lopare. Veći dio naselja smješten je pored puta Bijeljina – Tuzla, na sjevernim obroncima planine Majevice. Ovo majevičko selo prostire se najvećim dijelom po brežuljkastom terenu.²⁸ Radovi o spomenicima u ovom selu objavljeni su u časopisu *Viestnik Hrvatskog arheološkoga društva*, 1887. godine, na osnovu podataka koje je na terenu prikupio žandarmijski stražmeštar iz Zabrđa Tomo Dragičević.

Na sjevernoj strani stečka nalazi se natpis: *Seka Vukadin dijak*, na zapadnoj čeonjoj strani *Ase leži Dragoe Junotić Tupković, plemeniti Svibničanin*, a na južnoj strani *A postavi s(e) ta bilig v s nami Lobrat i Pribilo, a tko će si bilig pogubiti, pogubi ga B(og)*.²⁹ Ovaj natpis se nalazi na starobosanskom mramoru (stečku) u peljavskom groblju, u kotaru zvrničkom. Spomenik je poput sanduka, sa čošcima na sva četiri kraja. Spomenik je napravljen od pržinjaša, dug je 1,60 m, debljine 0,60 m i širine 0,80 m. Ovaj mi je natpis marljivo prepisao vrli gospodin Tomo Dragičević, te ga je dostavio za naš *Viestnik*. Hvala mu!³⁰

Narod priča o tom groblju i spomenicima: *Na tom mjestu su se prije sastali svatovi, pa su se izboli radi djevojke, te su se okamenili, pa zbog toga mjesto nosi ime Priboj*. Drugi opet kazuju da su to biljezi od zakopanih novaca, te da su tu u blizini vidjeli kako gori vatra, pa svijet kopa i traži te proklete pare, ali pod spomenicima nalaze samo ostatke kostiju, te po njima zaključuju da su to prije bili nekakvi izvanredno golemi ljudi. Prema kazivanju Stefe Bijelića Tobućanina, koji ima 80 godina: *Kako bi tako golem kamen današnji čovjek dovukao, a tako brdo? A oni su ga prije uzeli pod pazuhu i nosili*.³¹

Opisani spomenik leži dužinom od istoka prema zapadu, tačno nasred puta. Sa istočne strane se nalazi njiva Boje Stjepanovića iz Peljava, a na zapadu Stanoja Simića. Prema jugu, na udaljenosti od 40 koraka, nalazi se ploča, na kojoj se sa zapadne strane nalazi krst. Na udaljenosti od šest koraka prema sjeveru leži jedan spomenik, a prema jugu, na udaljenosti od dva koraka, drugi spomenik. Oba spomenika su istog oblika i po svoj prilici, iste veličine, ali su bez natpisa. Prema sjeveru, na 75 koraka, nalazi se šest mramorova (koje narod u Bosni naziva stećci). Od tih šest, tri leže i imaju oblik sanduka, a tri stoje i također su u obliku sanduka, otesani na sva četiri čoška. Na jednom od njih se nalazi gore pomenuti natpis. Spomenik leži dužinom od istoka ka zapadu. Vidjelo mu se samo jedno čoš, a kada je otkopan, izgledao je poput sanduka. Ona strana na kojoj leži je ispisana, kao i južna strana, a

²⁸ Filipović 1969, 224–226.

²⁹ Vuletić Vukasović 1887a, 12–13.

³⁰ Vuletić Vukasović 1887a, 12–13.

³¹ Vuletić Vukasović 1887b, 27.

to je onaj kraj do istoka. Prema tome, može se zaključiti da je kamen stajao uspravno i da se prevadio prema istoku. Dug je 2,30 m, debljine 0,40 m i širine 0,60 m, a u zapadnom dijelu je nešto uži. Izrađen je od ljutca (vodeničkog kamena).³²

Od ovog spomenika prema zapadu, na udaljenosti od pet koraka, nalazi se drugi spomenik, a šest koraka udaljenosti prema sjeverozapadu nalazi se treći spomenik, uspravno usađen i otesan na četiri ćoška. Prema jugozapadu, na šest koraka udaljenosti nalaze se tri spomenika bez natpisa, ali su oni ranije spomenuti. Prema sjeveroistoku, na udaljenosti od sto koraka, nalazi se sadašnje peljavsko groblje. Na nekim mjestima ima po sto spomenika "mramorova" na jednom mjestu, ali na njima nema natpisa.³³

Neki seljak iz Tutnjevca otišao je da kopa ispod jedne ploče, oko koje su bile i cigle. Tu je iskopao bakreni krstić sa pet slika, koji je, po svemu sudeći, starobosansko djelo. Krstić je unutra šupalj, te se mogao za nešto prikopčati, kao oni koji imaju dvije rupice u vrhu i podno krsta. Ovaj krst će biti dostavljen naučnicima, ali za sada ću spomenuti da je Isukrst u dolami. Gospodin Tomo Dragičević navodi u drugom pismu: *Neka vam je i to na znanje da u ovim krajevima ima veći broj takvih spomenika, ima ih ispisanih, ali se slova ne mogu sasvim pročitati. Na nekima je zvijezda, polumjesec, posjeklica (mač), krst itd.* Ovo sam za sada crpio iz dopisa gospodina Tome Dragičevića, te mi je napomenuti da se mnogi trebaju ugledati na njegovu marljivost.³⁴

Spomenik leži dužinom od istoka prema zapadu. Dužina mu je 2,30 m, debljina 0,40 m i širina 0,60 m, a u zapadnom dijelu je malo uži. Spomenik je izrađen od ljutca (vodeničkog kamena). S donje strane nalazi se natpis koji glasi: *Ase leži brat Mijo Braiković Bolederadov unuk na svojoj zemli plemenitoi na ...ako vi tko će si bil(i) g pogub(i)ti pogubi (g)a Bog.* Sa južne strane, također se nalazi natpis koji glasi: *A postavi pismo sin (n)egov na imladini Vratol svoemu otcu na o(vai) g(rubac).* I ovaj natpis nacrtao nam je naš vrli saradnik gospodin Tomo Dragičević. Hvala mu!³⁵

Puškovac

Puškovac je naseljeno mjesto u sastavu općine Lopare. Selo se nalazi na zapadnim obroncima planine Majevice, na putu Koraj – Ugljevik. Istraživanja o spomenicima u ovom selu objavljena su 1887. godine u časopisu *Viestnik Hrvatskog arheološkoga društva*.

³² Vuletić Vukasović 1887b, 27.

³³ Vuletić Vukasović 1887b, 27.

³⁴ Vuletić Vukasović 1887b, 27–28.

³⁵ Vuletić Vukasović 1887c, 40–41.

Spomenik se nalazi u selu Puškovcu kod Bijele zemlje u općini Koraj, u bijeljinskom kotaru. Spomenik se nalazi na jednom brdu, u obliku sanduka odozgo stesan na sljeme i sa strana lijepo otesan. Pri dnu stećka koji leži na zemlji nalazi se vijenac. Širina postolja je 0,20 m, a takva je vjerovatno po svoj prilici i debljina. Stećak leži dužinom od istoka prema zapadu. Dužina mu je 1,90 m, visina 0,83 m, a širina 0,63 m. Ovaj spomenik je od krupnog pješčara, od istog kamena od kojeg se prave bru-sovi ili tocila. Na južnoj strani nalazi se natpis, koji glasi: *Ase leži Bogiša Dragoe Ilić na svoi ze(mli)si bilig Miloja eto ia pos(tavi) sin s rodom ov kam.*³⁶

Na dvjesto koraka od gore opisanog stećka sjeverozapadno leži spomenik koji je nekada bio ogroman, ali ga je, nažalost, neko razbio, pa mu je sadašnja dužina 2,40 m. Manji dio natpisa nalazi se na čelu spomenika do zapada. Natpis glasi: *Ase bilig /kam/ ...Elenje...* Dalje ovako nastavlja gospodin Tomo Dragičević: *Zapadno su, na nekih 20 koraka od opisanog prvog stećka istog oblika bez natpisa, a sjeverno do 30 koraka ploča duga 1,80 m, širine 0,70 m i debljine 0,20 m. Na njoj je formalno uklesana ljudska figura s podignutom rukom gore, a lijeva ruka je spuštena. Još tu izviruje neko-liko manjih ploča iz zemlje. Narod priča da ih je bilo dosta, ali da su ih Turci odnijeli i upotrijebili za svoje nadgrobno kamenje. Još se priča o tom mramorju da su tuda išli svatovi, pa su se susreli i zavadili, te su se izboli, a onda okamenili.*³⁷

Sniježnica

Sniježnica je naseljeno mjesto u općini Teočak. Nalazi se s desne strane magi-stralnog puta Tuzla – Bijeljina. Epitaf na stećku prvi je zabilježio Tomo Dragičević, koji je objavljen u časopisu *Viestnik Hrvatskog arheološkoga društva* 1887. godine.

Mramor (stećak) se nalazi u Sniježnici (muhamedanskom selu), u teočanskom kraju, koji pripada zborničkom kotaru. Stećak je na raskršću blizu kuće Ibri Hodžića. Spomenik je napravljen od vodeničkog kamena i ima dužinu 1,25 m, širinu od 0,55 m i visinu od 0,55 m. Sa zapadne i južne strane se nalazi natpis koji glasi: *(Ase)leže v(o)e(voda) Golob ovime seoko na svoai zemli pemento(i) a postavi njegovi sedam sinov kami bilig.*³⁸ Ovaj stećak je oblikovan kao sanduk, koji je sa svih strana isklesan, a odozgo mu je sljeme svedeno poput krova na kući, tj. završava se u trostran ležeci bridnjak sa osnovicama nagnutim unutra. Pri dnu stećka je vijenac (postavak), koji je 0,20 m širi od gornjeg dijela stećka, a debljine je 0,20 m. Stećak je dug 1,65 m,

³⁶ Vuletić Vukasović 1887d, 73

³⁷ Vuletić Vukasović 1887d, 74.

³⁸ Vuletić Vukasović 1887c, 39.

širine 0,95 m, a isto toliko visok. Ovaj spomen je položen dužinom od istoka ka zapadu.³⁹

Dalje opaža naš vrli Tomo Dragičević: *Ništa nisam mogao saznati šta narod priča o stečku. Kada sam prepisivao natpis, došao mi je jedan starac muhamedanac, oko 70 godina, te mi je kazao: – Šta si ti, Švabo, ovamo došao? Valjda da tražiš po tim pećinama svoga šukundjeda! Drugo mi nije htio reći, samo je kazao: To ti je madžarsko mramorje.*⁴⁰ Gospodin Tomo Dragičević mi je opisao i ostale stečke u toj okolini na sljedeći način: *Prema sjeveru od opisanog stečka, nekih šest koraka, nalazi se mezarje (tursko groblje) u kojem se nalazi još šest mramorova istog oblika, ali bez natpisa. Govori se da je tu bilo još stečaka, ali da su upotrijebljeni za raznu gradnju. Oko Teočaka se nalazi na više mjesta od 30 do 100 mramorova, ali na njima nema nikakvih ukrasa. To sve leži u dolini, ali se ne zna gdje je vađeno to mramorje. Oko Teočaka ima dosta kamenja koje danas ljudi upotrebljavaju kao vodeničko, pa je moguće da je tu bio majdan tog starobosanskog mramorja.*⁴¹

Vukosavci

Vukosavci su naseljeno mjesto u sastavu općine Lopare i nalaze se 2,5 kilometara sjeveroistočno od Lopara. Mjesto je poznato po partizanskom spomen-groblju izgrađenom tokom sedamdesetih godina. Natpis sa stečka u ovom mjestu objavljen je 1887. godine u *Viestniku Hrvatskog arheološkoga društva*.

Natpis na stečku u Vukosavcima glasi: *(Na) tako(voi)...(Vl)k i njasovoi (ze)mli plemenit(oi) postaviše kamig sni Pribig i Radun.* Ovaj natpis mi je priopćio prijatelj Tomo Dragičević iz Zabrdža kod Bijeljine u Bosni, a evo njegovog izvješća: *Spomenik se nalazi na brdu između Tobuta i Vukosavaca, blizu tobutskog groblja, a tu je selo Vukosavci. Ovaj spomenik izrađen je od kamena pješčara, lijepo otesan poput kućice na šljeme, a otesan mu je i vijenac pri zemlji tj. postavak. Stečak leži od istoka prema zapadu, dužine 1,90 m, širine 1 m, visine 1,20 m. Kod ovog mramora je i do 30 manjih spomenika bez natpisa ili nekakvih posebnih znakova. Od navedenog spomenika prema jugu, na udaljenosti od 160 koraka, je osamljen spomenik, a na njemu nečitljiv natpis. Sa strana stečka nalaze se tri vertikalna pravougaonika i jedno kvadratno polje podijeljeno u četiri dijela. Spomenik je od krupnog žrvnjaša, dužine 1,40 m, širine 0,50 m i visine 0,70 m i ima vijenac pri zemlji. Na udaljenosti od 150 koraka od spomenutog stečka prema jugu, na brdečetu, nalazi se sedam ploča koje su neukusno izra-*

³⁹ Vuletić Vukasović 1887c, 39.

⁴⁰ Vuletić Vukasović 1887c, 39–40.

⁴¹ Vuletić Vukasović 1887c, 40.

*đene. Na jednoj ploči je natpis, ali ga se ne može pročitati jer je oštećen. Od spomenutih ploča prema jugu, na nekih 2000 koraka, nalazi se devet mramorova, ali bez natpisa i ukrasa.*⁴²

Koraj

Koraj je naseljeno mjesto u općini Lopare, smješteno na zapadnim obroncima planine Majevice. Ovo mjesto je u nauci poznato po značajnom arheološkom nalazištu Varoš iz perioda neolita koje pripada vinčanskoj kulturnoj grupi. Istraživanja o ovom mjestu objavljena su 1888. godine u *Viestniku Hrvatskog arheološkoga društva*.

Prema bilješci marljivog saradnika gospodina Tome Dragičevića, od Koraja u bijeljinskom kotaru, nekih pola sata hoda ka sjeveru, na brdu zvanom Stan ili Stanašnik nalazi se stećak. Dužina stećka je 2 metra, visina 1 metar i širina 0,70 metara, izrađen od kamena sivo-ljubičaste boje. Stećak se završava u trostran ležeci bridnjak sa osnovicama nagnutim unutra (sljemenjak). Ovaj spomenik je veoma poznat u narodu, te se izmrvi i daje stoci u soli "pa kao da si s njega rukom digao bolest". I narod za sebe odbija, pa kaže da mu je to sveti lijek, pa ga stoga raznose daleko radi liječenja i vraćanja. Pričaju Turci iz Koraja da je prije udarila u volove goveda kuga, pa se narod osvijestio i odasvuda dolazio i odbijao djeliće od ovog kamena. Navalio narod pa bi se dosta toga odbilo tokom dana, ali bi tokom noći opet naraslo, te se nije vidjelo da je odbijano od kamena. Uz navedeni opisani spomenik nalazi se drugi stećak poput ploče, te narod u okolici priča da su bili cura i momak, te su se voljeli, pa je momak odveo curu ali bez volje djevojčinih roditelja. Njihovi roditelji su teško uzdahnuli i uklili ih, pa su se njih oboje okamenili. Neki opet kažu da su to djever i djevojka.⁴³

Prema zapadu, na udaljenosti od 2000 koraka od navedenih spomenika, na jednom brdu se nekada nalazilo mnogo spomenika. Međutim, većina njih je razbijena, te se danas tu nalaze samo tri stećka, koji su također oštećeni. Također, tu se nalazi oko 30 ploča, ali su djelomično prevrnutе, te je voda kroz mramorje prodrla, pa se na nekim mjestima vide kosti. Gospodin Tomo Dragičević je pažljivo pregledao kosti i pronašao u zubima zakovčanu bronzanu žicu, sličnu vitici. Treba napomenuti da je vitica na jednom kraju oštra, kako bi lakše prošla kroz meso. Bitno je naglasiti da je veoma zelena, te da se zelenilo ne primjećuje na drugim dijelovima. Na temelju svega ovoga može se zaključiti da je starobosanska nekropola izgrađena na prahistorijskoj humci, a takvih humaka ima posebno u istočnoj Bosni. Ispod "slovenskog" groba je prahistorijski grob na dubini većoj od pet metara i više, pa ih je

⁴² Vuletić Vukasović 1887f, 113–114.

⁴³ Vuletić Vukasović 1888, 51.

ispod humke nekoliko, a “slovinski” je ograđen i uvijek je na površini, na dubini od 1,5 do 2 metra, te se u njemu rijetko kada nešto pronađe. Ako se ipak nešto pronađe, radi se o istrošenom željezu ili nekom srebrnjaku.⁴⁴

Lipovice

Lipovice su naseljeno mjesto u općini Lopare. Selo je smješteno na lijevoj strani magistralnog puta Tuzla – Bijeljina. Naučni radovi o terenskim istraživanjima i prezentacija tom prilikom pronađenih arheoloških nalaza izvršeni su u *Viestnik Hrvatskog arheologiškoga društva* 1888. i 1889. godine.

Mramor se nalazi na brdu kod jezera u selu Lipovicama, u jafti (zaseoku) Zloselo. Stećak je kao sanduk, odozgo otesan na šljeme poput kuće, a sa strana i krajeva je lijepo okresan. Stećak je okrenut prema zapadu, a to se može kazati i za druge stećke. Dužina mu je 1,60 m, širina 0,70 m, visina 1 m. Ovaj spomenik je od kamena žrvnjaša. Cijeli korak prema sjeveroistoku od navedenog stećka nalazi se ploča, a na njoj s istočne strane nalaze se dvije kuke oblika Ω i ispod njih se nalazi polumjesec okrenut prema dolje. Na južnoj strani se nalaze dvije kuke, a na sjevernoj strani krst. Ova je ploča lijepo urađena. Natpis na njoj glasi: *Ase leži Hotin Bogosalić na plemenitoi svoiz(e)m lipostavi Radovan (u)dovin sin ova s(en)*.⁴⁵

Do spomenute ploče, udaljene tri koraka, nalazi se druga ploča. Na njoj se nalaze dvije kuke Ω na istočnoj strani, iznad njih sunce (možda vijenac). Sa zapadne strane, odozgo, nalazi se zvijezda, potom dvije kuke, a ispod njih polumjesec. Ova ploča je lijepo izrađena.⁴⁶

Na brdu pored jezera u Zloselu nalazila se nekropola sa 30 ploča. Međutim, ploče su sada prevrnutе, a voda je prodrla kroz njih. U decembru 1886. godine naš vrli povjerenik, gospodin Tomo Dragičević, spasio je dvije lobanje sačuvane s gornje strane. On mi ih je darovao, a ja ih šaljem našem muzeju na čuvanje. Uz to, molim našeg čuvenog ravnatelja S. Ljubića da ih dostavi slavnom dr. Zukerhandlu kako bi dao sud o njima u pogledu hronologije. Svakako spomenute lobanje potječu iz najstarijeg razdoblja u Bosni, što se može spoznati na temelju ovih podataka koje je zabilježio gospodin Tomo Dragičević: *Da se zaključiti da sam u tom mramorju, tj. nekropoli, što ga je voda oštetila, našao kosti od djeteta. Pažljivo sam ih pregledao i uvjerio sam se da je lobanja cijela, kao i vitica, te je na jednom kraju oštra, zeleno obojena, tj. poprimila je zelenu patinu. Ovu sam lobanju zabilježio slovom A. Druga*

⁴⁴ Vuletić Vukasović 1888, 52–53.

⁴⁵ Vuletić Vukasović 1888, 50.

⁴⁶ Vuletić Vukasović 1888, 50–51.

*lobanja B bila je udaljena jedan korak od prve. Ne mogu nikako zaključiti kakav je na ovoj bio mramor, jer je tu dosta mramorja. Tu je put i njiva, te je mramorje poizvaljivano. Tu su bili svi stećci i ploče, tj. pločasto otesano mramorje, ravno na sva četiri kraja. Na njima nema natpisa niti ukrasa. Tu je deset omanjih spomenika, a pet ih je poput sanduka.*⁴⁷

Nadalje, gospodin Tomo Dragičević će mi dostaviti jednu alku koju je sam iskopao na jednom mjestu pod mramorom. Uz lobanju je bila spomenuta alka od tuča. Ova alka je veća od one iz Lipovica i nije oštra na kraju. Alka je svakako bila u ušima, jer se našla kod lobanje kraj uha. Jedna alka od tuča našla se u zubima i bila je u zubima lobanje A, kako je naveo gospodin Tomo Dragičević. Zavitak joj je oštar, te se presamićuje preko debljeg kraja. Na njoj je krasna zelena patina, teži 1,57 grama, a debljina joj je 6 mm. Također, i druga alka je od tuča, a i na njoj je zelena patina. Svuda se jednako savija, te je presječena na jednom mjestu, samo da se može uvući u uši. Težina joj je 8 grama, a debljina 8 mm. Spomenute dvije lobanje pripadaju najstarijoj bosanskoj dobi, a u tom periodu su stećci bez ikakvih znakova.⁴⁸

Gospodin Tomo Dragičević mi je napisao sljedeće: *Godine 1886. iskopao sam ispod jednog stećka i pronašao jednostavan lonac u grobu koji je bio zgnječen zemljom. U njemu je bilo luga i uglja, a na dnu je bila srebrna parica. Poslao sam je u Beč, ali je nisu mogli identificirati zbog slabe očuvanosti. Našao sam na još dva mjesta takve lonce, ali u jednom nije bilo ništa osim uglja, a na drugom mjestu su bili puževi i sitno kamenje.*⁴⁹

Tutnjevac

Tutnjevac je naseljeno mjesto u općini Ugljevik. Nalazi se sedam kilometara zapadno od centra Ugljevika, na sredini puta Koraj – Ugljevik. Tokom 1888. godine, na njivi Stojana Šešlića u Tutnjevcu, općina Zabrdje, žandarmerijski narednik Tomo Dragičević iskopavao je ostatke rimskih ruševina.

Narod priča da je u ovom selu postojala kula Filipa Madžarina. Na njivi Stojana Šešlića pronađeni su tragovi cigle i zidova visokih do 30 cm. Prošle godine gospodin Dragičević je pronašao nekoliko predmeta koji ukazuju na to da je tu bila rimska zgrada. Prvo je gospodin Dragičević otkrio prostoriju poput dvorane koja je bila

⁴⁷ Vuletić Vukasović 1889c, 40–41.

⁴⁸ Vuletić Vukasović 1889c, 43.

⁴⁹ Vuletić Vukasović 1889c, 43.

popođena ogromnom ciglom. Na ciglama nema natpisa, a četverougaoih su dimenzija 60 x 60 i debljine 6 cm.⁵⁰

Na spomenutim opekama nalaze se ukrasi poput šara. Tu je iskopan i jedan kamen na kojem se nalazi motiv koji podsjeća na ženu, kojoj se s lijeve strane nalazi dvoje djece. Oba motiva su oštećena i nisu dobro vidljiva. Iznad slike kamen je oštećen, a tu je možda bio natpis. Ploča je od nekog bijelog kamena (možda od mramora), te je vjerovatno bila duža, jer je po prsima prepolovljena. Na slici je nos odbijen. Kamen je po svoj prilici težak 38 kg, a slika je visoka 25 cm. Opeke teže od 4,5 do 5,5 kg, a na jednoj se nalazi natpis ili ukras.⁵¹

Tu su pronađene još tri prostorije koje nisu popločane opekama, nego nekakvom tvrdom zemljom kao cement-kalkom, pa je tlo ravno i ugladeno. Zgrada je bila široka 10 metara, a do sada je otkrivena dužina od 11,5 metara, te po svoj prilici nije bila duža. Temelj je bio ukopan u zemlju do jedan metar, a vanjski zid je debeo 70 cm, a unutrašnji 50 cm. Tu je mnogo dijelova cigle, ali ih je malo cijelih, no rekli bismo da je zgrada izgorjela, jer je tu dosta luga i uglja. Priča Stojan Šešljčić da je tu bila golema dubrava tj. hrastovina, koju je on posjekao, ali nije zemlju duboko krčio. On nam je kazivao da je Kraljević Marko porobio kulu Filipa Madžarina, pa ju je i zapalio. Ovdje se našlo osim dijelova cigle, dosta komadića od zemljanih posuda, komadići stakla, kosti marve, te ljudskih kostiju i jedna lobanja, ali je sva zdrobljena. Komad češlja od tuča i dva dobro očuvana čavla. Bilješke mi je poslao vrli gospodin Tomo Dragičević, kome hvala kao pravom rodoljubu i na krasnom zauzimanju.⁵²

Tokom 1899. godine Dragičević je u ovom selu otkrio jedan natpis na koritu česme Mišljenovac, te ga je prezentirao u Glasniku zemaljskog muzeja, zajedno s Ćirom Truhelkom. Natpis glasi: *Se leži Dragilchv (?) plemeniti Dragolačanin na svoečbkoj (?) a postavi si(?)gu(?)d)v(a) sina Dr(a)g(i)ć i Bogdan.*⁵³

Natpis se nalazi na jednom kamenu pržinjašu (pješčaru), od kojeg je izrađeno korito i postavljeno na česmu zvanu Mišljenovac. Kamen je u obliku sanduka i otesan je na četiri ćoška. Pričao mi je Nikola Lazić iz Tutnjevca da je taj kamen do prije 20 godina ležao kao stećak između više mramorova na starom groblju na brdu iznad Vidine vode, između sela Tutnjevca i Maleševci, nedaleko od međe bijeljinskog i zborničkog kotara. Odatle su ga seljaci dovukli i u njemu iskopali korito za nevedenu česmu.⁵⁴

⁵⁰ Vuletić Vukasović 1889b, 23–24.

⁵¹ Vuletić Vukasović 1889b, 24.

⁵² Vuletić Vukasović 1889b, 24.

⁵³ Truhelka, Dragičević 1889, 24.

⁵⁴ Truhelka, Dragičević 1889, 24.

Dragaljevac Gornji

Dragaljevac Gornji je naseljeno mjesto u sastavu Grada Bijeljina. Nalazi se na sjeveroistočnim ograncima planine Majevice, na samom obodu prostrane semberske ravnice. Udaljeno je od centra Bijeljine 21,5 kilometara na jugozapad. Rad o stećcima u ovom selu objavljen je u časopisu *Viestnik Hrvatskog arheološkoga društva* 1889. godine.

Ovaj spomenik se nalazi u Dragaljevcu Gornjem, na brdu u njivi Gliše Tomića, odnosno više Točka, četvrtina sata hoda prema sjeveroistoku od crkve. Nalazi se u općini Dragaljevac, u bijeljinskom kotaru. Na sjevernoj strani spomenika nalazi se natpis koji glasi: *Se leži Mihal Veselinović a postavi stavi Stana nem kamen dva brata Maretin i Batić*. Na zapadnoj čeonj strani također se nalazi natpis, koji glasi: *Ase pisa (i sječe) Brani(š)at (d)i(ja)k*. Mramor je poput sanduka odozgo stesan kao sljeme, kao krovom, a sa strana i krajeva je lijepo otesan. Pri dnu stećka, pri zemlji, je postavak oko cijelog spomenika. Stećak leži dužinom od istoka ka zapadu, te je dug 1,50 m, visine 0,90 m, a širine 0,70 m. Mramor je napravljen od bijelog kamena, a natpis se nalazi na sjevernoj strani u četiri linije. On se čita od istoka prema zapadu, pa tako i na prednjoj strani stećka u tri linije, gdje se čita od sjevera prema jugu. Natpis je u potpunosti objavljen.⁵⁵

Kod ovog spomenika bilo je još mramorova, ali su bezumni ljudi tražili novac, te su tako uništili mnogo stećaka, a na nekima je, kako kažu, bilo i natpisa. Tu je još samo jedan u blizini, a i on je oštećen. Ovaj natpis i podatke dostavio mi je vrlo istraživač, gospodin Tomo Dragičević. Hvala mu!⁵⁶

Bosanska Rača

Naseljeno mjesto u sastavu Grada Bijeljina nalazi se pored rijeke Drine, u plodnoj semberskoj ravnici, na mjestu gdje se ova rijeka ulijeva u Savu. Udaljeno je dvadeset kilometara od centra grada prema sjeveru.

Tokom svoje službe u Bosanskoj Rači, Dragičević se bavio prikupljanjem arheoloških nalaza. Tako je 1889. godine Zemaljskom muzeju darovao: jedan srebrni novac Antonina, jedan cekin Domenika Kontija, po jedan zlatni novac Konstantina I i Ferdinanda III, dva bakrena novca kovana u Sarajevu 1688/1689, jedan slavonski srebreni novac, po jedan srebreni novac Faustine, Julija Paula, Augusta, ilirski

⁵⁵ Vuletić Vukasović 1889a, 10.

⁵⁶ Vuletić Vukasović 1889a, 10–11.

Dyrhachium, šesnaest raznih novaca novijeg doba, jednu čelenku, jedan masat od čelika, jedan prsten od bronzе i jednu halhalu od kositra.⁵⁷

Bogutovo Selo

Naseljeno mjesto u sastavu općine Ugljevik, udaljeno 7 kilometara južno od centra. Vid Vuletić Vukasović je u svom radu iz 1890. godine obradio ikonice (božak) sv. Nikole izrađenu od lignita.

Ovu ikonicu on je datirao u 14. ili 13. vijek. Ovu ikonicu darovao mu je Tomo Dragičević, a uz ovu ikonicu poslao je i sljedeći zapis: *Ovu sam sličicu našao u Bogutovom Selu, u bijeljinskom kotaru, u Mramorskom potoku. Od tog mjesta gdje sam pronašao tu sličicu, preko potoka, na jednom brežuljku na oko 30 koraka sjeveroistočno, nalazi se nešto mramorja, a prije je tu bilo, kako kazuju, 100 kamenova. Tu je također pronašao jedan željezni nadžak. Tu se nalazi njiva Stojana Lazića iz Bogutova Sela, pa mu je on kazao da je jednom, prilikom oranja, izvalio ploču i da je pod njom bio zemljani lonac, ali u njemu nije ništa našao. On je taj lonac uništio, pa mirna Bosna. I ja sam na toj njivi tražio više puta, ali nisam ništa našao, osim spomenutih predmeta. Uz ovo treba spomenuti da se na ovom mjestu nalazi dosta okamenjenih morskih školjki raznih vrsta. Mramorski potok se zove zbog toga što je u njemu bilo dosta mramorja, tj. starobosanskih stećaka.*⁵⁸

Zaseok

Naseljeno mjesto u sastavu općine Sapna, na udaljenosti od 6 kilometara prema jugu. Zajednički rad o natpisu na stećku koji se nalazi u ovom selu objavili su Tomo Dragičević i Vid Vuletić Vukasović 1890. godine u *Glasniku Zemaljskog muzeja*.

Natpis se nalazi na jednom stećku (mramoru) u selu Zaseoku na takozvanim Posteljinama, u kotaru zborničkom, a tuzlanskom okružju. Taj je stećak izrađen od kamena vapnenca (bijelca) i otesan je na tri strane ravno, s četvrte zapadne strane je nešto ispupčen. Visok je od zemlje 135, širok 75, a debeo 50 centimetara. Natpis je usječen na onoj strani stećka koja je okrenuta ka istoku. U blizini se nalaze još četiri stećka, koji su položeni poput sanduka, ni na jednom od ovih stećaka nema nikakvih šara (ukrasa). Natpis glasi: *Ase leži Brajo Tvrdoević na zemli tuždi, a postavi na nemi kame prijatelj Radosalić, pastorak mu i Ozrko, sin mu dobri, živi i umrijet, a se pisa Dragoe dijak.*⁵⁹

⁵⁷ Darovi Zemaljskom muzeju 1889a, 96.

⁵⁸ Vuletić Vukasović 1890, 363–366.

⁵⁹ Dragičević, Vuletić Vukasović 1890, 298.

Kalesija

Žandarmerijski narednik Tomo Dragičević je 1891. godine izvijestio državnu vladu da su u selu Kalesia srbska u opštini Prnjavor u zborničkom kotaru na jednoj stijeni pronađeni ostaci zidova, komadi cigle i rimski novac. Na moj zahtjev, povjerenik za rudarstvo, gospodin Eduard Vorliček, posjetio je lokalitet i dao mi sljedeće podatke, uz nekoliko nalaza. Otprilike pola sata sjeveroistočno od sela Kalesia srbska, uzdiže se brdo Gradina kao prethodnica planine Prosjek, koja je izolirana na istoku, jugu i zapadu i također je odvojena od viših planina iza sebe sedlom prema sjeveru. Na istoku i zapadu se u podnožju brda slijevaju potočići koji se spajaju na jugu i formiraju potok Kalešicu. Vrh ovog brda čine strme krečnjačke litice na jugu i zapadu, dok se na istoku i sjeveru nalaze strme, ali pristupačne padine. Plato se prostire u pravcu sjever – jug dužine oko 40 m i istok – zapad širine oko 20 m, teren se blago spušta prema jugoistoku. Na najvišoj tački na sjeveru postoji samo mala, ravna površina.⁶⁰

Nema tragova bedema, ali na rubovima platoa na sjeveru i istoku, koji su manje zaštićeni prirodom, nalaze se temelji zida rađenog čvrstim krečnim malterom, bez dodavanja komada opeke. Sastojao se od običnog šljunka, ali je među ruševinama pronađeno i obrađeno kamenje od tufa. Nije bilo fragmenata cigle, a gospodin Dragičević je mislio da su to samo komadi crveno pečenog glinenog lapora. U strmoj stijeni na jugozapadnoj strani nalazi se i mala pećina kojoj se pristupa samo s platoa brda. Usjek ispred ove pećine dug je oko 2 metra, a isto toliko dubok je i natkriveni dio pećine. Pod predvorja prekriven je travom. Letimičnom pretragom platoa, gospodin Vorliček je pronašao veću količinu razbacanog kremenja, zatim komad opsidijana, prvi komad ove vulkanske stijene pronađen u Bosni i Hercegovini, vjerovatno donesen iz daleka u davna vremena. Također, plato je posut krhotinama starijih ručno oblikovanih i mlađih rimskih glinenih posuda izrađenih na kolu. Pronađen je i lukovičasti komad vrpce iz vinskožute staklene posude. Od rimskog novca, pomenuti gospodin je donio samo jedan bakreni primjerak, koji je bio jako oštećen.⁶¹

Pronađen je vrh strijele dužine 5,7 cm, odozdo oštećen, sa piramidalnim vrhom. Slični rimski vrhovi strelica pronađeni su u Majncu, ali su nešto tanji i njihovi vrhovi su izduženiji. Naš oblik, s druge strane, odgovara vrhu strijele, osim znatno kraće dužine iz Mihovila kod Adelsberga u Kranjskoj, koju je dr. M. Hoernes proglasio rimskom. Pretpostavka se stoga može napraviti da je u Kalesiji podignuto malo rimsko utvrđenje na mjestu ranijeg prahistorijskog naselja, što sam već više puta mogao potvrditi u Bosni i Hercegovini.⁶²

⁶⁰ Radimsky 1895, 287.

⁶¹ Radimsky 1895, 288.

⁶² Radimsky 1895, 288.

Kusonje

Kusonje je naseljeno mjesto u sastavu općine Osmaci. Nalazi se 6 kilometara istočno od centra Osmaka. Radove o ovom arheološkom nalazištu i pronađenim predmetima objavili su u *Glasniku Zemaljskog muzeja* Franjo Fiala 1893. godine i Vjenceslav Radimsky 1897. godine.

U podnožju gradine Kosovača 1892. godine Tomo Dragičević pronašao je bakrenu sjekiru, koju je dostavio Zemaljskom muzeju.⁶³ Gradina se nalazi na jednom strmom ogranku gore Kosovača, na jednoj kosi, na kraju sela Kosovača, u općini Kusonje, u Zvorničkom kotaru. Gradina je uokolo ograđena jednostavnim elipsastim suhozidom. Dužina joj je 74, a širina 38 metara, ali se na lakše pristupačnoj strani sužava. Na ovom mjestu nalazi se ulaz u gradinu, a ispred njega nalaze se tragovi pravougaone zgrade, izgrađene od lomljenog kamena i povezane vapnenim lijepom. Preko cijele zidine vide se temelji jednog platna (ograde kojom je obzidan prostor), a u unutrašnjosti prostora vidljivi su ostaci manjih zidina zgrada. Materijal svih zidina sastoji se od lomljenog kamena. Cijeli ograđeni plato zasut je mnoštvom krhotina suđa, izrađenog ručno i na kolu.⁶⁴

Dragičević je u jednoj od zidina navedenih zgrada prekopavao te je predmete koje je pronašao poslao Zemaljskom muzeju. Među njima se nalazi jedan komad staljenog olova i veća količina spaljenog žita na dubini od 1 m, a sastoji se od raži pomiješane s pšenicom. Otkopana zemlja bila je izmiješana s mnoštvom crvenkastih krhotina rimskog suđa rađenog na kolu, od kojih su se mogla rekonstruirati dva visoka poklopca s gužvastim okrajkom i po jednom kvržicom za prihvatanje. Jedan od tih poklopaca ima promjer od 13 cm u otvoru i visinu od 8 cm. Za nas je zanimljivije što među tim ilovastim krhotinama ima i ulomak jednog većeg lonca, koji je ispod gužvastog okrajka (oboda) ornamentiran trakom, sastavljenom od tri plitke brazde. Iznad i ispod te trake nalaze se po jedna valovita linija. Prema svemu do sada možemo zaključiti da je gradina Kosovača prahistorijska utvrda koju su kasnije koristili Rimljani i koju su prema svojim potrebama utvrdili te na njoj podigli zgrade za svoje vojnike. Ovakve primjere smo vidjeli na više mjesta u Bosni i Hercegovini. Dalje možemo vidjeti na jednoj bez sumnje rimskoj posudi valoviti ornament, koji se u sjevernoj Njemačkoj javlja s doseljavanjem Slavena. Osim gradine Kosovače, poznati su nam ovakvi nalazi i na drugim bosanskohercegovačkim nalazištima, koji su pronađeni na keramičkom posuđu, zidovima rimskih građevina ili zajedno s ostalim rimskim nalazima.⁶⁵

⁶³ Fiala 1893, 152.

⁶⁴ Radimsky 1889, 220.

⁶⁵ Radimsky 1889, 221.

Dubnica

Naseljeno mjesto u općini Kalesija, na udaljenosti od 4,5 kilometara sjeverno od centra grada. Rad o dva natpisa na stećcima u ovom selu objavio je Kosta Hörmann 1895. godine.

Ove podatke dugujemo revnosti žandarmerijskog narednika Tome Dragičevića, koji je zaslužan za pronalaženje etnografskih i arheoloških zanimljivosti. Profesor Vid Vuletić-Vukasović dao je neke komentare na njih. Natpis na stećku glasi: *Ase leži Dabiživ Drašković na svoei zemli na plemenitoi kada hteh pobiti tada i umrijuh usječe na me kami Milutin Kablović u Goduši a pisa Nikola Dragoljević.*⁶⁶ Pored gore opisanog natpisa Tomo Dragičević je pronašao još jedan stećak s natpisom, koji glasi: *Se ležit Draoč Tihmilit (Tihmilič) kada hotjeh biti tag(d)a nebih.*⁶⁷

Zaključak

Arheološka istraživanja u sjeveroistočnoj Bosni nemaju tako dugu historiju arheoloških istraživanja kao neka druga područja Bosne i Hercegovine. Ako sagledamo broj arheoloških istraživanja u proteklih stotinjak ili nešto više godina na istom području, primijetiti ćemo da su ona malobrojna u poređenju s prostorom centralne Bosne i Hercegovine. Međutim, područje sjeveroistočne Bosne zaista obiluje arheološkim nalazištima i nalazima. Prva arheološka istraživanja u drugoj polovini 19. vijeka bila su amaterski počeci žandarmerijskog štražmeštra Tome Dragičevića, koji je tada službovao u Zabrđu kod današnjeg Ugljevika. Detalji samih iskopavanja nisu nam poznati, osim činjenice da je tokom "prekopavanja" pronalazio arheološke predmete u humkama i pod stećcima koje je slao u Beč, Zagreb i Sarajevo.

Tomo Dragičević je pored svog posla u žandarmeriji, bio povjerenik Hrvatskog arheološkog društva i Narodnog muzeja 1887. godine. Njegov zadatak kao povjerenika bio je omasovljavanje članstva i sakupljanje arheoloških predmeta za zbirke Narodnog muzeja. Dakle, svoje djelovanje je započeo i prije osnivanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Upravo zbog te činjenice mnogobrojni arheološki nalazi s područja sjeveroistočne Bosne završili su izvan granica naše države. Dragičević je koristio svoj položaj u navedene istraživačke aktivnosti, koji je dobio zahvaljujući svojim vojnim zaslugama prilikom ulaska austrougarskih trupa u Bosnu i Hercegovinu 1878. godine. On je pomoću razgranate mreže žandarmerijskih postaja vršio prikupljanje informacija o arheološkim lokalitetima i etnološkim zanimljivostima,

⁶⁶ Hörmann 1895, 498.

⁶⁷ Hörmann 1895, 499.

o čemu je redovno izvještavao stručnjake poput Vida Vuletića Vukasovića, Fridriha Salomo Kraussa, Ćire Truhelke i dr.

Publikovane natpise sa stećaka u sjeveroistočnoj Bosni sam je prepisivao i opisivao pronađene arheološke predmete. Svoje zapise je dostavljao stručnjacima koji su ih objavljivali pod svojim imenom uz zahvalu Dragičeviću za dostavljenost. Tako je svoje mnogobrojne radove o nalazima i lokalitetima u sjeveroistočnoj Bosni na osnovu njegovih zapisa objavio Vid Vuletić Vukasović, a da sam nikada nije vidio niti jedan od njih. Pojedine radove Dragičević je i sam objavio ili u koautorstvu s nekim istaknutim naučnikom. Mnogi od tih natpisa nisu ponovo iščitavani, niti su izvršena revizionar arheološka iskopavanja, tako da nam nije poznat kontekst tih nalaza do kojih je dolazio “prekopavanjem”, čime se postavlja pitanje njihove naučne upotrebljivosti.

Daleko veći doprinos Dragičević je dao na polju etnologije, zabilježivši brojne običaje, kazivanja i guslarske pjesme, te ih je na taj način sačuvao od zaborava. Zahvaljujući njemu, objavljeni su brojni radovi Fridriha Salomo Kraussa o etnologiji sjeveroistočne Bosne. Zabilježeno je da je i sam Krauss posjetio ove krajeve i tom prilikom posjetio brojna mjesta, zabilježivši brojna kazivanja i običaje. Uz sve prigovore koje mu može uputiti moderna nauka, zahvaljujući njemu prvi put su pomenuti u naučnim krugovima arheološki spomenici i etnološki zapisi s područja sjeveroistočne Bosne.

Summary: "Archaeological research" by Tomo Dragičević in Northeastern Bosnia

Archaeological research in northeastern Bosnia does not have such a long history of archaeological research as some other areas of Bosnia and Herzegovina. If we look at the number of archaeological research in the past hundred or so years in the same area, we will notice that they are few in number compared to the area of central Bosnia and Herzegovina. However, the area of northeastern Bosnia is indeed rich in archaeological sites and finds. The first archaeological research in the second half of the 19th century was the amateur beginnings of the gendarmerie sergeant Tomo Dragičević, who was then serving in Zabrđe near today's Ugljevik. We do not know the details of the excavations themselves, except for the fact that during the "digging" he found archaeological objects in mounds and under stećak tombstones, which he sent to Vienna, Zagreb and Sarajevo.

In addition to his work in the gendarmerie, Tomo Dragičević was a trustee of the Croatian Archaeological Society and the National Museum in 1887. His task as a trustee was to increase membership and collect archaeological objects for the collections of the National Museum. Therefore, he began his activities even before the establishment of the Land Museum in Sarajevo. It is precisely because of this fact that numerous archaeological finds from the area of northeastern Bosnia ended up outside the borders of our country. Dragičević used his position in the aforementioned research activities, which he received thanks to his military merits during the entry of Austro-Hungarian troops into Bosnia and Herzegovina in 1878. Using an extensive network of gendarmerie stations, he collected information about archaeological sites and ethnological curiosities, about which he regularly reported to experts such as Vid Vuletić Vukasović, Fridrih Salomo Krauss, Ćiro Truhelka and others.

He himself transcribed the published inscriptions from stećak tombstones in northeastern Bosnia and described the archaeological objects he found. He submitted his notes to experts who published them under his name, thanking Dragičević for the submission. Thus, Vid Vuletić Vukasović published his numerous works on finds and sites in northeastern Bosnia based on his notes, without ever having seen any of them himself. Dragičević published some of his works himself or in co-authorship with a prominent scientist. Many of these inscriptions have not been re-read, nor have revision archaeological excavations been carried out, so we do not know the context of the finds he came to by "digging up", which raises the question of their scientific usability.

Dragičević made a far greater contribution to the field of ethnology, recording numerous customs, tales and guslar songs, thus preserving them from oblivion. Thanks to him, numerous works by Fridrih Salomo Krauss on the ethnology of northeastern Bosnia were published. It is recorded that Krauss himself visited these regions and on that occasion visited numerous places, recording numerous tales and customs. Despite all the objections that modern science may raise against him, thanks to him, archaeological monuments and ethnological records from the area of northeastern Bosnia were mentioned for the first time in scientific circles.

BIBLIOGRAFIJA

Štampa

- Amtlicher Theil, *Wiener Zeitung*, Nr. 172, Wien 29. 7. 1898, 1.
- Amtlicher Theil, *Wiener Zeitung*, Nr. 263, Wien 7. 11. 1878, 3.
- Auszeichnungen, *Neuigkeits Welt Blatt* XXV (172), Wien 30. 7. 1898, 3.
- Dekorirung von Gendarmen in Travnik, *Neuigkeits Welt Blatt* XXV (187), Wien 18. 8. 1898, 34.
- Der Nieberfall von Ravnice, *Neue Freie Presse, Morgenblatt*, Nr. 5036, Wien 4. 9. 1878, 3.
- Ein Gendarm im Dienste Wissenschaft, *Neuigkeits Welt Blatt* XXII (237), Wien 15. 10. 1895, 9.
- Hrvatske novine 1940 - General Dragičević – 80 ljet, *Hrvatske novine: Glasnik gradišćanskih Hrvata* XXX (44), Željezno 1940, 7.
- Im Sarajevo, *Die Presse* XXXI (242), Wien 4. 9. 1878, 3.
- Literatur, *Agramer Zeitung* LXXII (104), Agram 7. 5. 1897, 6.
- Personalien im k. k. Heere, *Militär-Zeitung* XXXIII (90), Wien 9. 11. 1878, 726.
- Theil, *Wiener Zeitung*, Nr. 206, Wien 4. 9. 1878, 1.
- Verlustliste, *Epoche*, Nr. 83, Prag 7. 9. 1878, 4.
- Verlustliste, *Morgen-Post* XXVIII (243), Wien 5. 9. 1878, 5.
- Verlustlisten Verzeichniss, *Militär-Zeitung* XXXI (72), Wien 1878, 577.
- Verschiedene Nachrichten, *Mährisch-Schlesische Presse* XVI (9), Freiwaldaum 1899, 4.

Literatura

- Back 1891 – F. Back, Litteratur des Jahres 1890, *Zeitschrift der Vereins für Volkskunde* 1 (1), Verlag von A. Asher, 1891, 113–127.
- Bibliografie, *Národopisný věstník československý*, Národopisného musea československého 1909, 16–21.
- Darovi Zemaljskom muzeju 1889a – Darovi Zemaljskom muzeju, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 1 (1), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1889, 94–95.
- Darovi Zemaljskom muzeju 1889b - Darovi Zemaljskom muzeju, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 1 (2), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1889, 94.
- Dragičević, Vuletić Vukasović 1890 – T. Dragičević, V. Vuletić Vukasović, Staro-bosanski natpisi, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 2 (3), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1890, 297–304.

- Dragičević 1896 – T. Dragičević, Trudne žene i porod, in: Milčetić, I. (ed.): *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, Sv. 1, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Knjižara Jugoslovenske akademije (Dioničke tiskare), 1896, 195–198.
- Dragičević 1897 – T. Dragičević, Nahogjaji iz broncanog i bakrenog doba, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 9 (2), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1897, 479–481.
- Fiala 1893 – F. Fiala, Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 5 (1), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1893, 145–159.
- Filipović 1969 – M. S. Filipović, Majeveca s osobitim obzirom na etničku prošlost i etničke osobine majevičkih Srba, *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Djela XXXIV, Knjiga 19, 1969.
- Fletcher 1987 – R. Fletcher, A Monthly bibliography of anthropologic literature, *The American Anthropologist published under the auspices of the Anthropological Society of Washington*, American Anthropological Association 10, 1897, 384–388.
- Hörmann 1895 – C. Hörmann, Epigraphische Denkmäler aus dem Mittelalter, in Hoernes M. (ed.): *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina*, K. und k. Hof und Universitäts Buchdrucker in Wien, 1895, 481–502.
- Jašarević, Prnjavorac 2108 – A. Jašarević, E. Prnjavorac, *Grad u bronzi*, Muzej Tešanj, 2018.
- Kaljanac 2015 – A. Kaljanac, *Historija arheologije: Upotrazi za prošlošću*, Univerzitet u Sarajevu, 2015.
- Kaljanac 2023 – A. Kaljanac, *Stranputice rane arheologije u Bosni i Hercegovini*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2023.
- Krauss 1886 – F. S. Krauss, *Sreća. Glück und Schicksal im Volksglauben der Südslaven*, Commision – Verlag von Alfred Holder k.k. Hof und Universiata - Buchhandler, 886.
- Krauss 1891 – F. S. Krauss, *Am Ur – Quell*, G. Kramer, 1891.
- Krauss 1896 – F. S. Krauss, Vidiljić Ahmo's Brautfahrt: Ein moslimsches Guslarenlied, in Reimer D. (ed.) *Festschrift für Adolf Bastian: zu seinem*, Harvard University, 1896, 291–335.
- Krauss 1897 – F. S. Krauss, Der Tod, Brauch und Glauben der Südslaven, *Zeitschrift der Vereins für Volkskunde* 1 (2), Verlag von A. Asher, 1891, 148–163.
- Krauss 1908. – F. S. Krauss, *Slavische volkforschungen abhandlungen über glauben, gewohnheitsrechte, sitten, bräuche, und die guslarenlieder der Südslaven, vorwiegend auf grund eigener erhebungen*, Verlag von Vilhelm Heims, 1908.
- Mikkola 1898 – J. Mikkola, Zprávy nálezech archeologické, *Věstník slovanských starožitností* I, Tiskem Aloisa Wiesnera, 1898, 61–102.

- Nekrolog, Tomo Dragičević, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 26 (1), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1914, 584.
- Novi povjerioci Hrvatskog arheološkog društva i Narodnog zemaljskog muzeja, *Viestnik Hrvatskog arheološkoga društva* 9 (3), Hrvatsko arheološko društvo, 1887, 23–28.
- Polivka 1891 – G. Polivka, Bericlite und Bücheranzeigen, *Zeitschrift für Volkskunde* 19, Forgotten Books, 1909, 317–328.
- Predplatnici Starohrvatske Prosvjete, 1895 - Predplatnici Starohrvatske Prosvjete, *Starohrvatska prosvjeta* I (2), Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1895, 197–200.
- Radimsky 1889 – V. Radimsky, Arheološke crtice (Gradina Kosovača kod Kusonja u kotaru zvrničkom), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 4 (7), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1895, 217–230.
- Radimsky 1895 – V. Radimsky, Archäologische Tagebuchblätter: Die prähistorisch – römische Befestigung von Kalesia im Bezirke Zvornik, in Hoernes M. (ed.): *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina*, K. und k. Hof und Universitäts Buchdrucker in Wien, 1895, 284–297.
- Radimsky 1897 – V. Radimsky, Archäeologishe Tagebuchblätter, in: Franz Fiala (ed.): *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina*, K. und k. Hof und Universitäts Buchdrucker in Wien, 1897, 263–275.
- Truhelka, Dragičević 1889 – Ć. Truhelka, T. Dragičević, Dva starobosanska natpisa, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 1 (3), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1889, 23–24.
- Šabić 2017 – M. Šabić, Suradnja Jiříja Polívke u Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena ili o “nevidljivom” radu Dragutina Boranića, *Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 35, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2017, 221–250.
- Vasilj 2011 – S. Vasilj, *Arheologija i arheološka istraživanja u Bosni i Hercegovini u vrijeme austro-ugarske uprave*, in Šehić Z. (ed.), *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2011, 517–536.
- Vuletić Vukasović 1887a – V. Vuletić Vukasović, Starobosanski nadpisi u Bosni i Hercegovini, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 9 (1), Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb 1887, 9–14.
- Vuletić Vukasović 1887b – V. Vuletić Vukasović, Dopisi, *Viestnik Hrvatskog arheološkoga društva*, 9 (3), Hrvatsko arheološko društvo, 1887, 23–28.
- Vuletić Vukasović 1887c – V. Vuletić Vukasović, Dopisi, *Viestnik Hrvatskog arheološkoga društva*, 9 (3), Hrvatsko arheološko društvo, 1887, 39–44.

- Vuletić Vukasović 1887d – V. Vuletić Vukasović, Starobosanski nadpisi u Bosni i Hercegovini, *Viestnik Hrvatskog arheologiškoga društva* 9 (3), Hrvatsko arheološko društvo, 1887, 47–53.
- Vuletić Vukasović 1887e – V. Vuletić Vukasović, Starobosanski nadpisi u Bosni i Hercegovini, *Viestnik Hrvatskog arheologiškoga društva* 9 (3), Hrvatsko arheološko društvo, 1887, 73–76.
- Vuletić Vukasović 1887f – V. Vuletić Vukasović, Starobosanski nadpisi u Bosni i Hercegovini, *Viestnik Hrvatskog arheologiškoga društva* 9 (3), Hrvatsko arheološko društvo, 1887, 111–115.
- Vuletić Vukasović 1888 – V. Vuletić Vukasović, Starobosanski nadpisi u Bosni i Hercegovini, *Viestnik Hrvatskog arheologiškoga društva* 10 (2), Hrvatsko arheološko društvo, 1887, 47–53.
- Vuletić Vukasović 1889a – V. Vuletić Vukasović, Starobosanski nadpisi u Bosni i Hercegovini, *Viestnik Hrvatskog arheologiškoga društva* 11 (1), Hrvatsko arheološko društvo, 1889, 8–13.
- Vuletić Vukasović 1889b – V. Vuletić Vukasović, Rimske starine u Bosni, *Viestnik Hrvatskog arheologiškoga društva* 11 (1), Hrvatsko arheološko društvo, 1889, 23–24.
- Vuletić Vukasović 1889c – V. Vuletić Vukasović, Dvije drevne lubanje iz Bosne, *Viestnik Hrvatskog arheologiškoga društva* 11 (1), Hrvatsko arheološko društvo, 1889, 40–43.
- Vuletić Vukasović 1889d – V. Vuletić Vukasović, Dopisi, *Viestnik Hrvatskog arheologiškoga društva* 11 (1), Hrvatsko arheološko društvo, 1889, 119–123.
- Vuletić Vukasović 1890 – V. Vuletić Vukasović, Drevni bosanski božak, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 2 (4), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1890, 363–366.
- Vuletić Vukasović 1897 – V. Vuletić Vukasović, Nalazište iz Neolitičkog doba na Kraljevinama kod Novog Šehera, *Starohrvatska prosvjeta* 3 (2), Hrvatsko starinsko društvo, 1897, 94.

Dr. sc. ZDRAVKO LUČIĆ

University of Sarajevo, Faculty of Law

Univerzitet u Sarajevu, Pravni fakultet

z.lucic@pfsa.unsa.ba

Izlaganje sa naučnog skupa / Conference paper

UDK/UDC 340.15(37)

DOI: 10.54524.2490-3930.2024.161

Primljen / Received: 01. 11. 2023. Prihvaćen /

Accepted: 07. 03. 2024.

Wie wurde die Provinz Bithynien verwaltet?

Abstract¹: Der Vortrag geht erläutart die Bedeutung der Korrespondenz des Plinius des Jüngeren für die Erforschung der Provinzadministration. Besonderer Augenmerk gilt dem 10. Band der Plinius Briefe, welche aus der Zeit datieren als er die Provinz Bitthinia als Legat des Kaisers verwaltete. Ausgehend von der weiten Bandbreite an Aspekten, welche in der Korrespondenz ausgeführt werden, der Vortrag wird auf einige wichtigste näher eingehen. Der Vortrag betont die Bedeutung und Komplexität sämtlicher Aufgaben in der Provinzverwaltung, vor allem das Interesse des Herrschers in den Angelegenheiten der Provinzverwaltung, den Austausch an Informationen zwischen dem Machtzentrum und den Provinzen sowie das Problem der Kompetenzbestimmung zwischen dem Provinzverwalter und den lokalen Organen.

Schlüsselwörter: Provinz, Römisches Recht, Plinius der Jüngere, Verwaltung, Bithynien, Provinzverwalter, lokalen Organen, Briefe

Apstrakt²: U ovom prilogu se obrazlaže značaj prepiske Plinija Mlađeg za proučavanje problematike provincijske uprave u antičkom Rimu. Posebna pažnja se posvećuje desetoj knjizi Plinijevih Pisama u kojoj se nalazi njegova korespondencija sa carem Trajanom na osnovu čijeg je legata upravljao provincijom Bitinijom. U radu se naglašava kompleksitet provincijske uprave, a iz mnoštva konkretnih primjera navode se, prema autorovom mišljenju, oni najvažniji. Iz Plinijeve prepiske uočava se značaj

¹ Bei diesem Beitrag handelt es sich um eine modiefizierte Präsentation des Autors auf der siebten internationalen Konferenz der Balkan Association of Roman Law and Roman Legal Tradition IUS ROMANUM, die 2022 in Sarajevo stattfand.

² Prezentirani prilog predstavlja modificiranu prezentaciju predavanja koje je autor podnio na sedmoj internacionalnoj konferenciji balkanske udruge za rimsko pravo i rimsku pravnu tradiciju IUS ROMANUM, održane 2022. u Sarajevu.

provincijske problematike za rimskog cara i njegovo nastojanje da se politika provincijske uprave vodi na ujednačen način. Provincijski namjesnik traži od cara odgovore na mnogobrojna pitanja razgraničenja ovlasti njegovih kompetencija i lokalnih organa.

Ključne riječi: provincija, rimsko pravo, Plinije Mlađi, upravljanje, namjesnik provincije, lokalni organi, pisma.

Plinius gehörte der gehobenen Gesellschaftsschicht an, hatte einen großen Freundeskreis, bekleidete wichtige Staatsämter und stand in persönlichem Kontakt mit Herrschern. Manche seiner Briefe, besonders die an den Princeps, haben fast den Charakter eines amtlichen Dokuments. Aus diesem Grund liefern die Briefe von Plinius viele Informationen über die Gesetzgebung, Rechtstheorie und -praxis des ersten und zweiten Jahrhunderts.

Plinius der Jüngere bekleidete eine Reihe öffentlicher Ämter. Er begann seine offizielle Karriere mit der als militärtribun bei der dritten gallischen Legion in Syrien, und dann die Pflichten quaestor, Volkstribun, praetor und praefectura aerari militaris, praefectura aerari Saturni, Konsul, cura alvei Tiberis et riparum et claoacarum Urbis.

Die letzte Staatsaufgabe, die Plinius erfüllte, war die Position des kaiserlichen Statthalters in der Provinz Bithynien.³ So hatte er Gelegenheit, die komplexen Fragestellungen der Funktionsweise der Verwaltung in einer römischen Provinz im Detail kennenzulernen. Dieses komplexe Problem der Staatsrechtsgeschichte wurde von mehreren Romanisten kritisch behandelt.⁴ Die Briefe des Plinius, insbesondere seine Korrespondenz mit Kaiser Trajan, erscheinen als unentbehrliches Quellenmaterial für diese Fragen.

Die Korrespondenz mit Trajan (Epistolarum ad Traianum imperatorem) stellt das zehnte Buch der Briefe von Plinius dar und umfasst insgesamt 123 Briefe. In diesem Buch sind die Briefe in einer chronologischen Reihenfolge angeordnet und jeder Brief des Gouverneurs der Provinz bezieht sich auf eine bestimmte Antwort des Kaisers. Darin wendet sich Plinius an den Kaiser, um seine Ansichten zu vielen Problemen der Staatsführung zu erfahren (Brief 10, 96, 1), und Trajan antwortet klar und prägnant in einfacher Alltagssprache.⁵

Die Gouverneure der Provinzen (Präses) waren verpflichtet, bei ihrer Arbeit die Provinzgesetze sowie die Gesetze zur Regelung der Stellung der Provinzstädte und

³ Paulus 1951, 439–440.

⁴ Mommsen 1968, 335; Gaudemet 1964, 336–353; Richardson 1984, 25.

⁵ Paretti, Brezzi, Petech 1967, 384.

Einwohner einzuhalten.⁶ Bei der Abreise zum Dienst in der Provinz erhielten sie vom Kaiser besondere Anweisungen. Sie hatten die Pflicht, die Meinung des Kaisers einzuholen, um alle Fragen zu lösen, die sich bis dahin als unklar oder ungeregelt herausstellten. Für diese Praxis stellte die Korrespondenz von Plinius mit Trajan, so kann man frei sagen, ein Album möglicher Muster im Verhalten der Provinzgouverneure bei der Ausübung ihrer Funktionen dar. Die in dieser Korrespondenz dargestellten Fakten können verwendet werden, um ein vollständiges Bild für andere Provinzen und allgemein für die Umsetzung bestimmter Grundsätze der allgemeinen Staatsverwaltung zu erhalten. Die Provinz Bithynien lag im Nordwesten Kleinasiens entlang der Küste des Marmarameeres und des Schwarzen Meeres. Zusammen mit der Hauptstadt Nicomedia wurden mehrere urbane Zentren wie Apameia, Prusa und Herakleia entwickelt. Die Küstenprovinz Pontus grenzte an Bithynien. Beide Länder waren ursprünglich Königreiche, die nach ihrer Eroberung durch Pompeius (64/63 v. Chr.) zu einer Provinz verschmolzen wurden.⁷ Bithynien stand bis zur Ernennung von Plinius dem Jüngeren zu seinem Verwalter in der Eigenschaft als kaiserlicher Legat unter der Verwaltung des Senats. Seine Bevölkerung war anfällig für Unruhen und ständig feindselig gegenüber der römischen Herrschaft. Dies veranlasste den Kaiser, im Einvernehmen mit dem Senat einen Vertrauensmann dorthin zu entsenden. Gleichzeitig übertrug er ihm weitreichende Aufgaben. Die Aufgabe des Administrators bestand darin, die Provinz neu zu organisieren.⁸ In einer Situation allgemeiner Unordnung, Vernachlässigung kaiserlicher Entscheidungen und Anordnungen war es für Plinius gar nicht leicht, Trajans Weisung auszuführen, bzw. Ordnung und Frieden wiederherzustellen.

Die Korrespondenz gibt Auskunft über die politischen, wirtschaftlichen, rechtlichen, sozialen und kulturellen Verhältnisse einer römischen Provinz. In den Briefen finden wir Informationen über die Kontrolle der Ausführung öffentlicher Arbeiten, die Finanzkontrolle der Stadtverwaltungen, die Position der Provinzialversammlungen, die Methode der Wahl der lokalen Behörden und eine Reihe anderer Themen.

Zunächst analysieren wir den Brief 10, 23, den Plinius am 17. September 112 an Trajan schickte.⁹ Aus dem Brief erfahren wir, dass die Bewohner der Stadt Prusa das öffentliche Bad (Balineum) renovieren wollen. Als Antwort auf das Schreiben genehmigt Trajan das Projekt unter der Bedingung, dass den Einwohnern keine neuen

⁶ Ulp. D. 49,4,1,3–4; Cic., Verr., 2,13,32; Gai inst., 1,185.

⁷ Maškin 1968, 238.

⁸ Plinius 1984, 666.

⁹ Sherwin – White 1968, 592.

Steuern auferlegt werden und dass die beabsichtigte Verwendung der Mittel streng kontrolliert wird. Dieser Brief gibt uns ein Bild vom Charakter der kaiserlichen Regierung gegenüber den Städten. Die Verbände, die den Bürgern und den Provinzen keinen Vorwurf machen wollten, zögerten, neue Beiträge einzuführen, trotz der enormen Aufgaben, die der Regierung selbst gestellt wurden. Einigen Meinungen zufolge ist dieses Verhalten höchstwahrscheinlich ein Überbleibsel des allgemeinen Verständnisses, dass das ultimative Ziel der staatlichen Verwaltung die Verbesserung der lokalen Gemeinschaften auf Kosten der Schwächung der Zentralregierung ist.¹⁰ Dies ist jedoch ein Eindruck, der sich auf den ersten Blick ergibt. Die tieferen Gründe für dieses Verhalten sind unseres Erachtens darin zu sehen, dass jede expansionistisch orientierte Politik bereit ist, mit friedlichen Mitteln an Einfluss und Macht Fuß zu fassen. Die römische Politik verstand es, ihre spezifischen Interessen geschickt in die Besonderheiten lokaler Traditionen einzupassen.

In Trajans Antwort auf die Fragen aus diesem Brief des Plinius lassen sich Elemente seiner eher elastischen Staatspolitik erkennen. Trajan ist in keiner seiner Antworten exklusiv, im Gegenteil, er gibt als erfahrener Staatsmann einen Rahmen vor, um die günstigsten Entscheidungen zu treffen. (...) Er forderte, dass bei der Entscheidungsfindung jeder Einzelfall sorgfältig geprüft, alle Umstände dafür und dagegen abgewogen und die möglichen Auswirkungen auf die Gesamtheit der Verhältnisse in einem Umfeld berücksichtigt werden sollten. Aus Trajans Antworten können wir die Art der Beziehung zwischen der Zentralregierung, ihren Vollstreckern vor Ort und den lokalen Behörden erkennen. Wie aus dem Schreiben hervorgeht, ging die Initiative zum Bau von Gemeinschaftsanlagen meist von der lokalen Bevölkerung aus. Der Stadtsenat entschied über den Bau öffentlicher Gebäude und die Herkunft der Mittel für diese Aktivitäten.¹¹ Zur Zeit von Plinius wurden die Magistrate der Stadt und der Senat jedoch allmählich unter die allgemeine Aufsicht der Provinzgouverneure gestellt.¹²

Auch wichtige Aufgaben, denen Plinius als Verwalter der Provinz Bithynien gegenüberstand, spiegelten sich in der Kontrolle der Art und Weise der Erhebung von Steuern, außerordentlichen Abgaben und anderen Einnahmequellen wider. Vielfältige Arbeitsplätze in der Finanzverwaltung der Provinzen und ihrer Städte gab es genug. Sie reichten von der Rechnungsprüfung der Stadt über die Kontrolle von Ausgaben und Schulden bis hin zur Sicherstellung einer angemessenen Verteilung der finanziellen Lasten. Mehrere Briefe aus seiner Korrespondenz mit Trajan

¹⁰ Grimal 1968, 153.

¹¹ *Lex coloniae Genetivae Iuliae Ursonensis* 98–100.

¹² Ulp. D. 22,1,33.

beziehen sich auf diese Fragen, wobei folgende Briefe besonders hervorstechen: 10, 17a, 18, 43, 47, 48, 54, 55. Die Briefe 10, 47 und 48 aus dem Jahr 113 weisen auf Schwierigkeiten hin Einziehung der Staatskasseneinnahmen von seinen Schuldnern. Diese Briefe werden auch als Beweis dafür gewertet, dass die Disziplin der Steuerzahler auf einem niedrigen Niveau war.

Aus Brief 10,17 erfahren wir, dass Plinius schon zu Beginn seines Dienstes in Provinz, war mit ungeklärten Finanzen konfrontiert. Dies lässt sich an den folgenden Worten ablesen: "Jetzt ich prüfe ihre die Finanzlage Preussens, Ausgaben, Einnahmen und Sculden, und zwar so gründlich wie möglich. Ich überprüfe ihre Konten, ich finde immer mehr, das Kontrolle notwendig ist. Grosse Geldbeträge befinden sich aus verschiedenen Gründen in den Händen von Privatpersonen, andere Beträge wurden wiederum durch rechtswidrige Kosten gerechtfertigt. Darüber schreibe ich Ihnen, Meister, von – nach meiner Ankunft hier." Trajan war überzeugt, dass diie Daten, mit denen er Verfügungen nicht der realen Situation entsprechen und deshalb als notwendig erachtet werden, die erste Massnahme zur Bereinigung der Situation besteht darin, eine strenge Kontrolle der Finanzen durchzuführen.

Und dieser Brief zeugt von der Existenz von Widersprüchen in der Führung der römischen Politik. Es gibt eine ständige Tendenz, immer höhere Zinssätze in den Provinzen einzuführen und gleichzeitig zu versuchen, die Autonomie der lokalen Gemeinschaften zu wahren. Plinius' Zeit ist geprägt von der wachsenden Wirtschaftskraft der Provinzen innerhalb des Reiches. Eine große Zahl von Plinius-Briefen, die Fragen der Regelung des Verhältnisses zwischen Staatskasse und Steuerzahlern gewidmet sind, zeigen, dass dieser Bereich den Kern des Verhältnisses zwischen Zentrum und Provinzen bildete.

Provinzräte (*concilia provinciae*) fanden einen eigenen Platz in der Gesamtverwaltung der Provinzen.¹³ Sie setzten sich aus gewählten Vertretern der Provinzstädte zusammen. Die Versammlungen wurden von den *Sacerdos* oder *Flamen Provinciae* als Priester des Kaiserkults geleitet.¹⁴ Es wird angenommen, dass der Vorsitzende vom Gouverneur der Provinz unter den angesehensten Persönlichkeiten ernannt wurde.¹⁵ Die Zuständigkeit der Versammlungen umfasste eine ganze Reihe von Funktionen, wie z. Aufsicht über die Verwaltung der Provinzkasse, Bestimmung des Kultes, Entscheidung über die Errichtung von Statuen für verdiente Bürger.

Die Korrespondenz von Plinius ist ein bedeutendes Zeugnis über die Misshandlungen römischer Beamter in den Provinzen (Brief 2, 11; 4, 9...). In Tacitus' Annalen

¹³ Tac. *Ann.* 1. 78.

¹⁴ Tac. *Ann.* 1. 57.

¹⁵ Vilems 1958, 579–582.

(3, 38; 3, 66; 13, 52; 14, 18...) finden sich verschiedene Fälle von Missbrauch von Provinzgouverneuren. In das reiche Mosaik der Fragen der Provinzverwaltung ist die Frage der Stellung der Städte eingebunden. Städte in den Provinzen waren entweder römische Kolonien oder lateinische Städte (*oppida latina*), und diejenigen mit dem Status von Pilgerstädten waren in der ungünstigsten Lage. Eine große Anzahl römischer Kolonien wurde mit der primären Absicht gegründet, pensionierte Soldaten anzusiedeln.¹⁶ Die Zahl der römischen Gemeinden in den Provinzen wuchs schnell. Die autochthone Struktur von Kolonien, Gemeinden und Pilgergemeinschaften war geeignet, römische politische, administrative und andere Modelle sozialer Organisation zu verpflanzen.

Die kommunale Verwaltung der Städte in den römischen Provinzen wurde meist durch Sondergesetze für einzelne Städte geregelt. Diese Gesetze regeln detailliert die Fragen der Organisation von städtischen Institutionen, Nationalversammlungen, Senaten, Magistraten, ihrer Befugnisse sowie die Bedingungen für die Wahl einzelner Ämter. Informationen über die Verwaltung von Städten sowie eine Reihe konkreter Tatsachen, die in der täglichen Praxis auftauchen, finden sich in mehreren Briefen von Plinius (1, 19; 4, 1; 10, 79, 80, 108, 109, 114, 115).

In Trajans Antworten auf die Fragen, Einsicht aufgeworfen wurden, Elemente seiner eher elastischen Staatspolitik. In keiner Antwort Trajan setzt sich nicht ausschließlich Lösungen, im Gegenteil, er ist ein erfahrener Staatsmann bietet einen Rahmen, um die günstigsten Entscheidungen zu treffen. Er antwortet und gibt Anweisungen weiter folgender Weise: "Was soll mit dem unvollendeten Theater dessen geschehen...können Sie am besten für Ort beurteilen und entscheiden. Ich werde Es reicht aus, mir zu berichten, was für eine Lösung Sie gefunden haben. Trajan ging von der Einstellung, das Menschen wichtiger sind als Institutionen. Widerstrebend und selten brachte Plötzlichkeit "Entscheidung von oben", um Präzedenzfälle zu vermeiden, die später belastend wären das Leben beeinflussen könnten. Wie wir aus dem zitierten Schreiben ersehen können, hat er darum gebeten bei der Entscheidungsfindung jeden Einzelfall sorgfältig prüfen, alle Umstände abwägen für und dagegen zu halten und mögliche Folgen insgesamt in erster Linie zu berücksichtigen Beziehungen in einer Umgebung.

Stadtratswahlen waren wichtige Ereignisse in Provinzstädten. Die Bürger interessierten sich für Stadtverwaltung, und um mehr Einfluss darauf zu haben, entwickelten sie einen starken Wahlkampf, um Meisterposten zu erhalten.¹⁷ Um verschiedene Ehrungen und Titel zu erlangen, spendeten reiche Bürger große

¹⁶ Smodlaka – Kotur 1979, 15.

¹⁷ Richardson 1984, 50.

Geldsummen für die Verschönerung der Stadt und für die Unterhaltung der lokalen Bevölkerung. Diese Praxis herrschte im ersten Jahrhundert des Reiches vor, aber seit der Herrschaft Trajans wurden auch auf diesem Gebiet gewisse Änderungen vorgenommen.

Wie bereits erwähnt, können wir aus der Korrespondenz von Plinius die Vielfalt und Komplexität der Angelegenheiten in der Verwaltung der kaiserlichen Provinzen erkennen. Die Herrscher zeigten ständiges Interesse an der Situation in den Provinzen. Der Informationsaustausch zwischen den Provinzen und der Zentralregierung war intensiv. Bei der Verwaltung der Provinzen kommt die Beziehung zwischen der Zentralregierung, ihren Vollstreckern vor Ort und den lokalen Behörden am lebhaftesten zum Ausdruck.

Sažetak: Kako se upravljalo rimskom provincijom Bitinijom?

Analizom desete knjige Plinijevih Pisama, koja nam predstavlja njegovu korespondenciju sa carem Trajanom, upoznali smo se sa činjenicom da je on preko carskog legata upravljao provincijom Bitinijom. U radu se sprovodi analitička dijalektička povezanost sa drugim izvorima, kao naprimjer sa Tacitovim Analima a pravni prijedori se pokušavaju razjasniti kroz povezivanje sa pravnim tekstovima iz Digesta. Autor navodi konkretna pisma koja tretiraju problematiku provincijske uprave a u analizi se ograničava samo na one najznačajnije. Iz odgovora cara Trajana uviđamo koliki je značaj imala problematika upravljanja provincijama. Naročiti značaj je predstavljalo određivanje razgraničenja kompetencija na konkretnim slučajevima između lokalnih organa vlasti i provincijskog namjesnika. Car je uvijek u svojim odlučivanjima uzimao u obzir i financijske aspekte pojedinih lokalnih projekata.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

- D. 22,1,33.
- Cicero, *The Verrine orations*, 1, (ed. L. H. G. Greenwood), LCL, Cambridge (Mass.), 1928.
- Gaius, *Institucije* (prevod O. Stanojević), Nolit, 1982.
- Plinius Caecilius Secundus, *Gaius: Epistolarum libri decem*. Lateinisch-deutsch ed. H. Kasten, 1984.
- Tacit, *Anali* (prevod J. Kostović), Matica hrvatska, 1970.

Literatura

- Alföldy 1975 – G. Alföldi, *Römische social Geschichte*, Steiner, Erstaugabe, Wissenschaftliche Paperback, 1975.
- Baz 2013 – F. Baz, Considerations for the Administration of the Province Pontus et Bithynia during the Imperial Period, *CEDRUS, The Journal of MCRI I*, Mediterranean Civilisation Research Institute, 2013, 261–284.
- Béranger 1949 – J. Beranger, Le refus pouvoir (Recherches sur l'aspect idéologique du principat), *Museum Helveticum*, 5/3, Swiss Association for Classical Studies, 1949, 178–196.
- Brelaz 2002 – C. Brelaz, Pline le Jeune interprete des revendications locales: l'épistula 10,77 et le libelus des Juliopolitains, *Appunti Romani di Filologia*, 4, Istituti editoriali e poligrafici internazionali, 2002, 81–95.
- Büchner 1955 – K. Büchner, Tacitus und Plinius über Adoption des römischen Kaisers (Das Verhältnis von Tacitus Hist. I 15-16 Zu Plinius Panegyricus 7-8), *Rheinisches Museum für Philologie*, 98/4, J. D. Sauerländers Verlag, Bad Orb, 1955, 289–312.
- Büchner 1964 – K. Büchner, *Studien zur römischen Literatur*, Franz Steiner Verlag, 1964.
- Budimir, Flašar 1963 – M. Budimir, M. Flašar, *Pregled rimske književnosti – De auctoribus romani*, Zavod za izdavanje udžbenika Narodne Republike Srbije, 1963.
- Christ 1978 – K. Christ, Tacitus und der Principat, *Historia*, 27/3, Franz Steiner, 1978, 449–487.
- Costa 2014 – P. Costa, Populus e Princeps nel diritto pubblico d'età imperiale, *Studia et documenta historiae et iuris*, LXXX, Pontificia Universita Lateranense, 2014, 599–637.
- Cuntz 1926 – O. Cuntz, Zum Briefwechsel des Plinius mit Trajan, *Hermes: Zeitschrift für classische Philologie*, 61/2, Franz Steiner Verlag, 1926, 192–207.

- De Francisci 1967 – P. De Francisci, La storia della legislazione imperiale, *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano "Vittorio Scialoja"*, 9, 1967, l'Istituto di Diritto Romano Vittorio Scialoja, 187–226.
- Fuhrman 1974 – M. Fuhrman, *Römische Literatur*, Reclam, 1974.
- Gamberini 1983 – M. Gamberini, *Stylistic Theory and Practice in the Younger Pliny*, Olms, 1983.
- Gaudemet 1964 – J. Gaudemet, La juridiction provinciale d'après la correspondance entre Pline et Trajan, *Revue internationale des droits de l'Antiquité*, Office International de Librairie, 1964, 11, 335–353.
- Girard 1913 – P.F. Girard, Les leges Iuliae Iudiciorum publicorum et privatorum, *Zeitschrift der Savigny – Stiftung*, 34/1, De Gruyter, 1913, 295–372.
- Glautier 1972 – M.W.E. Glautier, A study in the development of accounting, *Revue internationale des droits de l'Antiquité*, 19, Presses universitaires de Liège, 1972, 311–344.
- Grimal 1968 – P. Grimal, *Rimska civilizacija*, Jugoslavija, 1968.
- Horvat 1943 – M. Horvat, *Rimska pravna povijest*, Knjižara Zlatko Streinberger, 1943.
- Instinsky 1969 – H. U. Istinsky, *Formalien in Briefwechsel des Plinius mit Kaiser Trajan*, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz, geistes-und sozialwissenschaftliche Klasse, 12, 1969.
- Jonca 2018 – Jonca M. The Emperor Trajan and the Petition of the Bithynian Athletes, (Plin., Ep. 118-119): “Lex retro non agit”...? – *Zeszyty Prawnicze*, 18/1, Wydawnictwo UKSW, 2018, 161–172.
- Jones 1971 – A. H. M. Jones, Rome and the Provincial cities, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 39 (4), Brill Publisher, 1971, 513–551.
- Kaser 1950 – M. Kaser, *Römische Rechtsgeschichte*, Vandenhoeck, Ruprecht, 1950.
- Kunkel 1956 – W. Kunkel, *Römische Rechtsgeschichte*, Böhlau-Verlag, 1956.
- Lenel 1883 – O. Lenel, *Das Edictum perpetuum. Ein Versuch zu dessen Wiederherstellung*. Bernhard Tauchnitz, 1883.
- Maškin 1968 – N. A. Maškin, *Istorija starog Rima*, Naučna knjiga, 1968.
- Mommsen 1906 – T. Mommsen, Zur Lebensgeschichte des jüngeren Plinius, *Gesammelte Schriften*, 4, 1906, Hansebooks, 366–468,
- Mommsen 1968 – T. Mommsen, *The provinces of the Roman Empire, Selections from The History of Rome*, vol. 5, Book 8, Barnes & Noble, 1968.
- Mommsen 1899 – T. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Duncker & Humbolt, 1899.
- Mommsen 1868 – T. Mommsen, Sextus Pomponius, *Zeitschrift der Savigny – Stiftung*, 7/1, 1868, De Gruyter, 474–479.

- Oliver 1932 – D. T. Oliver, Roman law as illustrated in Pliny's letters, *Cambridge Law Journal*, 4/2, Cambridge University Press, 1932, 153–163.
- Palazzolo 1977 – N. Palazzolo, Le modalita di trasmissione dei provvedimenti imperiali nelle province (II–III sec. d. C.), *IURA: Rivista Internazionale Do Doritto Romano E Antico*, 28, Jovene, 1977, 40–94.
- Paretti, Brezzi, Petech 1967 – L. Paretti, P. Brezzi, L. Petech, *Stari svijet*, sv. 2, knj. 3, Naprijed, 1967.
- Paulus 1951 – *Paulus Realencyclopaediae der classischen Altertumwissenschaft. Neue Bearbeitung*, Herausgeben von Ziegler K., Einundvierzigster Halbband, 1951.
- Polverini 1963 – L. Polverini, Le città dell'impero nell'epistolario di Plinio, *Contributio dell'Istituto di filologia classica, Sezione di storia antica*, 1, Vita e Pensiero, 1963, 137–236.
- Rene 1967 – M. Rene, Pline de Jeune et les probleme economiques de son temps, *Revue des etudes anciennes*, 69/1-2, Nabu Press, 1967, 62–97.
- Richardson 1984 – J. Richardson, *Roman provincial administratio*, Bloomsbury Academic, 1984.
- Schönbauer 1937 – E. Schönbauer, Reichrecht, Volksrecht und provinzialrecht. Studien über die Bedeutung der Constitutio Antoniniana für die Römische Rechtsentwicklung, *Zeitschrift der Savigny – Stiftung*, 57/1, De Gruyter, 1937, 309–355.
- Sherwin-White 1962 – A. N. Sherwin-White, Trajan's replies to Pliny: authorship and necessity, *The Journal of Roman Studies*, 52, 1962, Cambridge University Press, 114–125.
- Sherwin-White 1968 – A. N. Sherwin-White, *The letters of Pliny*, Oxford University Press, 1968.
- Smodlaka-Kotur 1979 – A. Smodlaka-Kotur, *Pravni položaj i pravne ustanove Salone prema njenim epigrafskim spomenicima* (Doktorska teza), Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 1979.
- Tisconi 1965 – G. G. Sul Tisconi, Sul "Consilium principis" in età traiana (gli "Amici principum" e il "Consilium"), *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, 31, Pontificia Universita Lateranense, 1965, 222–245.
- Wolf 1978 – J. G. Wolf, *Politik und Gerechtigkeit bei Traian*, De Gruyter, 1978.
- Yuge 1986 – T. Yuge, Der Römische Kaiserkult als Ideologie des sozialen Aufstiegs?, *Labeo*, 32/1, Jovene, 1986, 449–460.
- Zelzer 1964 – K. Zelzer, Zur Frage des Charakters der Briefsammlung des jüngeren Plinius, *Wiener Studien Zeitschrift für klassische Philologie*, 77, Verlag der ÖAW, 1964, 144–161.

BIOGRAFIJE I PRIKAZI /
BIOGRAPHIES AND REVIEWS

Dr. sc. ADNAN KALJANAC

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet

adnan.kaljanac@ff.unsa.ba

Biografija / Biography

UDK/UDC 929 Benac A.

DOI: 10.54524.2490-3930.2024.175

Primljeno / Received: 14. 06. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 15. 07. 2024.

ALOJZ BENAC – Povodom 110. godišnjice rođenja

Akademik Alojz Benac rođen je 20. oktobra 1914. godine u Plehanu kod Dervente. Srednjoškolsko obrazovanje u gimnaziji je proveo u nekoliko različitih gradova, Vinkovcima, Derventi, Visokom i Zagrebu, gdje je i maturirao. U Beogradu je započeo, i okončao 1937. godine, studij klasične filologije i arheologije na Filozofskom fakultetu. Tokom ovog, studentskog perioda, upoznao se i došao u kontakt sa periodom neolita, prvenstveno kao učesnik arheoloških iskopavanja na Vinči koja je predvodio profesor Miloje Vasić, a što je, nesumnjivo, potaklo razvoj Benčevog interesa za period koji ga je pratio tokom čitavog života, neolit. Doktorsku disertaciju *Neolitsko naselje Nebo i problem butinirske kulture* odbranio je 1951. godine na Univerzi v Ljubljani, gdje je promovisan za doktora nauka.

U međuvremeno, od 1937. godine Benac je predavao klasične jezike, latinski i grčki, u Travniku, Vranju i Mostaru, kratko i tokom Drugog svjetskog rata. Kao učesnik u ratu, bar koliko je poznato, aktivno je učestvovao od 1943. godine, na početku kao ilegalac u Mostaru, a nedugo nakon uključenja i kao aktivni borac tadašnje Narodnooslobodilačke vojske. Nakon završetka Drugog svjetskog rata, njegov naučni razvoj dobija novi zamah i biva zaposlen nakratko u Ministarstvo prosvjete vlade NR Bosne i Hercegovine, a samo par godina kasnije, 1947. godine, prešao je u Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine gdje je ostao dvije decenije. U periodu dok je još uvijek bio uposlen u Zemaljskom muzeju, Benac je započeo 1954. godine svoje profesorsko djelovanje na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, gdje je od 1967. godine stekao zvanje redovnog profesora i vodio predmete Istorija starog vijeka i Arheologija. Kao osnivač je od 1962. godine izabran za direktora Centra za balkanološka

ispitivanja u Sarajevu. Ovu dužnost je obavljao sve do 1989. godine. Pored navedenog, Benac je također bio član tadašnjeg Naučnog društva BiH od 1961., a, na kraju, kao najveće dostignuće, 1967. godine je izabran u redovnog člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine stekavši time i zvanje akademika.

Prekretnica Benčeve naučne karijere je nesumnjivo bio dolazak u Zemaljski muzej u Sarajevu, koji je u tom periodu bio institucija sa modernom organizacijom, ali i tradicijom. Benac je tu prvobitno imenovan za sekretara, a nedugo nakon toga je preuzeo i rukovođenje istraživanjima iz oblasti prahistorije. Kako je svojevremeno isticao Borivoje Čović, Benac je već u tom periodu bio svjestan značajnog misaonog i metodološkog zaostajanja u odnosu prema tadašnjem stanju evropske arheologije te se u značajnoj mjeri fokusirao na ovo pitanje u daljem radu. U tom smislu, neophodno je istaći činjenicu da je uporedo sa svojim interesima i aktivnostima iz prahistorijske arheologije u tom periodu Benac napravio značajne iskorake koji nesumnjivo nadilaze rezultate njegovih istraživanja, ma kako veliki oni izgledali. Uviđajući potrebu za metodološkim razvojem, Benac je tokom ovog perioda svog ranog djelovanja veliki dio pažnje posvetio, kako svjedoče njegovi savremenici, dugoročnom planiranju istraživanja i okupljanju kvalitetnog stručnog kadra.

S jedne strane, Benac je od svojih prvih istraživanja bio fokusiran, u hronološkom smislu, na periode neolita i eneolita. Njegova prva arheološka istraživanja koja je predvodio u ranim danima svoje karijere bila su usmjerena upravo na ovo polje te su tako dobro poznata njegova istraživanja neolitskih lokaliteta Mujevine i Nebo. Među eneolitskim lokalitetima se za njegove početke izdvajaju istraživanja Alihodža u Biloj, također u blizini Travnika, kao i Hrustovače kod Sanskog Mosta. Počevši svoje djelovanje u ovoj oblasti nesumnjivo je moguće zapaziti da je Benac ostao trajno vezan za nju i ova dva perioda i u kasnijem djelovanju. Tako su tokom vremena u literaturi za sve buduće generacije arheologa ostala dostupna saznanja koja su iznjedrila njegova istraživanja Lisičića kod Konjica, Zelene pećine iznad vrela Bune, Zecova kod Prijedora, Pivnice kod Odžaka ili pak Crvene Stijene kod Nikšića u današnjoj Crnoj Gori. Benac je u okviru u tom periodu vrlo rijetke, a za taj period i iznimno velike, međunarodne saradnje sa američkim arheolozima radio na istraživanju dva posebno značajna neolitska lokaliteta, Obre I i II. Na kraju, Benčev rad na pitanjima jedne od najznačajnijih prahistorijskih kultura u Bosni i Hercegovini, zaslužuje poseban naglasak te ih stoga na ovom mjestu i ostavljamo za kraj, iako suštinski predstavljaju jedno od njegovih ranih istraživanja. Riječ je o njegovom radu i istraživanju butmirske kulture, a na čijoj problematici je i zasnivao svoju doktorsku disertaciju odbranjenu u Ljubljani 1951. godine. Iako su njegovi rezultati za to vrijeme bili impozantni, kao i činjenica da su postavili temelje

budućim razmatranjima arheoloških podataka i znanja o razvoju ove kulture, njegov interes za pitanja koja je iskazao u svojoj disertaciji može poslužiti i kao pokazatelj za razumijevanje razvojnog trajektorija Benčevih interesiranja. Naime, pored interesa za spomenuta istraživanja koja je provodio i u svojoj kasnijoj karijeri, Benčeve ideje o razvoju i genezi butmirske kulture, kao i sam interes za ovu problematiku, reflektiraju poseban spektar njegovog djelovanja i u kasnijem periodu, a po kojem je najvjerojatnije samo ime Alojza Benca poznato izvan Bosne i Hercegovine čak i danas, posebno na prostoru država nastalih iz bivše Jugoslavije.

Sintezu o oba ova perioda, kao i početne rezultate na istraživanju paleolita i mezolita na tadašnjem stepenu istraženosti dao je A. Benac 1962. godine u konciznoj sintetskoj monografiji *Studien zur Stein und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan*, objavljenoj u Njemačkoj, a uskoro, na srpskohrvatskom jeziku i u Sarajevu (1964).

Uskoro zatim, pružila se A. Bencu prilika da otvori novi krug istraživanja neolitskog doba u centralnoj Bosni. U okviru jugoslavensko-američke naučne suradnje krajem šezdesetih godina bila su istražena dva važna neolitska nalazišta u centralnoj Bosni: Obre I i Obre II, a rezultati tih istraživanja omogućili su A. Bencu da osvijetli čitav komplikovani razvoj neolitskih kultura i populacija u tom dijelu Zapadnog Balkana, od sažimanja elemenata starčevačke i impresso kulture na početku tog razvoja, preko geneze kakanjske kulture, do nastanka one butmirske, čije je rađanje, uspon i propadanje A. Benac ubjedljivo rekonstruisao.

Naime, od ranog perioda djelovanja, Benac je pokazivao interes za pitanja geneze prahistorijskih zajednica, a što se posebno manifestiralo u njegovim radovima povezanim sa pitanjima Ilira i njihovih etnogenskih procesa. Kao što je prethodno istaknuto, 1963. godine u Sarajevu, kao dio Naučnog društva Bosne i Hercegovine, a od 1966. godine u okviru Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, pod rukovođenjem Benca, osnovan je Centar za balkanološka ispitivanja. Već tada je kao jedan od osnovnih ciljeva istraživanja Centra bila etnogeneza kao dio *ilirske arheologije* koja je tada bila široko zastupljena u cijeloj bivšoj Jugoslaviji. U skladu sa idejama tog vremena i u duhu energije koja je dolazila iz tek osnovanog Centra, organizovan je *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u prahistorijsko doba* koji je održan 15. i 16. maja 1964. godine u Sarajevu. Pored brojnih poznatih imena koja su širom Jugoslavije obilježila tadašnju ali i današnju arheologiju, jednu od glavnih riječi je imao upravo Benac. Tom prilikom je prezentovao referat pod naslovom *Prediliri, Protoiliri i Prailiri* u kojem se dominantno fokusirao na pitanja definiranja metodoloških kriterija na temelju kojih bi bilo moguće identificirati i proučavati proces ilirske etnogeneze. Nesumnjivo je da je upravo na ovom polju Benac ostavio najdublji trag u arheologiji zemalja bivše Jugoslavije a posebno

značajno, Bosne i Hercegovine. Njegov referat o Pred, Proto i Prailirima je u tom smislu ostao duboko ukorijenjen u idejama sve do danas i predstavlja nezaobilazne početne tačke za svakog istraživača koji bi zakoračio u pitanja duboke problematike prahistorijskog identiteta. S druge strane, neophodno je naglasiti i činjenicu da ova pitanja nisu bila jedina iz perioda bronzanog ili željeznog doba koja su okupirala Benca te je tako potrebno naglasiti i činjenicu da se sa velikim interesovanjem bavio i drugim temama iz ovog perioda. Gotovo na samom početku karijere je zajedno sa Čovićem radio temeljito na obradi materijala iz glasinačkih tumula i definiranju hronologije ove kulture. Pored ovoga Benac je rukovodio istraživanjama brojnih gradinskih naselja, od prostora nekadašnjih Delmata, do Glasinca, a što je kasnije nastavio Blagoje Govedarica. Neizostavno je navesti da je, između ostalog, Benac pokazivao i značajan interes za arheologiju srednjeg vijeka te se bavio i istraživanjem stećaka.

Svi ovi smjerovi arheološkog djelovanja i izrazito veliki entuzijazam Alojza Benca su kroz njegove aktivnosti i pod njegovim rukovodstvom iznjedrili brojne rezultate i izvan konkretnog arheološkog djelovanja. Benac je kroz svoje interese i prepoznavajući značaj naučnog razvoja pokrenuo tokom svoje karijere niz naučnih časopisa, organizovao je značajan broj naučnih konferencija, djelovao je u brojnim društvima te upravljao različitim institucijama. Svakako je među najznačajnijim pozicijama sa koje je Benac djelovao bila ona predsjedavajućeg Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine od 1977. do 1981. godine. Prema ocjenama njegovih savremenika i onih koji su tokom vremena pravili osvrte na historiju arheološke nauke u Bosni i Hercegovini period Benčevog djelovanja je nesumnjivo bio period izrazite afirmacije institucija ali i arheološke nauke. Oko njegovih ideja su tokom nekoliko decenija okupljeni brojni stručnjaci iz oblasti arheologije i historije ali i drugi poput etnologa i antropologa.

Uzaludan posao bi bio bez izrade obimne monografije govoriti o rezultatima i ciljevima koje je pred sebe postavljao Benac tokom perioda njegovog aktivnog djelovanja u rasponu od nekoliko decenija. Promatrano sa današnje distance teško bi bilo osporiti činjenicu da je, kao što je i prirodno, u njegovom djelovanju bilo i grešaka, interpretacija koje su danas možda prevaziđene i hipoteza koje su razvojem naučne metodologije čak i odbačene. No, potrebno je naglasiti, to su bile ideje zasnovane na modernim stajalištima tog vremena i na arheološkim podacima koji su prikupljeni, u metodološkom smislu, znatno drugačije nego što je moderni standard danas te su stoga, sasvim logično i očekivano, rezultirali recipročnim formiranjem znanja u skladu sa njima. Ipak, Benac i njegove ideje i danas predstavljaju, u globalu promatrano, nezaobilaznu i temeljnu literaturu za svakog istraživača koji bi

zakoračio u istraživanje bosanskohercegovačke prahistorije, i to je nesumnjivo jedan od njegovih velikih tragova koji postoje i danas. Nažalost, njegova podrška i entuzijazam za uspostavom šireg naučnog razvoja u pogledima planiranja, kadrovskog i institucionalnog razvoja danas nemaju svog pandana. Upravo na ovom polju je doprinos Benca čak i danas nemjerljiv, kao i značaj onoga što je želio postići i da je ideja naučnog razvoja koji je zamišljao nastavljena, bosanskohercegovačka arheologija bi došla do određenog kontinuiteta i time, u krajnjoj instanci, sigurne budućnosti. U vrijeme raspada bivše Jugoslavije, možda na svojstven način i poetski, 6. marta 1992. godine, u 77 godini života, Benac je preminuo u Sarajevu napuštajući ovaj svijet zajedno sa državom u kojoj je djelovao i ostavljajući iza sebe ogromnu prazninu. Iz njegovih posljednjih radova, od kojih su neki objavljeni posthumno, zapaža se njegova naučna ozbiljnost u kojoj nije prezao ni od kritike svojih prijašnjih ideja, kao ni naglašavanja potrebe da se određene greške iz nekadašnjih saznanja revidiraju i koriguju. Međutim, njegov odlazak u vremenu kada su Bosnu i Hercegovinu većinom napustili, na jedan ili drugi način, gotovo svi arheolozi, došao je u trenutku kada ove njegove ideje nije imao ko naslijediti i nastaviti. Na taj način je bosanskohercegovačka arheologija, nesretnim gubitkom svog predvodnika kroz dugi niz godina, započela svoje putovanje kroz prazninu i pokušaje premošćavanja ranijeg znanja do današnjice. Nažalost, ovaj cilj ni danas nije postignut a istovremeno upravo ta činjenica najbolje argumentira prazninu koja je u bosanskohercegovačkoj nauci ostala nakon smrti akademika Alojza Benca.

Ove godine se navršava 110 godina od rođenja Alojza Benca, u Plehanu, a već preko 30 godina od njegove smrti, njegovo ime je i danas često spominjano u naučnim krugovima, valjda se osjećamo većim kada govorimo o velikim ljudima, njegove ideje i razumijevanje značaja razvoja naučnog sistema i kontinuiteta su još češće u potpunosti zaboravljene i neshvaćene i upravo iz ovog razloga, na obljetnicu rođenja ovog nemjerljivo značajnog naučnika, nas upravo njegove ideje podsjećaju na potrebu za razvojem naučne metodologije i kontinuiteta jer jedino na taj način se može osigurati, uprkos sporadičnim brilijantnim ili manje brilijantnim publikacijama modernih naučnika i dubokim intelektualnim promišljanjima o prošlosti, budućnost jedne nauke.

**Ivan Matijević, *Officium consularis provinciae Dalmatiae.*
Vojnici u službi namjesnika rimske Dalmacije u doba principata, Književni krug Split – Filozofski fakultet
Sveučilišta u Splitu, Split, 2020, 208 str.**

Interesovanje za vojnu historiju imalo je svoje uspone i padove kroz različite epohe, čemu svjedočimo u našoj svakodnevnicu. Tokom ranijih stoljeća, kada je politička historija bila u fokusu historiografije, vojna historija je često bila dominantan aspekt proučavanja, budući da je bila usko vezana uz politiku i državu. Međutim, krajem 20. i početkom 21. stoljeća, dolazi do ponovnog porasta interesa za vojne aspekte historije, ne samo u kontekstu velikih sukoba, već i u smislu proučavanja vojnih struktura i njihove uloge u širem društvenom i administrativnom sistemu. Danas, vojna historija više ne obuhvaća samo bitke i vojne kampanje, već se fokusira i na ulogu vojske u administraciji, politici i svakodnevnom životu, kao što je slučaj s istraživanjima rimske vojne administracije u provincijama poput Dalmacije. Upravo kroz ovakve studije, poput knjige Ivana Matijevića, vojna historija se reinterpreтира i širi svoj fokus, čineći je relevantnom ne samo za razumijevanje ratnih sukoba, već i za šire društveno-historijske procese.

Matijević je sa ovom knjigom napravio korak naprijed u hrvatskoj historiografiji. U knjizi pratimo raščlanjivanje svih vojnih službi koje su se nalazile u namjesnikovom oficiju, čime dodatno doprinosi boljem poznavanju vojne historije ne samo na području rimske provincije Dalmacije, već i cijelog Rimskog Carstva. Navedena knjiga plod je dugogodišnjeg istraživanja autora. Početna istraživanja o ovoj tematici pratimo preko doktorske disertacije autora koja su postavila temelje za daljnje proučavanje epigrafskih izvora i hijerarhijske strukture oficija (*officium consularis*), što je kasnije prošireno doktorskim radom na natpisima rimskih vojnika iz Salone. Knjiga *Officium Consularis Provinciae Dalmatiae* obuhvata analizu 113 natpisa legionara i augzilizara koji su služili u namjesnikovom oficiju tokom tri stoljeća principata, od Augustove vladavine do Dioklecijanovih reformi.

Kroz ovu studiju, Matijević precizno rekonstruiše vojnu i administrativnu strukturu oficija, koristeći bogat epigrafski materijal iz cijele provincije. Ključni fokus rada je na identificiranju službi koje su postojale u namjesnikovom uredu, njihovih nositelja i vojnih postrojbi iz kojih su poticali, pri čemu se ističe značaj legija iz susjednih provincija Panonije i Mezije zbog nedostatka stalnih legija u Dalmaciji. Matijevićeva detaljna analiza natpisa pruža uvid u organizaciju provincijske uprave, ističući vojnu komponentu kao ključnu u funkcioniranju rimskih vlasti na ovom prostoru. Knjiga je podijeljena na sedam poglavlja uz zasebno izdvojen zaključak i bibliografiju. *Predgovor* (str. 5–7) i *Uvod* (str. 7–11) na početku imaju za zadatak da uvedu čitaocu u temu. Narednih sedam poglavlja predstavljaju tematsku obradu uz priloge poput kataloga i slika, koji predstavljaju posljednja poglavlja u knjizi.

Prvo poglavlje naslovljeno je *Organizacija namjesnikova oficija u doba principata*, gdje autor uvodi čitaoca u organizaciju upravnih struktura rimskih namjesnika, te ključnih funkcija unutar namjesnikovog oficija. Autor u ovom poglavlju nastoji detaljno opisati organizaciju upravnih struktura rimskih namjesnika u provincijama tokom principata. Matijević navodi kako su ključne funkcije unutar namjesnikovog oficija bile podijeljene između vojnih i civilnih službenika. Namjesnici su se oslanjali na različite grupe osoblja, poput konzula, kvestora, legata, te aparitora, a dodatno su im pomagali vojnici koji su obavljali administrativne zadatke, posebno u odsustvu civilnih službenika. Autor naglašava da su oficijali u namjesnikovom oficiju bili klasificirani u dva glavna razreda: *principales*, koji su zauzimali više položaje, i *immunes*, koji su obavljali niže administrativne i vojničke zadatke.

Najobimnije poglavlje, drugo, naslovljeno je *Vojnici u službi oficija namjesnika provincije Dalmacije*. Autor istražuje vojničke službenike koji su obavljali različite funkcije u upravi rimskog namjesnika provincije Dalmacije tokom perioda principata. Matijević nudi detaljan pregled službi i njihovih uloga u vojnim, administrativnim i ceremonijalnim poslovima. Autor je najobimnije poglavlje podijelio na više podtematskih cjelina, gdje nam daje vrijedne informacije o različitim vojnim službama poput kornikularija, koji su bili pomoćnici viših oficira, zaduženi za administrativne poslove unutar vojske. Matijević se dotiče komentarijenaca i spekulatora, čiji zadaci su bili vezani za čuvanje službenih dokumenata i obavljanje administrativnih zadataka u uredu namjesnika, odnosno u slučaju spekulatora koji su bili angažirani kao vojni špijuni ili izviđači.

Beneficijari su zauzeli najobimniju podtematsku cjelinu u ovom poglavlju. Riječ je o visokorangiranim vojnicima koji su obavljali specijalizirane zadatke za potrebe vojnih komandanata ili administracije. U drugom dijelu poglavlja se istražuje raznovrsna uloga vojnih službenika unutar dalmatinskih provincija, s naglaskom na

njihovu logističku, umjetničku, zaštitnu i administrativnu funkciju. Autor navodi frumentarije, koji su imali ključnu ulogu u snabdijevanju vojske hranom, što je bilo presudno za održavanje vojnih operacija. Manji dio je posvećen umjetničkim reljefima koji prikazuju koplja i pisači pribor simbolizuju vojne i administrativne uloge vojnika, često postavljeni na grobne spomenike kao znak počasti (str. 43). Nastavak poglavlja posvećen je pomoćnicima kornikularijama, egzaktima, tibicenima, stratorima, singularima, protektorima i vojnicima čije su funkcije autoru ostale nejasne.

Način popunjavanja oficija i brojnost njegovih vojničkih pripadnika naziv je treće tematske cjeline. Autor se bavi načinima na koje su dalmatinski namjesnici popunjavali svoje oficije i brojem vojnika koji su im bili na raspolaganju. Matijević analizira organizaciju i popunjavanje vojničkih službi u Dalmaciji nakon ustanka (6–9. godine) do šezdesetih godina 1. stoljeća. Kako Dalmacija postaje provincija bez oružanog otpora, namjesnici su se suočili s izazovima popunjavanja viših pozicija u administraciji, oslanjajući se na legionare iz drugih provincija, kao što su legije u srednjem i istočnom Podunavlju. Matijević također primjećuje da su beneficijariji često dolazili iz Gornje Panonije, Donje Mezije i Dacije. Na kraju, autor naglašava da od sredine flavijevskog doba nema potvrda o postojanju vlastitih beneficijarijskih kolegija u Dalmaciji, što sugerira da su dalmatinski beneficijariji bili integrirani u šire vojne strukture panonskih i mezijskih provincija. Ova analiza ukazuje na složenu mrežu vojne i administrativne povezanosti u Rimskom Carstvu, koja je bila ključna za upravljanje provincijama, ali je istovremeno ukazivala na izazove s kojima su se namjesnici suočavali u održavanju stabilnosti i sigurnosti u regiji.

U četvrtom poglavlju, pod naslovom *Datacija natpisa*, autor raspravlja o natpisima iz ranog i kasnog principata, gdje nam ukazuje na evoluciju imenskih obrazaca i upotrebu sepulkrálnih izraza. Autor navodi da su natpisi iz ranog perioda složeniji i obuhvataju više informacija, kasniji natpisi postaju jednostavniji, što može odražavati promjene u društvenim strukturama i potrebama. Autor ističe da terminološke promene, poput upotrebe izraza *consularis*, ukazuju na prelazak u novi društveni kontekst. Matijević smatra da ovi natpisi pružaju dragocjene uvide u društvenu i kulturnu dinamiku provincije Dalmacije tokom tog perioda.

U završnom dijelu Matijevićevog rada, autor se fokusira na katalog i slike koje dopunjuju njegovu analizu, kao i na važnost vojnika u administraciji rimske Dalmacije. Dio *Katalog* (str. 75–114) nam pruža sistematizirani pregled 113 cjelovitih i fragmentiranih natpisa legionara i augzilijara na različitim službama u namjesnikovu oficiju iz tri stoljeća principata. Natpisi se protežu od uspostave provincije u posljednjim godinama Augustove vladavine do Dioklecijanova vremena, kada započinju temeljite promene u društvu i vojsci, uključujući i provincijsku upravu.

Pretposljednje poglavlje rezervisao je za *Slike* (str. 114–161), čiji nam vizuelni prikazi dopunjuju tekstualni sadržaj, osvjetljavajući arheološke nalaze i relevantne lokacije, što dodatno obogaćuje razumijevanje teme. Posljednjim poglavljem *Tabela 1* (str. 161–169) autor nadopunjuje prethodno izneseno u radu, te detaljno prikazuje vojnike na službi u namjesnikovom uredu. Posljednja poglavlja su podjednako ključna za cjelokupno razumijevanje rada, jer doprinose dokumentaciji i ilustraciji analize vojnika kao važnog elementa u rimskoj vlasti u Dalmaciji.

Pored opisanih poglavlja, knjiga je još obogaćena zaključnim razmatranjima, bibliografijom, sažetkom na engleskom jeziku, te kazalom osobnih imena i geografskim pojmova. Suma summarum, knjigom se ističe značaj vojne historije kao dinamičnog polja istraživanja koje se kontinuirano razvija i prilagođava novim spoznajama i metodologijama, u čemu je Matijević odradio odličan posao. Matijevićeva knjiga ne samo da obogaćuje naše razumijevanje vojnih struktura i administracije u rimskoj provinciji Dalmaciji, već i potvrđuje važnost integracije vojnih aspekata u šire društvene i političke kontekste. Njegovo istraživanje otvara vrata za daljnja istraživanja i reinterpretacije, potičući historičare da preispitaju konvencionalne pristupe vojnoj historiji i razmotre kako vojna administracija oblikuje društvene dinamike i političke strukture. Knjiga predstavlja važan korak naprijed u hrvatskoj historiografiji, osvjetljavajući složenosti vojnog osoblja i njihove uloge u upravljanju provincijama, čime se doprinose dubljem razumijevanju Rimskog Carstva kao cjeline.

Napomena uredništva: Ovaj rad je osvojio PRVO MJESTO na javnom pozivu za nagradu “Prof. dr. Esad Pašalić”.

Predrag Novaković, *The History of Archaeology in the Western Balkans*, Ljubljana University Press, Ljubljana, 2021, 503 str.

Otkrivanje svijeta vodi nas ka istraživanju porijekla znanja i dubljeg razumijevanja temelja na kojima počivaju naše spoznaje. Analizom izvora i konteksta, otkrivaju se historijski, kulturni i društveni utjecaji koji oblikuju naše viđenje svijeta. Takva saznanja ne samo da obogaćuju našu intelektualnu tradiciju, već otvaraju put ka novim perspektivama koje produbljuju našu kolektivnu svijest. Upravo o tome, između redova, govori knjiga *The History of Archaeology in the Western Balkans* autora Predraga Novakovića, nudeći detaljan i sveobuhvatan pregled razvoja arheologije u zemljama nastalim raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Kritičkim pristupom historijskim izvorima i pisanju historije, nastala je revidirana i proširena verzija ranije objavljene monografije, prvotno štampane u Sarajevu. Glavni cilj monografije ogleda se u nastojanju analiziranja kako su historijski, društveni i kulturni uslovi utjecali na razvoj arheologije u novonastalim državama. Isticanje pitanja *jugoslovenske arheologije* i njene transformacije nakon raspada čini knjigu važnim doprinosom razumijevanju ne samo arheološke prakse nego i šireg kulturnog i političkog konteksta u kojem se navedena praksa odvijala. Struktura knjige sačinjena je od devet tematskih cjelina, od kojih je sedam poglavlja posvećeno jednoj od država koje su nastale raspadom Jugoslavije (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna Gora, Sjeverna Makedonija i Kosovo). Svako poglavlje o novonastalim državama počinje uvodom u geografiju, arheologiju i historiju dotične zemlje, kako bi se neupoznatim čitaocima olakšalo razumijevanje same teme. Novakovićevo opsežno djelo, umjesto zaključka, sadrži dio pod naslovom *In Pursuit of a Synthesis: Yugoslav Archaeology (1918–1991)* koji istražuje razvoj arheologije na području Jugoslavije, analizirajući kako su različite političke, društvene i kulturne sile oblikovale ovu disciplinu tokom postojanja bivše države.

Drugo poglavlje pod nazivom *Slovenia* predstavlja prvu razmatranu državu, osvrćući se na njen historijski i arheološki razvoj kroz nekoliko ključnih faza. Novaković naglašava geografske i ekološke značajke Slovenije, koje su imale snažan utjecaj na njen razvoj, s posebnim naglaskom na stratešku poziciju na raskrsnici nekoliko

velikih regionalnih sistema (jadranskog, alpskog, panonskog i balkanskog) još od prapovijesti. Podpoglavlje, *Archaeological and Historical Background of Slovenia*, pruža značajan uvid u utjecaj historijskih i kulturnih čimbenika na prošlost zemlje. Autor navodi da je do sada registrirano 6 500 arheoloških nalazišta, što, s obzirom na relativno malu površinu Slovenije, znači jedno nalazište na svaka 3 km². Kroz detaljan opis svakog historijskog razdoblja iznosi se slika urbanizacije Slovenije, s posebnim osvrtom na rimsko razdoblje, kada su se razvijali urbani centri i relativno gusta cestovna mreža, uz dugotrajno razdoblje mira od 1. do 4. stoljeća nove ere. Također, zabilježeni su prvi antikvarni interesi, koji sežu još u renesansno doba. Poglavlje Slovenije pruža osvrt i na formiranje arheoloških institucija u 19. stoljeću, uključujući osnivanje prvih muzeja i organizaciju arheoloških istraživanja. Posebna pažnja posvećena je razdoblju između dva svjetska rata, kada se arheologija u Sloveniji počela profesionalizirati i institucionalizirati, ističući ključne ličnosti poput Waltera Schmidta, koji je imao značajan utjecaj na istraživanje i očuvanje arheološke baštine. Nakon Drugog svjetskog rata, arheologija u Sloveniji razvijala se unutar šireg jugoslavenskog konteksta, ali s posebnim naglaskom na regionalne karakteristike. U završnom dijelu, *Concluding Thoughts on Slovene Archaeology*, pružena je refleksija o razvoju i trenutnom stanju arheologije navedene države. Sumiraju se ključni aspekti arheološke prakse u zemlji, uključujući izazove i postignuća, te se predlažu smjernice za buduća istraživanja.

Treće poglavlje, *Croatia*, analizira drugu državu nastalu raspadom Jugoslavije. Novaković naglašava bogatu tradiciju koja seže u 19. stoljeće, fokusirajući se na rimske lokalitete poput Dioklecijanove palače u Splitu i ruševina u Puli, gdje ističe Matiju Petra Katančića, pionira rimske provincijalne arheologije, koji je svojim filološkim, geografskim i numizmatičkim radovima dao doprinos ranom razvoju navedene discipline. Institucionalizacija arheologije u Hrvatskoj započela je u Dalmaciji osnivanjem muzeja Muzeja nadbiskupije (1750) i Napoleonove zbirke u Puli (1802), dok je Nacionalni muzej u Zagrebu (1846) postao ključna institucija u kontinentalnom dijelu zemlje. Autor naglašava i časopis *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, te rad Šime Ljubića koji su dodatno unaprijedili istraživanja u 19. stoljeću. Nakon Drugog svjetskog rata, hrvatska arheologija je u jugoslovenskom sistemu dodatno ojačana istraživanjem prahistorijskih, antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta. S raspadom Jugoslavije, fokus se preusmjerava na obnovu institucija, promociju kulturne baštine i integraciju u evropske arheološke tokove. Iako je Domovinski rat (1991–1995) donio štetu kulturnoj baštini, hrvatska arheologija očuvala je naučnu vjerodostojnost i postala prepoznata kao ključni akter u međunarodnoj arheološkoj zajednici, s razgranatom mrežom lokalnih institucija koja prednjači u regiji.

Serbia, obrađena u četvrtom poglavlju, predstavlja arheologiju s dugom tradicijom, obilježenu istraživanjima značajnih lokaliteta poput Vinče, Lepenskog Vira i rimskih utvrda duž Dunava. Arheologija u Srbiji nakon Drugog svjetskog rata bila je snažno prožeta ideološkim narativima jugoslovenskog socijalizma sa fokusom na istraživanja prahistorijskih i srednjovjekovnih lokaliteta od nacionalnog značaja. U dijelu *Conceptual renewal: coming out of Vasić's shadow* opisani su procesi modernizacije srpske arheologije nakon 1945. godine, gdje se ističe utjecaj Miloja Vasića, pionira srpske arheologije i prahistorije. Iako je Vasićev rad bio značajan, njegovo tumačenje Vinče kao jonske kolonije bilo je pogrešno i uzrokovalo je njegovo isključenje iz međunarodne naučne zajednice tog doba. Dio *Serbian archaeology after 1991*, naglašava izazove koji su uslijedili nakon raspada Jugoslavije, uključujući nacionalizam, izolaciju i oporavak naučne scene. Tokom 1990-ih, arheološka disciplina u Srbiji bila je marginalizovana, često bez kritičkog suprotstavljanja nacionalističkim ideologijama. Nakon političkih promjena i pada Miloševića, došlo je do obnove arheologije. Mlađa generacija arheologa, predvođena Stašom Babić i Aleksandrom Palavestra, doprinijela je uvođenju kritičkog pristupa arheologiji, analizirajući ulogu struke u oblikovanju nacionalističkih narativa, posebno kroz reforme na Univerzitetu u Beogradu.

U petom poglavlju, *Bosnia and Herzegovina*, autor monografije analizira utjecaj društvenih i političkih prevrata na razvoj arheologije u ovoj zemlji. Od svojih početaka u 19. stoljeću, arheologija u Bosni i Hercegovini prolazila je kroz razdoblja intenzivnih istraživanja, ali i stagnacije, naročito uslijed ratova i političkih nestabilnosti. Novaković se osvrće na geografski položaj i historijsku pozadinu, naglašavajući period osmanske vladavine, koji je obilježen manjim interesom za arheologiju i većim naglaskom na kolekcionarstvo. Dio *Introduction of archaeology as an Austrian colonial project* posvećen je austrougarskoj upravi, gdje je Benjamin Kallay predstavljen kao ključna figura. U tom periodu dolazi do značajnih promjena, uključujući osnivanje Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu 1888. godine, što je označilo početak sistematskih istraživanja. Muzej je postao središte arheoloških aktivnosti, a to je rezultiralo opsežnim istraživačkim kampanjama koje su postavile temelje za buduće studije. Među važnim imenima ovog perioda izdvajaju se Ćiro Truhelka, Carl Patsch i Vejsil Čurčić, prvi bosanskohercegovački arheolog. Tokom jugoslovenskog perioda, bosanskohercegovačka arheologija se značajno razvijala, fokusirajući se na prahistorijske lokalitete i srednjovjekovnu baštinu. Istraživanja su bila centralizovana i često ideološki oblikovana, ali su omogućila nastavak i proširenje istraživačkih projekata, poput Butmira i srednjovjekovnih utvrda. Nakon raspada Jugoslavije, arheologija u Bosni i Hercegovini suočila se s izazovima

rekonstrukcije institucija i očuvanja kulturne baštine oštećene tokom rata. U dijelu *Archaeology in the conditions of postwar renewal* (2000 –), Novaković se fokusira na napore usmjerene ka obnovi arheološke prakse, ističući borbu za očuvanje baštine i prilagođavanje novim uvjetima. Ovo poglavlje pruža sveobuhvatan pregled ključnih izazova i dostignuća arheologije u postratnom razdoblju, naglašavajući njezinu važnost za kulturni i društveni oporavak zemlje.

Sljedeća tri poglavlja opsežne knjige Predraga Novakovića označavaju novonastale države, i to: *North Macedonia*, *Montenegro* i *Kosovo*. Za sve tri države, u odvojenim poglavljima, opisuje se geografski položaj, arheološke i historijske pozadine. Nakon toga, fokuse stavlja na određene periode, gdje za Crnu Goru bilježi da su arheološka istraživanja bila manje razvijena u poređenju sa susjednim zemljama, ali su tokom 20. stoljeća uloženi značajni napor u istraživanje ilirskih i rimskih lokaliteta. Nakon Drugog svjetskog rata, arheologija u Crnoj Gori razvila se unutar jugoslovenskog sistema, s fokusom na istraživanje prahistorijskih tumula i rimskih ostataka, posebno u priobalnom području. Crnogorskom nezavisnošću, 2006. godine, nastavlja se put razvijanja arheološke prakse, s naglaskom na očuvanje kulturne baštine kao važnog dijela nacionalnog identiteta, te kao turističke ponude. Poglavlje o Sjevernoj Makedoniji prepoznaje dugu tradiciju arheološkog istraživanja u ovoj državi. Neka od značajnih arheoloških lokaliteta Sjeverne Makedonije su: Heraklea Lynkestis, Stobi i Skoplje. Tokom jugoslovenskog perioda, fokus je bio usmjeren na istraživanje prahistorijskih i antičkih lokaliteta, a nakon raspada Jugoslavije i stvaranja nezavisne države, arheologija u Sjevernoj Makedoniji nastavlja se razvijati, s posebnim naglaskom na očuvanje i promociju kulturne baštine. Osmo poglavlje, bilježi arheologiju na Kosovu izdvajajući njenu složenu historiju, koja je duboko povezana s političkim i etničkim napetostima. Tokom jugoslovenskog perioda, kosovska arheologija razvijala se u okviru šireg jugoslovenskog sistema, s istraživanjima fokusiranim na prahistorijske i srednjovjekovne lokalitete. Međutim, nakon sukoba 1999. godine, arheologija na Kosovu suočila se s velikim izazovima obnove i zaštite kulturne baštine. U postkonfliktnom periodu, postepeno se obnavlja uloga historijske i arheološke baštine koja je okarakterisana podrškom međunarodnih organizacija.

Umjesto zaključka, deveto poglavlje pod naslovom *In Pursuit of a Synthesis: Yugoslav Archaeology (1918–1991)* struktuirano je od trinaest tematskih jedinica gdje autor pruža bolji uvid u razvoj nacionalnih arheologija predstavljenih u ovoj knjizi. Glavni fokus postavljen je na pitanje *jugoslovenske arheologije* i njene prakse koja se odvijala na države nastale raspadom. Istraživanje razvoja arheologije na području biše Jugoslavije sagledava se kroz prizmu različitih političkih, društvenih i kulturnih

slika. Pokušaj sinteze ističe jačanje jedinstvenih metodoloških pristupa koje su arheolozi tokom jugoslavenskog perioda koristili za istraživanja prahistorijskih, antičkih i srednjovjekovnih perioda.

Knjiga *The History of Archaeology in the Western Balkans* značajna je naučna građa koja pruža sistematski i interdisciplinarni pregled historije i arheologije Zapadnog Balkana. S obzirom na to da je djelo napisano na engleskom jeziku, autor je kroz jasan stil pisanja skrenuo pažnju svjetskoj zajednici na važne aspekte arheologije predstavljenih država. Jasno su izraženi naučni postulati kroz koje autor prikazuje detaljnu analizu znanja o promatranim razdobljima dopunjavajući ih vizuelnim prikazima kako bi se obogatila monografija. Opsežno djelo prikazuje snažnu početnu tačku za istraživanja pitanja o porijeklu znanja arheološke nauke. Sve navedene države, koje su proizašle iz raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, predstavljaju temelje za historiografska istraživanja, pružajući bogatu bazu podataka za razumijevanja specifičnih historijskih i kulturnih pitanja. Na kraju, bitnost izvora znanja i njegove spoznaje postaje neosporna – upravo kroz tačno i sistematično proučavanje izvora možemo ponuditi relevantne i pouzdane informacije koje oblikuju naše znanje o prošlim vremenima i omogućuju dublji uvid u njihovu svrhu.

Napomena uredništva: Ovaj rad je osvojio DRUGO MJESTO na javnom pozivu za nagradu “Prof. dr. Esad Pašalić”.

Vladimir D. Mihajlović, *Rimsko nasleđe u Srbiji: nauka, prosveta i javnost* / *Roman Heritage in Serbia: Academia, Education and the Public*, Filozofski fakultet Novi Sad, Novi Sad, 2023, str. 558.

Da antička historiografija jugoistočne Evrope sve značajnije zaokuplja pažnju, kako stručne, tako i široko popularne javnosti, jedan od najrecentnijih dokaza je djelo nastalo u izdavačkoj djelatnosti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu, *Rimsko nasleđe u Srbiji: nauka, prosveta i javnost* uz englesku inačicu: *Roman Heritage in Serbia: Academia, Education and the Public* iz autorskog pera Vladimira D. Mihajlovića. Sinestezirajući tako cijelim nizom različitih društvenih kategorija nauke, prosvjete i javnosti, kroz prizmu ukupnog rimskog naslijeđa na području današnje Srbije, autor nudi odgovore na pitanja očuvanja, izučavanja, prikupljanja, korištenja, konzumiranja historijskih činjenica i materijalnih dokaza iz rimskog doba, te njihovog međusobnog odnosa, kao i njihovog ukupnog odnosa prema društvu prezenta, kao cjelini.

Otvarajući svoju monografiju poglavljem *Opcrtavanje opštih polazišta: pristupi nasleđu*, autor iznosi osnove teorijske postavke i margine unutar kojih će se kretati cjelokupna i obimna studija u ukupnom broju od 558 stranica. Mihajlović ovom zadatku ne prilazi nimalo naivno, već na početku uočava kako je problematika njegova rješenja slojevita, te se treba kretati u zavisnosti od različitih etimoloških postavki do stvarnosnih i smislenih praktičnih upotreba tih postavki u društvu današnjice.

U prvom dijelu svoje knjige, autor se upušta u opsežnu analizu samog značenja riječi *naslijeđe* koje čini težišni dio naslova njegovog djela, nudeći tako čitav niz različitih definicija, nastojeći iskristalisati onu koja će poslužiti kao vodilja njegove analize. Pri tome, sučeljava različita značenja riječi *kultura*, *nasleđe*, *kulturno nasleđe*, *kulturno-istorijsko nasleđe* i *baština*, uočavajući one sfere njihove etimološke, ali i upotrebne podvojenosti i različitosti. U tom nastojanju, on bi *podvukao da za razliku od kulturnog nasleđa u koje spadaju pojave koje ne moraju nužno da imaju dugotrajni karakter i drevno poreklo (što, naravno, ne znači da nemaju genezu postanka i*

„predistorije“), *kulturno-istorijskom nasleđu pripadaju fenomeni koji su u primarnom fokusu akademskih disciplina arheologije, istorije, istorije umetnosti, etnologije i istorije književnosti, a najčešće se radi o materijalnim ostacima, tekstualnim podacima i vizuelnim sadržajima znatne starost.* (s12) Autor se, međutim, ne zadovoljava ovim okvirima, već u raspravu uvodi termin *baštine*, kao široko prihvaćen termin u javnom govoru koji, iako ima nešto drugačije etimološko porijeklo, kao i njegove izvedenice, prihvata da se u javnom govoru koristi kao sinonim ranijem, *kulturno-istorijskom nasleđu*, problematizirajući potom i sa terminima *heritologije* i *muzeologije*. Zaokružujući i zaključujući ovaj dio svoje knjige, autor iznosi vlastitu prilagodljivu definiciju kulturno-historijskog naslijeđa, unutar čijih margina će se kretati, naglašavajući tako da *kulturno-istorijsko nasleđe jeste tekući odnos društva prema odabranim, opipljivim i neopipljivim delovima/ostacima prošlosti kojima su pripisana značenja i pridodate vrednosti koje su u direktnoj vezi s nekim identitetskim određenjima.* (s18).

U drugom dijelu ovog poglavlja, autor nastoji raniju definiciju primijeniti na primjeru antičkog rimskog naslijeđa na geografskom prostoru današnje Srbije. On pri tome uočava kako je prošlost *empirijski nedosledna jer ne postoji*, te da je iz tog razloga ona *spoznajno-spekulativna kategorija*, a da su jedini empirijski, a samim tim, i naučno prihvatljivi elementi naslijeđa, u svojoj suštini, ostaci tog naslijeđa koje dijeli na materijalne: *arhitektura, artefakti, vizuelne predstave, intervencije u krajoliku, tragovi naselja, osteološki ostaci*; te literarne, od kojih su neki sačuvani u spomenu, sjećanju, prepisci, dok su drugi u izvornom obliku sačuvani do naših dana. Autor u konačnici iznosi definiciju *romanizacije*, kao osnovnog koncepta prihvatanja i djelovanja rimskog kulturnog, a potom i kulturno-historijskog naslijeđa na jedan prostor, prvenstveno kroz definicije historiografskih autoriteta, ali i naglašavajući da je moguće tražiti specifične lokalne okvire unutar kojih se proces romanizacije odvijao, prihvatao i podrazumijevao, pa i definirao, u domaćoj historiografiji.

Drugo i najobimnije poglavlje naslovljeno *Naučna sfera: rimske studije i akademski diskurs o rimskom naslijeđu* predstavlja svojevrsnu genezu istraživanja rimske prošlosti i rimskog naslijeđa na tlu današnje Srbije kroz različite, kako autor pažljivo zapisuje *učenjačke i naučne ideje*. Autor ovo poglavlje prepoznaje za značajno iz razloga što je svako dalje javno predstavljanje rimskog naslijeđa uglavnom poticalo iz naučnih otkrića i njima pripadajuće interpretacije. U ovom dijelu se daje široka analiza interesovanja za antičko područje Srbije, od prvih radova koji se bave pitanjima rimske historije na tom području iz pera grofa Luidija Ferdinanda Marsilija u XVII stoljeću, pa do savremenih radova nastalih nakon Drugog svjetskog rata. U konstruktivnom maniru, autor uspješno izgrađuje hronološki preciznu, sadržajno i tematski bogatu preglednu liniju, neophodnu za razumijevanje pogleda na rimsko

naslijeđe, ukazujući na različite faktore koji su uticali na izgradnju pojedinih stajališta, a koji gravitiraju od političkog, vjerskog, tradicionalističkog, preko ekonomskog, do edukativnog i individualnog.

Prosvetna sfera: Rimsko nasleđe u srednjoškolskim udžbenicima historije 1854–2020, treće je poglavlje kojim autor tretira pitanje aktivnog učešća naučnih saznanja iz oblasti rimske historije u obrazovnom sistemu srednjoškolskog uzrasta, i to kroz analizu udžbenika koji u hronološkom nizu gravitiraju između čak tri stoljeća. Autor ovo poglavlje ističe i iz razloga šireg značaja obrazovanja, ključnog za formiranje stavova o svijetu, prošlosti, ali i društvu današnjice, te ukupnoj historijskoj svijesti. Autor precizno skicira udžbeničku publicistiku u Srbiji, kako bi joj temeljito pristupio kroz cjelovitost društveno-političkih, ekonomsko-socijalnih i kulturno-historijskih polja, nastojeći locirati zasebne putanje, manifestacije, pa i ciljeve u okvirima obrazovnih programa u pogledu rimskog naslijeđa u Srbiji. Iako se više puta podvlači kako antičkoj prošlosti u udžbenicima nije posvećena dovoljna pažnja u odnosu na neke druge epohe, ipak se teži zaključku da su oni dovoljni za formiranje određene slike o značaju i manifestaciji rimskog naslijeđa na tlu Srbije. U svemu tome se očituje i posebno zastupljena angažiranost koju historijski tekstovi pisani u svrhu obrazovanja srednjoškolaca prenose, pri čemu se u toj angažiranosti osjete i izvjesne opasnosti sadržane u pogrešnoj predstavi i recepciji rimske prošlosti. Svoju analizu autor hronološki cjepka na nekoliko poglavlja koja redom tretiraju teme *Rimske prošlosti u prvim udžbenicima za istoriju starog vijeka*, locirajući prvi takav udžbenik u 1854. godinu kao prijevodu ruskog originala izdatog gotovo desetljeće ranije. Mihajlović uočava kako su saznanja o rimskoj prošlosti i rimskom naslijeđu u godinama XIX stoljeća gotovo obavezno bivala ukrštena sa aktualnim idejama koje su se širile na tom području, a na čijoj ideji nastaju i prvi domaći udžbenici od 1866. godine. Materijalno težište ovih udžbenika orijentirano je ka krupnim događajima i ličnostima. U periodima označenim *Rimska prošlost u udžbenicima za stari vek iz vremena institucionalizacije rimskih studija* i *Rimska prošlost / nasleđe u udžbenicima za stari vek 1854–1914* najveći trag ostavila je orijentacija srpske udžbeničke publikacije ka Evropi, što se osjetilo u udžbeničkoj politici, ali i obrazovanju studenata koji su se u najvećoj mjeri školovali u austrijskim naučnim centrima, te kasnije bivali autorima domaćih udžbenika i nosiocima prosvjetne prakse. Osnova udžbenika bila je okrenuta političkim i vojnim temama. Značajan je uticaj izvora romanocentričnih autora. Ilirik i *ilirski carevi*, kao elementi lokalnog, tek su usputno pomenuti, kao i pripadajući osvrt na materijalne i arheološke tragove. Jedna od osnovnih karakteristika ovog vremena glede izučavanja rimskog naslijeđa jeste potpuna posvećenost globalnim temama. *Rimska prošlost u udžbenicima za*

stari vijek između dva svetska rata poglavlje je koje uočava određeni napredak u sferi svijesti o nedostatku domaće posvećenosti udžbeničkoj publicistici, te se zajedno sa političkim promjenama i stvaranjem države Južnih Slavena, osjeti i izvjesna težnja da se pozornost okrene ka lokalnom prostoru, ali je pisana praksa i dalje na tragu evropskih ideologija, nacionalnih težnji, teoriji rasa i sociokulturnoj evoluciji, kao i općenito, evropocentričnom pogledu na prošlost. *Rimska prošlost u udžbenicima istorije u Socijalističkoj Republici Srbiji (1945–2000)* donosi nešto drugačije odnose, a sa drugom polovinom XX stoljeća dolazi do značajnije udžbeničke produkcije, ali ono sada poprima elemente aktualne političke zbilje, te se težište stavlja na ljudsku prošlost kao *borbu klasa*, a osnova sjećanja i prikaza rimskog perioda sada prelazi na prikazivanje robovlasničkih odnosa i poretka koji se urušavao nagovještavajući težnju ka socijalističkoj organizaciji, te jednakosti građana. Karakter ratova označavan je kao aristokratska težnja za političkom i finansijom moći, a rimsko osvajanje ovih prostora posmatra se kao eksploatacija i potčinjavanje domaćih stanovnika. Končno *Rimska prošlost u udžbenicima istorije u Republici Srbiji (2000–2020)* dovodi do hiperprodukcije udžbenika čije šire okvire odobrava država, a konkretno iz tih okvira poželjno štivo bira nastavnik ili škola. Karakteristika jeste niz individualnih pristupa, te osavremenjivanje izrade i približavanje evropskim metodološkim aparatima. Autor, međutim, prepoznaje kako je unatoč nizu noviteta u načinu plasiranja informacija, materijalna osnova gradiva i dalje ona koja se postavila prije 150 godina.

U pretposljednem poglavlju koje nosi naslov *Javna sfera: Rimsko nasleđe u muzejskom kontekstu*, autor daje refleksije na načine predočavanja znanja o rimskom naslijeđu u Srbiji kroz angažman i djelovanje muzejskih institucija kao najznačajnijih instrumenata za predočavanje, saopštavanje i općenito, komuniciranje naučnih saznanja sa širokom javnosti. U tom kontekstu autor izučava načine i metode muzejske predodžbe od najranijih vremena muzejske otvorenosti društvu i njegove uloge u društvu kroz prizmu globalne i evropske muzeologije, do onih karakteristika kakve muzej zauzima u društvu savremene Srbije. Autor pri tome uočava kako najznačajniju ulogu ima Narodni muzej, kojem posvećuje nekoliko poglavlja, prateći njegov razvojni put naslovima *Narodni muzej: Rimke starine u doba osnivanja i prvih decenija rada*, *Narodni muzej 1881–1914: Rimsko nasleđe u doba profesionalizacije i otvaranja za javnost*, *Narodni muzej i rimsko nasleđe Od očaja do sjaja (1919–1941)*, *Narodni muzej i rimsko nasleđe u Republici Srbiji (1945–1999)*, *Rimsko nasleđe u savremenoj postavci narodnog muzeja Srbije*, te rekapitulacijom *Muzejska sfera i rimsko nasleđe u Srbiji: zaključci*. Sve ove faze, kako autor uočava, nosile su svoje značajke koje su određivale političko-ideološke težnje historijskog trenutka, ali i realne društvene i ekonomske mogućnosti koje su uticale, kako na fondove za

nauku, tako i tehničko-tehnološku opremljenost Muzeja. Prema tome, u različitim fazama njegovog razvoja, nekada individualno raslojenih do nivoa pojedinca, direktora ili ministra, na različite načine se težio ostvariti određeni cilj, nekada više, a nekada manje okrenut ka nacionalnom, socijalnom, aristokratskom, evropskom ili lokalnom elementu. Autor uočava i kako su velike društvene katastrofe, poput ratnih razaranja, značajno djelovale na mogućnost i obim muzejske djelatnosti, kao i samu prezentaciju i očuvanost zbirki. Zanimljivo je da autor uočava kako se na osnovu muzejskog djelovanja nije uspješno, a posebno se nije dugoročno, primila matrica marksističkih interpretacija rimskog svijeta. Preciznije, već je do sredine 60-ih godina potpuno izbljedjela, ne nalazeći u muzejskoj djelatnosti naročit medij i adekvatan prostor.

Djelo završava poglavljem *Zaključni osvrti: Rimsko nasleđe i neki njegovi odjeci* koje se pozicionira kao rekapitulativni dio knjige. U njemu, kroz nekoliko poglavlja, predstavlja se praktična upotreba objekata rimskog materijalnog naslijeđa u svakodnevnom životu, kada se oni koriste kao građevinski materijal, crkveni inventar, nadgrobni spomenik i sl., čime autor, i dalje na naučnoj osnovi, banalizira odnos običnih stanovnika prema rimskom naslijeđu kroz stoljeća. Također, autor se bavi značajem privatnih zbirki i kolekcija rimskog materijalnog naslijeđa, te različitim formama njegovog očuvanja.

U zaključnom dijelu rada, autor uočava kako je rimsko naslijeđe u Srbiji dobilo značajno manje prostora od srednjovjekovnog i nekih drugih, recentnijih perioda. Interesovanje naučne i kulturne javnosti rimskim naslijeđem u Srbiji je započelo u XIX stoljeću, kada i u Evropi, čime taj proces Mihajlović smatra za globalnu, a nikako *samoniklu*, pojavu. Pogledi na značaj rimskog naslijeđa u Srbiji kroz stoljeća se mijenjao i bio više ili manje ovisan od vladajućih ideologija, političkih trenutaka i globalnih trendova. U maniru produktivne publicistike, ali i pod izvjesnom inercijom ranije analiziranog, autor u posljednjim redovima svog djela predlaže i nekoliko načina rješavanja, prevazilaženja i unapređivanja pogleda i korištenja rimskog naslijeđa u Srbiji, za čije ostvarenje se moraju uključiti svi elementi savremenog društva. Autor na kraju knjige nudi i bogati dodatak savremene literature o ovoj problematici, te kratak sadržajni pregled na engleskom jeziku u inačici *Roman Heritage in Serbia: Academia, Education and the Public (Summary)*.

Napomena uredništva: Ovaj rad je osvojio DRUGO MJESTO na javnom pozivu za nagradu “Prof. dr. Esad Pašalić”.

GODIŠNJAK UDRUŽENJA BATHINVS UPUTSTVA AUTORIMA

Ime i prezime, titula, zvanje, institucija te e-mail adresa – u gornjem lijevom uglu
Radovi trebaju biti poslani u Microsoft Word formatu.

Font: Times New Roman

Poravnanje: Justify

Prored/Razmak: 1,15

Citati: *Italic*

Apstrakt:

Apstrakt na jeziku rada i engleskom jeziku dužine do 1000 znakova, zajedno s razmacima (treba sadržavati glavna polazišta i rezultate rada)

Veličina slova: 11

Ključne riječi / Keywords: Najmanje osam ključnih riječi na jeziku rada i engleskom jeziku (geografske, vremenske, kulturne, tematske ili predmetne odrednice)

Veličina slova:

1. Naslov: 16
2. Podnaslov: 14
3. Glavni tekst: 12

Sažetak / Summary:

1. Veličina slova: 12
2. Maksimalno 500 riječi
3. Ako je glavni tekst napisan na B/H/S jeziku, sažetak/summary se piše na stranom jeziku (engleski, njemački ili francuski). Ako je glavni tekst napisan na jednom od tri predviđena strana jezika, onda se sažetak piše na B/H/S jeziku. Uz sažetak priložiti i preveden naslov rada na stranom jeziku (engleski, njemački ili francuski).

Fusnote (Bilješke):

1. Veličina slova: 10
2. Prored/Razmak: 1,0
3. Poravnanje: Justify
4. Citiranje:

- Literatura: Prezime, godina, broj stranice (Npr. **Truhelka 1891, 25.**) Ukoliko se citira više autora ili izvora u istoj fusnoti, onda se isti odvajaju tačkom sa zarezom [;] – Npr. **Bojanovski 1988, 65.; Mesihović 2007, 456.; Paškvalin 2012, 56–57; Busuladžić 2011, 46–47.**
- Ukoliko se redom navodi više bibliografskih jedinica istog autora, poredati hronološki i odvojiti tačkom sa zarezom kao npr. **Domić Kunić 2006, 61; Domić Kunić 2020, 107.**
- Ukoliko je korišteno više radova jednog autora izdatih iste godine isti se označavaju slovima a, b, c... iza godine izdavanja i odvojiti tačkom sa zarezom **Mesihović 2011a, 32; Mesihović 2011b, 324; Mesihović 2011c, 78.**
- Pri navođenju djela dva autora, prezimena autora odvajaju zarezom npr. **Matić, Petešić 2018, 24.**
- Pri navođenju djela četiri i više autora navodi prvi autor uz kraticu *et al.* Kao na primjer **Beljan *et al.* 35.**
- Narativni izvori: Kratki naziv imena autora (za grčke izvore koristiti formu skraćénica prema *Liddell & Scott* [LSJ], dok je za latinske izvore potrebno koristiti formu skraćénica prema *Oxford Latin Dictionary* [OLD]), broj knjige, broj poglavlja i broj podatka unutar poglavlja npr. **Vell.Pat. 2. 114. 4; Dio 48.41.7; Strabo 7.5.2.** Ukoliko je riječ o antičkim piscima koji imaju više sačuvanih dijela tada treba navesti i naslov djela u skraćenom obliku **App. *Illyr.* 13.37; Plin. *HN* 3.144 ; Suet. *Aug.* 27.1.**
- Epigrafski natpis: Naziv natpisa (Npr. ***CIL* 03 3201=10159+3198, b=10156b.)**
- Na priloge koji prate tekst autor se poziva u zagradaama u kojima se navodi oznaka priloga i njegov redni broj, te se na slike se poziva skraćénicom sl., na table skraćénicom T., na karte izrazom karta, na tablice skraćénicom tab., a na kataloške jedinice kraticom kat. br.(sl. 1), (T. 1), (karta 1), (tab. 1), (kat. br. 1)

BIBLIOGRAFIJA:

1. Veličina slova: 11
2. Bibliografske jedinice navoditi abecednim redom
3. Prvo navesti skraćénice, izvore, zatim literaturu
4. Ukoliko se isti autor navodi više puta njegova djela se navode redom prema godini izdanja

5. Ukoliko je korišteno više radova jednog autora izdatih iste godine isti se označavaju slovima a, b, c... iza godine izdavanja (u bibliografiji kao i u bilješkama).
6. Prilikom navođenja izvora: Ime izvora, puni naziv knjige (*italic*), u zagradi navesti ime prevodioca ili urednika (Prvo slovo imena autora navesti skraćeno velikim štampanim slovom, a puno prezime malim štampanim slovima), mjesto izdanja, godina izdanja. (Npr. Tacitus, *Annales*, (prev. J. Jackson), Cambridge (Massachusetts) – London 1970. ; Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, (prev. C. Mango – R. Scott), New York 1997.
7. Knjige:
 - a) Prezime autora i godina izdanja (-), Prvo slovo imena, prezime autora, naziv knjige (*italic*), naziv izdavača i godina. (Npr. Bratož 2007 – R. Bratož, *Rimska zgodovina 1*, Zveza zgodovinskih društva Slovenije, Študentska založba, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2007.).
 - b) Kada su u pitanju ustanove koje pri određenom odjeljenju izdaju više različitih publikacija (npr. Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH), navođenje se vrši na sljedeći način: Prezime autora i godina izdanja (-), prvo slovo imena, prezime autora, naziv knjige (*italic*), naziv i broj serije, naziv i broj podserije, izdavač i godina. (Npr. Bojanovski 1974 – I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela 47, CBI 2, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1974.)
 - c) Kada je u pitanju knjiga koja ima dva autora, onda se navodi na sljedeći način: Mesihović, Šaćić 2015 – S. Mesihović, A. Šaćić, *Historija Ilira*, Univerzitet u Sarajevu, 2015. (isti princip je i u slučaju kada se kao autori potpisuju tri osobe)
 - d) Kada je u pitanju djelo koje ima četiri i više autora, ono se u popisu literature navodi na sljedeći način: Horvat *et al.* 2007 – M. Horvat, J. Lamut, J. Medved, M. Culiberg, B. Djurić, B. Vičić, *Sela pri Dobu*, Arheologija na avtocestah Slovenije 2, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2007.
 - e) Poglavlje u knjizi zahtjeva prije naslova citiranog rada da se navede puni naslov knjige iz koje je preuzeto citirano poglavlje, te imena urednika npr : Gračanin 2015 – H. Gračanin, *Kraj antike na hrvatskim prostorima*, in Nikolić Jakus, Z. (ed.), *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranom srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, Matica Hrvatska, 3–36.

f) Knjiga – više izdanja: Harris 1997 – E. C. Harris, *Principles of archaeological stratigraphy*, Academic Press, 1997². (broj na kraju se stavlja u zavisnosti od kojeg izdanja je u pitanju)

8. Članak:

a) Prezime autora i godina izdanja (-), Prvo slovo imena, prezime autora, naziv članka, naziv i broj serije u *italicu* (časopisa), naziv i broj podserije (ako postoji), naziv izdavača i godina, broj str. (Pr. 1: Raunig 2005 – B. Raunig, Japodsko naselje (?) na gradini u Ripču, *Godišnjak* 34, Centar za balkanološka ispitivanja 32, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2005, 151–180.; Pr. 2: Basler 1958 – Đ. Basler, Bazilike na Mogorjelu, *Naše starine* 5, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 1958, 45–62.) Naslovi časopisa se ne skraćuju nepravilo je npr. GZM treba navoditi puni naslov publikacije Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

b) Ukoliko članak ima dva, tri ili više autora, primjenjuje se pravilo identično kao i kada su u pitanju knjige.

c) Članak u zborniku radova: Paškvalin 2002 – V. Paškvalin, Grad Jajce i njegovo bliže područje pri kraju antike i na početku kasne antike s osobitim obzirom na kršćanstvo, in Lovrenović, D. (ed.), *Jajce (1396. – 1996.): Zbornik radova sa znanstvenog simpozija u povodu 600. obljetnice spomena imena grada Jajca, Jajce, 5. – 7. 12. 1996. godine*, Dom štampe dd Zenica, 2002, 17–29.

d) Novinski članak: Majnarić-Pandžić 2012 – N. Majnarić-Pandžić, Brojna svjedočanstva iz ledenoga doba, *Vijenac* 490–491, 2012, 31.

e) Digitalne epigrafske baze:

– EDH = Epigraphische Datenbank Heidelberg (Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften). <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de> [zadnji pristup / last checked 2020-9-23].

– EDR = Epigraphic Database Roma (Service provider: DigiLab Centro interdipartimentale di ricerca e servizi, Sapienza Università di Roma). <http://www.edr-edr.it> [zadnji pristup / last checked 2020-9-23].

– LUPA = UBI ERAT LUPA – Roman Stone Monuments (Friederike und Ortolf Harl, (Bildatenbank zu antiken Steindenkmälern). <http://lupa.at> [zadnji pristup / last checked 2020-9-23]

9. Slikovni prikazi:

Ako su slike nastale za potrebe rukopisa, navode se opis i naznaka autorstva:

- a) **Slika 1. Pogled na kasnoantičku baziliku u Brezi (snimio E. Veletovac)**
- b) **Slika 2. Plan lokaliteta (izradio Đ. Basler)**

Ako su slike preuzete iz već prethodno objavljene literature, u zagradi se navodi bibliografska jedinica:

- c) **Slika 3. Zdjela s figuralnim ukrasom (Gregl 2008, 58.)**

Ako je prethodno objavljeni slikovni materijal dodatno obrađen za potrebe rukopisa, onda je to potrebno i naglasiti:

- d) **Slika 4. Tlocrt crkve sv. Marka (Horvat 2003, 24 ; obradio S. Škrinjarić)**
- e) **Karta 1. Položaji na prostoru grada Siska sa zabilježenim pretpovijesnim nalazima (©Google maps; obradio I. Drnić)**

- f) U slučaju da se autori odluče za tablu kao slikovni prilog to dolazi na kraju teksta. Svaka tabla mora sadržavati nacrtano mjerilo.

- g) Minimalna kvaliteta fotografija i karti treba iznositi 300 dpi, a crteža 600 dpi. Slikovne priloge je potrebno dostaviti kao dio teksta, a po želji ili na zahtjev uredništva autor može dostaviti slike kao zasebnu datoteku sa jasno naznačenim uputama na kojem mjestu u rukopisu se trebaju nalaziti. Prihvatljivi formati se sljedeći: jpg, tif, psd, fh ili ai.

- h) Broj priloga (slike, karte, table i dr.) treba biti primjeren veličini teksta, te u suprotnom uredništvo zadržava pravo neprihvatanja rukopisa, odnosno obaviti će konsultacije s autorom u vezi navedenog pitanja. Autori su dužni obezbjediti dopuštenje za korištenje svih ilustracija za koje nisu nositelji autorskih prava, uz obavezno navođenje izvora.

THE ANNUAL OF THE BATHINVS ASSOCIATION

AUTHOR GUIDELINES

First and last name, title, institution, email address – in the top left corner

Papers must be sent in Microsoft Word format.

Font: Times New Roman

Alignment: Justify

Line spacing: 1.15

Citations: *Italic*

Abstract:

The abstract should be written in the language of the paper and in English up to 1000 characters with spaces (it should contain main ideas and results).

Font size: 11

Keywords: At least eight keywords in the language of the paper and in English (keywords denoting the place, time, culture, topic).

Font size:

1. Title: 16
2. Subtitle: 14
3. Main text: 12

Summary:

1. Font size: 12
2. Up to 500 words
3. If the main text is written in Bosnian/Croatian/Serbian, the summary should be written in another foreign language (English, German, or French). If the main text is written in one of the three foreign languages, the summary should be written in Bosnian/Croatian/Serbian. Along with the summary, the paper title should be translated into a foreign language (English, German, or French).

Footnotes:

1. Font size: 10
2. Line spacing: 1.0
3. Alignment: Justify
4. Citations:

- Literature: Last name, year, page number (e.g., **Truhelka 1891, 25**). If many authors or sources are cited in a single footnote, they are separated by a semicolon [;] – e.g., **Bojanovski 1988, 65; Mesihović 2007, 456; Paškvalin 2012, 56–57; Busuladžić 2011, 46–47.**
- If many bibliographic units of the same author are cited one after another, they should be ordered chronologically and separated by a semicolon, e.g., **Domić Kunić 2006, 61; Domić Kunić 2020, 107.**
- If many works of the same author from the same year are cited, they are marked with letters a, b, c... after the year of publication and separated by a semicolon **Mesihović 2011a, 32; Mesihović 2011b, 324; Mesihović 2011c, 78.**
- When citing works of two authors, their last names are separated by a comma, e.g., **Matijašić, Petešić 2018, 24.**
- When citing works of four or more authors, only the first author is cited followed by an abbreviation *et al.* e.g., **Beljan et al. 35.**
- Narrative sources: An abridged form of author's name (for Greek sources use the abbreviation form according to *Liddell & Scott* [LSJ], whereas for Latin sources *Oxford Latin Dictionary* [OLD] abbreviation form should be used), book number, chapter number, and data number within the chapter, e.g., **Vell.Pat. 2. 114. 4; Dio 48.41.7; Strabo 7.5.2.** In the case of classical authors with numerous preserved works, the abbreviated title of their work should also be provided **App. *Illyr.* 13.37; Plin. *HN* 3.144; Suet. *Aug.* 27.1.**
- Epigraphical inscriptions: Name of the inscription (e.g., ***CIL* 03 3201=10159+3198, b=10156b.**)
- Appendices followed by the text should be referred to by the author in brackets stating the name of the appendix and its number. Images should be referred to by the abbreviation "Fig.", tables of images by the abbreviation "T.", maps by the word "map", tables by the abbreviation "Tab.", and catalog units by the abbreviation "ACNO" meaning "Accession Number" (Fig. 1), (T. 1), (map 1), (tab. 1), (ACNO 1).

BIBLIOGRAPHY:

1. Font size: 11
2. Bibliographic units should be sorted in alphabetical order.
3. Abbreviations should be written first, followed by sources and literature.

4. If the same author is cited several times, their works are cited according to the year of publication.
5. If many works of the same author from the same year are cited, they are marked with letters a, b, c... after the year of publication (in the bibliography as well as in notes).
6. When citing sources: Name of the source, full name of the book (*italic*), name of the translator or editor in the bracket (the first letter of the author's name should be abbreviated and written in with an upper-case letter, while the full last name should be written in small caps), place and year of publication. (e.g., Tacitus, *Annales*, (prev. J. Jackson), Cambridge (Massachusetts) – London 1970. ; Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, (prev. C. Mango – R. Scott), New York 1997.
7. Books:
 - a) Author's last name and year of publication (-), the first letter of the name, author's last name, name of the book (*italic*), publisher's name, and year. (e.g., Bratož 2007 – R. Bratož, *Rimska zgodovina 1*, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Študentska založba, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2007.).
 - b) In the case of institutions whose departments publish several publications (e.g., Center for Balkan Studies of the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina), citations should be done as follows: Author's last name and year of publication (-), the first letter of the name, author's last name, name of the book (*italic*), title and series number, title and subseries number, publisher's name, and year. (e.g., Bojanovski 1974 – I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela 47, CBI 2, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1974)
 - c) Books with two authors are cited as follows: Mesihović, Šaćić 2015 – S. Mesihović, A. Šaćić, *Historija Ilira*, Univerzitet u Sarajevu, 2015 (the same principle applies for books with three authors).
 - d) Books with four or more authors are cited as follows: Horvat *et al.* 2007 – M. Horvat, J. Lamut, J. Medved, M. Culiberg, B. Djurić, B. Vičić, *Sela pri Dobu*, Arheologija na avtocestah Slovenije 2, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2007.
 - e) Book chapters require to cite the full title of the book that the chapter was cited from, as well as the name of the editor, before the name of the cited work, e.g., Gračanin 2015 – H. Gračanin, *Kraj antike na hrvatskim prostorima*, in

Nikolić Jakus, Z. (ed.), *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranom srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, Matica Hrvatska, 3–36.

- f) Book with numerous issues: Harris 1997 – E. C. Harris, *Principles of archaeological stratigraphy*, Academic Press, 1997² (the number at the end is added depending on the issue).

8. Articles:

- a) Author's last name and the publication year (-), the first letter of the name, author's last name, article title, title and series number in *italic* (journal), title and subseries number (if applicable), publisher's name and year, page number. Example 1: Raunig 2005 – B. Raunig, Japodsko naselje (?) na gradini u Ripču, *Godišnjak* 34, Centar za balkanološka ispitivanja 32, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2005, 151–180; Example 2: Basler 1958 – Đ. Basler, Bazilike na Mogorjelu, *Naše starine* 5, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 1958, 45–62. Journal names are not abbreviated. For example, GZM is incorrect. The full title of the publication should be provided: Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

- b) If the article has two, three, or more authors, the same rule applies as in the case of books.

- c) An article in the collection of papers: Paškvalin 2002 – V. Paškvalin, Grad Jajce i njegovo bliže područje pri kraju antike i na početku kasne antike s osobitim obzirom na kršćanstvo, in Lovrenović, D. (ed.), *Jajce (1396–1996): Zbornik radova sa znanstvenog simpozija u povodu 600. obljetnice spomena imena grada Jajca, Jajce, 5–7 December 1996*, Dom štampe dd Zenica, 2002, 17–29.

- d) Newspaper article: Majnarić-Pandžić 2012 – N. Majnarić-Pandžić, Brojna svjedočanstva iz ledenoga doba, *Vijenac* 490–491, 2012, 31.

e) Digital epigraphic databases:

- EDH = Epigraphische Datenbank Heidelberg (Service provider: Heidelberg Akademie der Wissenschaften). <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de> [last checked 2020-9-23]
- EDR = Epigraphic Database Roma (Service provider: DigiLab Centro interdipartimentale di ricerca e servizi, Sapienza Università di Roma). <http://www.edr-edr.it> [last checked 2020- 9-23]

LUPA = UBI ERAT LUPA – Roman Stone Monuments (Friederike und Ortoolf Harl, (Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern). <http://lupa.at> [last checked 2020-9-23]

9. Illustrations:

If illustrations are produced for the purpose of the manuscript, they are provided along with the description and the author:

- a) **Illustration 1. A view of the Late Antique basilica in Breza (captured by E. Veletovac)**
- b) **Illustration 2. Site plan (prepared by Đ. Basler)**

If illustrations are adopted from previously published literature, the bibliographic unit is cited in brackets:

- c) **Illustration 3. Bowl with figure ornament (Gregl 2008, 58)**

It should be noted that previously published images were additionally processed for the purpose of the manuscript:

- d) **Illustration 4. Blueprint of St. Mark's Church (Horvat 2003, 24; processed by S. Škrinjarić)**
- e) **Map 1. Positions in the area of the city of Sisak with prehistoric finds (©Google maps; processed by I. Drnić)**

f) If authors opt for a table as an illustrative appendix, it should be added after the text. Each table must contain a measurement.

g) Minimum photo and map resolution should be 300 dpi, and the resolution of drawings should be 600 dpi. Illustrative appendices should be submitted as part of the text, or optionally or upon the request of the editorial board, the author can submit images as a separate file with clear instructions about the exact location of the images in the manuscript. The following formats are acceptable: .jpg, .tif, .psd, .fh, or .ai.

h) Appendix number (image, map, table, etc.) should correspond to the text size, on the contrary, the editorial board reserves the right to accept the manuscript and consult the author regarding this matter. Authors are obliged to obtain permission to use all illustrations they are not authors of and they are obliged to cite them.

UPUTSTVA RECENZENTIMA

- Sve radove koji su stigli u naznačenom roku na adresu redakcije časopisa *Acta Illyrica* redakcija je dužna prosljediti na dvije anonimne recenzije stručnjacima iz oblasti iz koje je rad pristigao (prahistorijska arheologija, antička arheologija, antička historija, rimsko pravo, klasična filologija i srodne naučne oblasti).
- Svi recenzenti časopisa *Acta Illyrica* prema pravilima časopisa imaju titulu doktora nauka iz oblasti prahistorijske ili antičke arheologije, antičke historije, klasične filologije, rimskog prava i srodnih oblasti humanističkih i društvenih nauka.
- Recenzenti radove mogu kategorizirati u jednoj od ponuđenih kategorija: **izvorni znanstveni rad, pregledni rad, stručni rad, izlaganje sa znanstvenog skupa, znanstvena bilješka, prikaz, izvještaj sa naučnog skupa.**
- Nakon okončanja procesa recenziranja recenzent predlaže: **1. Da se tekst objavi u izvornom obliku, 2. Da se tekst objavi nakon predloženih izmjena, 3. Da se tekst ne objavljuje, jer ne zadovoljava minimum naučnih kriterija.** Ukoliko recenzent odabere drugu kategoriju ima pravo od redakcije tražiti rad na uvid nakon ispravki autora.
- Ukoliko se ocjene dva recenzenta ne razlikuju u velikoj mjeri (npr. jedan recenzent/ica ocijeni da je autor napisao rad koji u kategorizaciji odgovara izvornom znanstvenom radu, dok je drugi recenzent/ica ocijenio/la rad kao pregledni rad redakcija će ići u korist autora i uvažiti veću ocjenu).
- Ukoliko se ocjene dva recenzenta značajno razlikuju (npr. jedan recenzent/ica ocijeni da je autor napisao rad koji u kategorizaciji odgovara izvornom znanstvenom radu, dok je drugi recenzent/ica ocijenio/la rad kao stručni rad, redakcija će rad poslati na treću anonimnu recenziju stručnjaka iz iste oblasti).
- Ukoliko se ocjene dva recenzenta značajno razlikuju (npr. jedan recenzent/ica ocijeni da je autor napisao rad koji zadovoljava kriterije za objavljivanje u naučnom časopisu, dok je drugi recenzent/ica ocijenio/la da rad ne zadovoljava kriterije za objavljivanje, rad će se poslati na treću anonimnu recenziju stručnjaka iz iste oblasti).
- Ukoliko oba recenzenta/ica procijene da rad ne zadovoljava kriterije za objavljivanje redakcija će obavijestiti autora da rad neće biti objavljen.
- Recenzenti se mole da u roku od 15 do 30 dana napišu recenziju u obrazac koji će im glavni i odgovorni urednik ili sekretar časopisa poslati.
- Svi recenzenti će dobiti besplatan primjerak osmog broja časopisa *Acta Illyrica*.

REDAKCIJA

REVIEWER GUIDELINES

- *Acta Illyrica* editorial staff must forward all submitted papers to two anonymous reviewers who are experts in the respective fields (prehistoric archaeology, ancient archaeology, ancient history, Roman law, classical philology, and related fields).
- According to the rules of the journal, all *Acta Illyrica* reviewers hold PhD degree in the field of prehistoric or ancient archaeology, ancient history, classical philology, Roman law, and related fields of the humanities and social sciences.
- The reviewers can group the papers in one of the offered categories: **original scientific paper, scientific review, professional paper, conference paper, scientific note, review, conference report.**
- Following the review process, the reviewer proposes: **1. To publish the text in its original form, 2. To publish the text after making the proposed changes, 3. Not to publish the text because it does not meet the minimum requirements.** If the reviewer chooses the second option, they can request an inspection of the paper from the editorial staff after the author implements the changes.
- If the two reviews don't differ significantly (e.g., one reviewer categorized the paper as an original scientific paper, while the other reviewer categorized it as a scientific review), the editorial staff will take the better review into account in favor of the author.
- If the two reviews differ significantly (e.g., one reviewer categorized the paper as an original scientific paper, while the other reviewer categorized it as a professional paper), the editorial staff will send the paper to a third anonymous reviewer expert in the respective field.
- If the two reviews differ significantly (e.g., one reviewer assesses that the paper meets the criteria for publishing in the journal, while the other reviewer assesses that it does not meet publication criteria), the editorial staff will send the paper to a third anonymous reviewer expert in the respective field.
- If both reviewers assess that the paper does not meet the publication criteria, the editorial staff will notify the author that the paper will not be published.
- Reviewers are asked to write a review within 15-30 days using a template provided by the journal's editor-in-chief or secretary.
- All reviewers will receive a free copy of the eighth issue of *Acta Illyrica*.

EDITORIAL STAFF

PRIJEVOD NA ENGLSKI / ENGLISH TRANSLATION: Samra Čebirić-Biberović

LEKTOR / PROOFREADER: Aida Hasović

DTP: Amra Mekić

UDK: Elvira Poljak Bajramović

VIZUALNI IDENTITET NASLOVNICE / COVER PAGE DESIGN: Amra Mekić

NASLOVNICA: Mitrin spomenik / Reljef tauroktonije iz Dardagana kod Zvornika

COVER PAGE: Mithras monument / Tauroctony relief from Dardagani near Zvornik

© Javna ustanova “Muzej istočne Bosne – Tuzla” / © Museum of east Bosnia – Tuzla

ŠTAMPA / PRINT: Agencija PERFECTA

TIRAŽ / PRINT RUN: 230

ČASOPIS JE INDEKSIRAN U / JOURNAL INDEXED IN:

ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities)

Complementary Index (EBSCO host)

C.E.E.O.L. (Central Eastern European Online Library)

ROAD (Directory of Open Access scholarly Resources)

ANVUR (Agenzia Nazionale di Valutazione del
Sistema Universitario e della Ricerca)

ČASOPIS JE ŠTAMPAN UZ PODRŠKU / PRINTING OF THE JOURNAL WAS SUPPORTED BY:

Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke / Federal Ministry of Science and Education

Fondacija za izdavaštvo Sarajevo / Publishing Foundation Sarajevo

Ministarstvo za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo / Ministry of Science,
Higher Education and Youth of Canton Sarajevo